Stockholm 1975

MURMÄSTAREN

HANS FERSTER

VERKSAMHETEN I SVERIGE 1634-1653

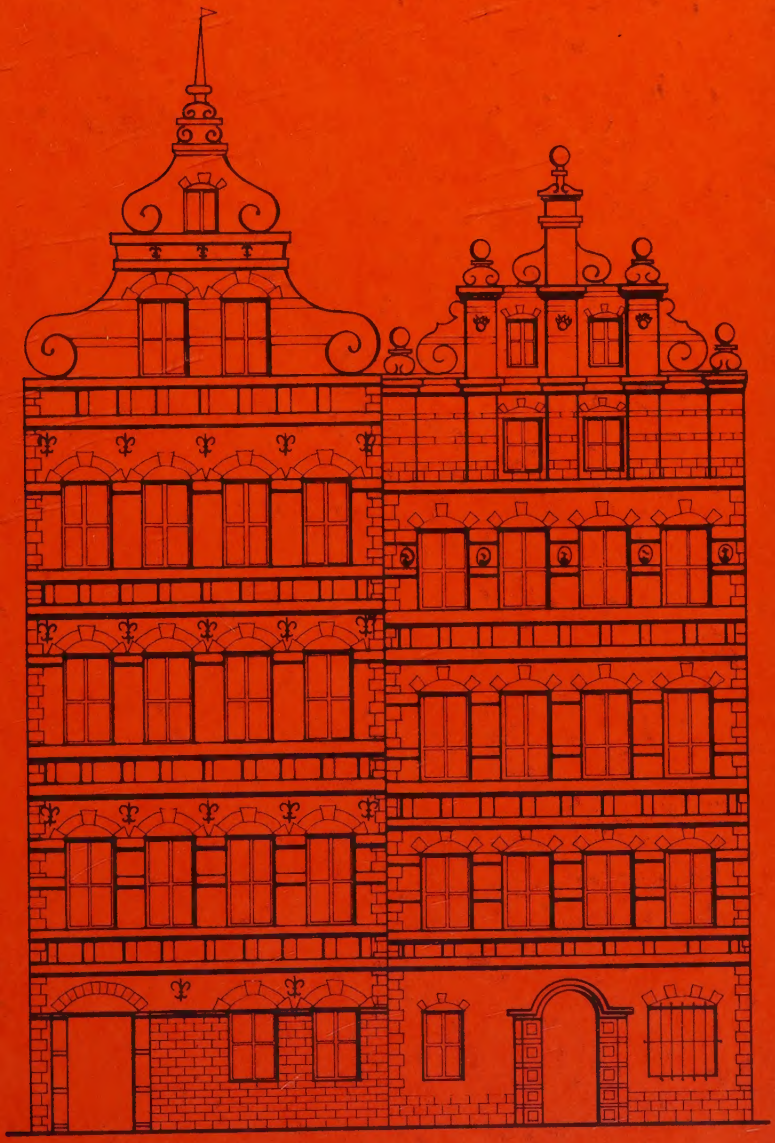

AV
BARBRO
FLODIN

MURMÄSTAREN

HANS FERSTER

VERKSAMHETEN I SVERIGE 1634-1653

AKADEMISK AVHANDLING

som med vederbörligt tillstånd
av Humanistiska fakulteten
vid Stockholms Universitet
för avläggande av doktorsexamen
framlägges till offentlig granskning
i hörsal 7, hus D, Frescati
fredagen den 24 januari 1975 kl 10.00

av

BARBRO FLODIN

MURMÄSTAREN

HANS FERSTER

VERKSAMHETEN I SVERIGE 1634-1653

AV
BARBRO
FLODIN

Avhandling för doktorsexamen i konstvetenskap
vid Stockholms universitet

ISBN 91–7222–102–X
Printed in Sweden
© Barbro Flodin
acoprint Lidingö
Lidingö 1974

Innehållsförteckning

Förord 1

Inledning 3

Biografi 5

Murmästarens utbildning och yrkesutövning 11

Hans Fersters verksamhet vid kyrkliga byggnader

JAKOBS KYRKA 16
TYSKA KYRKAN 21
TYRESÖ KYRKA 23
KRISTINE KYRKA, FALUN 26
ÖSTERÅKERS KYRKA 35
BERNDESKA GRAVKORET, SOLLENTUNA KYRKA 37
STORKYRKAN, STOCKHOLM 38

Några utmärkande drag för Fersters kyrkobyggnader 39

Hans Fersters valvarkitektur. Jämförelser med svenskt och utländskt material

KARAKTERISTISKA DRAG SAMT UTVECKLINGSLINJER HOS FERSTERS VALV 42
NÅGOT OM VALVTRADITIONEN INOM DET SVENSKA OMRÅDET FÖRE FERSTERS TID 47
UTLÄNDSKA FÖREBILDER 49
EXEMPEL PÅ SAMTIDA OCH SENARE KYRKOBYGGNADER OCH VALV INOM DET SVENSKA OMRÅDET 57

Hans Fersters tornspiror och jämförande material 62

Sammanfattande slutsats 64

Hans Fersters verksamhet vid profana byggnader

AMIRALITETSHUSET 65
BARNHUSET 67
TUKTHUSET 69
SKOLHUSET, RIDDARHOLMEN 71
NORRA KÄMNÄRSHUSET 74
STOCKHOLMS SLOTT 76
UPPSALA SLOTT 77
KV. ATLAS 8, HUSET LEJONET 78
KV. MILON 5, HANS FERSTERS HUS 79
KV. MILON 6, HANS FERSTERS HUS 81
HANS FERSTERS MALMGÅRD PÅ SÖDER 82

ANDERS HINDERSSONS HUS 83
JAKOBSDAL 84
EKHOLMEN 87
RIDDARHUSET 90
LILLA BOLLHUSET (nuv. Finska kyrkan) 91
RÅDHUSET, FALUN 93

Några utmärkande drag för Fersters profana byggnader 95
Utländska förebilder 97
Varifrån kom Hans Ferster? 99
Några samtida svenska byggnadsverk 100
Hans Fersters lärlingar och gesäller 104

Förkortningar 107
Noter 108
Bilagor 125
Zusammenfassung 138
Källor och litteratur 143
Ortregister 157
Personregister 160
Bildförteckning 163

Förord

En mycket viktig yrkesgrupp inom vår äldre byggnadshistoria var murarna. Under medeltiden var deras verksamhet främst begränsad till kyrkobyggen. När träbebyggelsen alltmer ersattes av stenhus och byggnadsverksamheten tilltog i omfång under 1500-talet och senare ökade behovet av murare kraftigt. En del av dessa blev mästare och många av dem sedan ledare för olika byggnadsföretag.

Murmästarnas insatser har dock inte hos eftervärlden rönt den uppmärksamhet och det erkännande de förtjänat. Det har därför framstått som en angelägen uppgift för mig att försöka ge en bild av en representant för denna yrkeskår från en av de intensivaste perioderna i vårt lands och Stockholms byggnadshistoria, stormaktstiden.

Avsikten med denna avhandling är således att försöka kartlägga murmästaren Hans Fersters verksamhet samt att placera in honom i ett större sammanhang. Ferster är tidigare känd i litteraturen och benämns ofta "storbyggmästare" eller "kyrkobyggare". En del av hans verk har tidigare behandlats och främst gäller detta kyrkorna. Då dessa arbeten skildrar verkens hela byggnadshistoria betonas inte alltid eller framgår inte klart Fersters insatser. För att kunna fastställa dessa har det varit nödvändigt med förnyad källforskning.

Förutom den tryckta litteraturen har det funnits ett rikt men mycket splittrat källmaterial att tillgå. Detta består främst av räkenskaper och kontrakt samt spridda notiser. Bevarade ritningar förekommer endast i undantagsfall, en regel som gäller för tiden före 1600-talets mitt. Någon egenhändig ritning av Ferster är ej känd.

Det skrivna källmaterialet kompletteras med avbildningar från äldre tid. Tillsammans med senare uppmätningsritningar har dessa avbildningar varit av betydelse för uppfattningen om de profana byggnadernas utseende.

Bilden av Ferster som främst kyrkobyggare har ändrats under arbetets gång. Tack vare källmaterialet framgår det att hans insatser inom den profana byggnadsverksamheten var minst lika stora. På detta område är det möjligt att det finns eller har funnits flera ännu icke dokumentariskt kända verk av honom. I huvudsak torde dock hans verksamhet vara belagd. På ett område var hans insatser så personligt präglade och så pass stora att han får sägas ha bildat epok och det gäller valvarkitekturen. Denna del av hans verksamhet har därför ägnats speciellt utrymme.

För tillkomsten av detta arbete har jag i första hand att tacka min lärare och handledare professor Armin Tuulse. Han gav inte bara uppslag till detta ämne utan har med personligt engagemang och stort intresse följt mina studier. Jag

har under många år haft förmånen att få räkna mig bland Armin Tuulses elever och ta del av hans stora kunnande genom en undervisning som väckt entusiasm. Gemenskapen med Armin Tuulse och elevkretsen kring honom har varit mycket berikande och är något som jag känner stor tacksamhet för.

Bland de lärare vid Stockholms universitets konstvetenskapliga institution jag särskilt vill tacka är professor Sten Karling som ständigt visat ett uppmuntrande intresse för mitt arbete. Hans tidigare forskning har dessutom varit av den största betydelse för mig och utgjort både förutsättning och utgångspunkt för delar av min avhandling.

Vid de många besök jag gjort hos bibliotek, arkiv och andra institutioner har jag alltid mötts av den största hjälpsamhet. Här vill jag rikta ett särskilt tack till personalen vid Vitterhetsakademiens bibliotek.

Sommaren 1972 fick jag som stipendiat möjlighet att besöka Östtyskland och Polen för att studera jämförelsematerial till Fersters verk. Den generositet och hjälpsamhet som mötte mig i dessa länder var inte bara av betydelse för mina studier utan även mänskligt berikande. Främst vill jag tacka Prof. Dr. Dr. Hans-Joakim Mrusek och hans medhjälpare Dr. Irene Roch vid Kunstgeschichtliches Institut i Halle. Utan deras hjälp hade dörrarna till många monument varit stängda för mig. Docent Nikolaus Zaske vid Ernst-Moritz-Arndt-Universität i Greifswald vill jag tacka för hans bistånd med för mig värdefull icke publicerad litteratur. Professor Nadler, Institut für Denkmalplege i Dresden, gav goda råd och upplysningar. Min goda vän och kollega i Warszawa, Mgr Alena Herod, tackar jag för hennes stora gästfrihet och förmåga att lösa praktiska problem, något som i hög grad underlättade min vistelse i Polen.

Till docent Lars-Olof Larsson vill jag rikta ett tack för hans arbete att granska manuskriptet. Ett varmt tack även till fru Ruth-Maria Sprang, som svarat för den tyska översättningen av sammanfattningen.

Det positiva intresse och den stora hjälpsamhet min familj visat har på ett stimulerande sätt underlättat mitt arbete.

Lidingö i september 1974
Barbro Flodin

Inledning

Sveriges stormaktstid med dess expansiva utrikespolitik innebar vidgade gränser för landet men även i hög grad ändrade inrikes förhållanden. Landets styrelse och samhällsbilden i övrigt omdanades genom en rad reformer och dessa påverkade också den stora och livliga byggnadsverksamheten.

Reformarbetat påbörjades under Gustaf II Adolfs tid på 1620-talet. Statsförvaltningen centralicerades till Stockholm, som först då blev vår egentliga huvudstad. Tidigare hade kungen och hovet genom naturahushållningen varit tvungna att flytta från plats till plats.

En förödande brand i Stockholm 1625 framtvingade krav på stenhusbebyggelse och en reglering av stadsplanen. Den tidigare medeltida staden började förnyas till stora delar och fick då ett annat yttre.

1634 kom den viktigaste reformen, regeringsformen. Genom denna blev organisationen fastare och nya ämbeten inrättades. Den utökade förvaltningsapparaten fick ej längre plats i Stockholms slott utan krav på nya lokaler uppstod. För ämbetsmännen och deras stora hushåll krävdes bostäder både i staden och på landet.

Även stadens lokala förvaltning fick en fastare organisation. Främst skedde detta genom inrättandet av överståthållarämbetet 1634. Dess förste innehavare blev amiralen Klas Fleming. Han kom att stå i spetsen för både Slottets och stadens byggnadsverksamhet fram till sin död 1644. Under denna tid genomfördes stora och viktiga förändringar för stadsbilden och stadens offentliga liv. En social medvetenhet hos de styrande började också göra sig gällande och i staden uppfördes nya byggnader för undervisning och uppfostran samt tidigare påbörjat kyrkobyggande fullföljdes.

År 1634 blev därför en viktig milstolpe i stadens byggnadshistoria och det moderna Stockholm kan i flera avseenden räkna sin uppkomst från denna tid. Bebyggelsen, som tidigare koncentrerats till stadsholmen, började nu breda ut sig över malmarna. För dessa uppgjordes stadsplaner och staden påbörjade en omfattande gatureglering, som drog stora kostnader. 1640-talet blev här det viktigaste årtiondet. Trakterna kring Norrmalmstorg (nuv. Gustaf Adolfs torg) och Södermalmstorg danades då och staden fick en paradgata, Konungsgatan (nuv. St. Nygatan). Även Lastagien (Skeppsbron) blev något av en paradgata med ansiktet mot sjön.

Behovet av många nya byggnader var således stort, men även det representativa hos dessa framstod som väsentligt. Stockholm måste hävda sig som huvudstad i den nya stormakten och fältherrarna och stormännen hade genom sina förbindelser med kontinenten fått både större resurser och ökade krav. För att kunna praktiskt genomföra den stora byggnadsverksamheten krävdes hjälp utifrån. Många mästare och hantverkare inkallades eller invandrade under dessa årtionden. På 1620-talet kom de flesta från Holland

medan tyskarna dominerade 1630-talet och framåt. Bland dem som kom till Sverige under denna tid fanns även Hans Ferster. Han är dokumentariskt känd från 1634 och kom att verka här till sin död 1653.

Det första ämbetsverk, som fick en egen förvaltningsbyggnad, var Amiralitetskollegium. Dess hus, Amiralitetshuset, uppfördes på Skeppsholmen (nuv. Blasieholmen) 1634. Detta var också Hans Fersters första kända verk. Han var sedan i Kronans tjänst under större delen av sin tid jämsides med annan verksamhet. Främst var han ledande murmästare vid Stockholms slott men troligen även verksam vid reparationen av Uppsala slott.

Även staden anlitade Ferster som ledare för sina större byggnadsföretag. Barnhuset uppfördes 1636-38, Skolhuset på Riddarholmen 1639-42, Tukthuset 1645-46 och Norra Kämnärshuset 1646-50. Till stadens verksamhet får även räknas fullbordandet av Jakobs kyrka. Ferster var verksam här från 1634 och kyrkan stod klar 1643. Sin egen församling, Tyska församlingen, var han verksam åt vid uppförandet av Tyska kyrkan 1636-42.

Adelns byggnadsverksamhet omfattade både Riddarhuset, där Ferster var verksam 1648-50, och deras egna palats, lantslott, kyrkobyggnader och gravkor. Ferster var i tjänst hos Jacob de la Gardie vid dennes byggen Jakobsdal och Ekholmen vid 1640-talets mitt. Åt Gabriel Gustafsson Oxenstjerna uppförde han Tyresö kyrka 1638-40. Österåkers kyrka, 1647-50, och Berndeska gravkoret, Sollentuna kyrka, 1652, är andra verk som bekostades av medlemmar ur adeln.

Borgarhus tillkom i ett stort antal under denna tid. Tyvärr saknas i regel dokument rörande dessa liksom även för de flesta adelspalatsen och upphovsmannen är därför oftast okänd. Ett par verk av Ferster är dock kända. Förutom sina egna hus vid Konungsgatan (St. Nygatan) uppförde han huset Lejonet vid Tyska Brinken, 1636, och ett eller ett par hus åt rådmannen Anders Hindersson, omkr. 1646. Bollmästaren Jörgen Zippel torde ha anlitat Ferster för uppförandet av lilla Bollhuset, 1648-53.

En av Sveriges viktigaste städer vid denna tid var Falun. Som stadens främsta monumentala byggnad uppfördes här Kristine kyrka åren 1643–55. Då Bergsämbetet stod bakom tillkomsten blev kyrkan en angelägenhet för både staten och församlingen. Hans Ferster svarade för uppförandet och Kristine kyrka får räknas som hans huvudverk. Ferster påbörjade även stadens rådhus, men verksamheten avbröts av hans död.

Av Fersters verk finns kyrkobyggnaderna bevarade i stort sett i ursprungligt skick. De profana byggnaderna däremot har genomgått stora förändringar. En del är rivna, andra ombyggda eller inbyggda i större hus så att den ursprungliga prägeln försvunnit. Den enda profana byggnaden som i stort bevarat sitt 1600-talsutseende är lilla Bollhuset (nuv. Finska kyrkan).

Fersters verk anslöt till den rådande utvecklingen vi denna tid. Då hans härkomst och verksamhet före den svenska tiden är okänd, har försök gjorts att på stilkritisk väg finna förebilder och motsvarigheter till hans verk, vars mest särpräglade faktorer tagits som utgångspunkt vid jämförelserna. Dit hör i första hand olika drag hos valvarkitekturen men även tornspirorna och fasadindelningen hos hans egna hus. Resultatet av dessa jämförelser blir att Ferster får anses ha kommit från trakter närmast söder om Östersjön.

Biografi

Några data om Hans Ferster

Hans Fersters härkomst är okänd; några dokumentariska uppgifter härom har icke påträffats. Enl. Nordberg skulle Ferster komma från Lüneburg i norra Tyskland.[1] Något belägg för detta finns inte annat än antagandet att Hans Ferster skulle vara bror till fältskären Georg Förster som kom därifrån. Företagna undersökningar på denna punkt har inte givit något resultat och frågan står därför fortfarande öppen.[2] Helt klart är dock att Ferster invandrade från något tysktalande område.

Den äldsta arkivaliska notisen, där Hans Fersters namn förekommer, är från den 14 mars 1634 då kontrakt slöts mellan Amiralitetet och Hans Ferster om uppförandet av Amiralitetshuset.[3] Verksamheten vid Jakobs kyrka började samma sommar och sedan återfinns Fersters namn allt oftare i räkenskaperna för olika byggnadsföretag.

Hans Ferster kallas redan från början murmästare och han torde ha varit utbildad sådan när han kom till Sverige. Våren 1635 lät han inskriva två "drengiar" d.v.s. lärlingar.[4] I juni 1635 sysselsatte han sju gesäller.[5] 1639 upptogs han som mästare i Murmästareämbetet i Stockholm.[6]

Den 22 maj 1641 blev Hans Ferster borgare i Stockholm.[7]

Den 30 juni 1648 blev Ferster genom Kungl. fullmakt fast anställd i Kronans tjänst. Han skulle verka vid Kronans byggnader i Sverige och för detta tillerkändes han en årlig lön på 300 riksdaler.[8]

På hösten 1652 drabbades tydligen Ferster av den då svårt härjande pesten.[9] Under ett besök i Falun sommaren 1653 insjuknade han så svårt att han avled där i slutet av juni eller i början av juli.[10] Begravningen ägde rum i Falun,[11] men det är troligt att gravsättning skedde senare i Jakobs kyrka. 1643 hade nämligen Ferster köpt en grav i norra korsgången för 60 riksdaler.[12] Senare lät arvingarna "till efterrättelse" uppföra "Een murat Graaf uti Sta Jakobs Kyrchia".[13] Med detta kan ha avsetts ett murat gravrum täckt av en stenhäll. 1712 såldes gravplatsen av Fersters dotterdotter[14] och gravstenen togs förmodligen bort. Stenen torde på grund av sitt utsatta läge ha varit mycket nersliten och har ej heller kunnat identifieras bland de nu bevarade gravstenarna i Jacobs kyrka.[15]

Namnformer

Hans Ferster är känd under flera olika namnformer och en sammanställning av dessa och deras användning följer här nedan.

Förster

Typ av dokument	*År*	*Förekomst*
Dopbok	1641-49	Tyska församlingen
Vigselbok	1655,62	”
Vigselbok	1655,62	”
Dödbok	1645-49	Jakobs församling
Bouppteckning	1655,81	S.S.A.
Kontributionslängd	1642,45,46 1648-50	”
Fastebrev	1645	”
Mantalslängd	1652	”
Fastighetsregister	1663	”
Civilprotokoll	1663	”
Räkenskaper	1642-43	Tyska kyrkan
”	1642-53	Kristine kyrka
”	1645-52	Slottsboken
”	1646-54	Norra Kämnärshuset
”	1649	Jakobs kyrka
”	1649	Österåkers kyrka
Kvittens	1634-35	Jakobs kyrka
Kontrakt, i texten	1635	”
” ”	1645	Tukthuset
” avskrift	1634	Amiralitetshuset
”	1642	Kristine kyrka
” avskrift	1647	Österåkers kyrka
Minnestavla	1643	Jakobs kyrka
”	1652	Kristine kyrka

Ferster

In- och utskrivn. handl.	1635-52	Murmästareämbetet
Kontributionslängd	1647	S.S.A.
Tomtöreslängd	1648-49	”
Mantalslängd	1652	”
Räkenskaper	1636	Huset Lejonet
”	1641-42	Tyska Kyrkan
”	1640, 43, 48-50	Riddarhuset
Kvittens	1636-39	Barnhuset
”	1636,44	Jakobs kyrka
”	1639,42	Tyska kyrkan
”	1636, 37, 45-52	Slottet
”	1646	Tukthuset
”	1644	Skolhuset, Riddarholmen
”	1640, 48, 50	Riddarhuset
”	1651	Storkyrkan

Kontrakt	1642	Kristine kyrka
”	1647	Österåkers kyrka
Minnestavla	1640	Tyresö kyrka
Sigill	1647	
Forster		
Mantalslängd	1652	S.S.A.
Dombok	1653	Falu stad
Freester		
Byggn. kollegii prot.	1646	S.S.A.
Fester		
Mantalslängd	1646	Slottsboken
Räkenskaper	1640,46	Tyska kyrkan
”	1642-53	Kristine kyrka
Fäster		
Borgarlängd	1641	S.S.A.
Faster		
Räkenskaper	1651	Storkyrkan
Väster		
Räkenskaper	1640	Tyresö kyrka
Wester		
Kontributionslängd	1643-44	S.S.A.

Som framgår av sammanställningen ovan är Förster och Ferster de två vanligaste formerna. Båda förekommer hela tiden, även i samma dokument och ungefär lika ofta. Då stavningen överhuvudtaget ej var normaliserad vid den här tiden, var det vanligt att namn stavades på olika sätt. Växlingen mellan e och ö var vanlig inte bara i svenskan utan även i lågtyskan. Några bestämda slutsatser kan man därför inte dra av de olika namnformernas stavning.[16]

En viss nyansskillnad i användningen kan märkas. Formen Förster är den som används i kyrkoböckerna och kan därför betraktas som familjenamn. Denna namnform är också vanlig i tyska biografiska verk medan namnet Ferster ej har påträffats. Förster är också en yrkesbenämning och betyder skogstjänsteman. Kanske var Hans Ferster son till en sådan.

Hans Ferster kvitterade och undertecknade handlingar av olika slag med detta namn utom i ett fåtal kvittenser från de första åren då han skrev ”Hans Förster”. Hans sigill upptar formen Ferster. Denna namnform används även i Murmästareämbetets handlingar. Dessa förhållanden får motivera den här i avhandlingen konsekventa användningen av formen Ferster, även om båda formerna får anses lika riktiga.

Yrkesbenämningar

Ferster benämns oftast "Murmästare" eller "Mäster" med namnet därefter. På minnestenen i Jakobs kyrka står "Maurer" (1643) medan det står "Maurer und Baumeister" (1652) på stenen i Kristine kyrka i Falun. I Tyska församlingens vigselbok kallas Ferster "K. Baumeister" (1655). Själv skrev Ferster ofta den en smula anspråkslösa benämningen "Maurer" under sin namnteckning.

Sigill och emblem

Hans Fersters sigill finns bevarat i två versioner. Den äldsta finns i två exemplar, från 1642 och 1643.[17] Det åttkantiga avtrycket är 11x13 mm och visar en volutprydd sköld med insignierna: passare, hammare, murslev samt mätsticka eller linjal. Upptill finns intialerna "H.F."

1 Det andra sigillet är från 1647[18] och ger ett 11 x 11 mm stort avtryck. Det rundade mittpartiet innehåller: passare, vinkelhake, hammare, murslev samt linjal eller mätsticka. Runt om finns texten "M. Hans Ferster".

2 Hans Fersters emblem eller yrkessymboler finns avbildade på minnesstenarna i Jakobs och Kristine kyrkor. De innehåller båda samma föremål i en likartad komposition: passare, två typer av lod, vinkelhake, mätsticka, hammare, murslev samt en liten borste. Den sistnämnda fattas dock i Jakobs kyrka, men detta får ses som ett förbiseende eller en brist i kompositionen.

Hans Fersters hustru och barn

Ferster var gift med Anna Maria Ranck. Hennes härkomst och nationella ursprung har ej gått att fastställa. Då kyrkoböckerna ej går tillräckligt långt tillbaka i tiden är det ej känt när makarna gifte sig, om det skedde i Sverige.

Äktenskapet med Hans Ferster var Anna Maria Rancks tredje.[19] Den förste makens namn är okänt. Den andre hette Georg Hirsch.[20] I detta äktenskap fanns en dotter, Anna Maria. Hon gifte sig med en "Tischler", Hans Wesch, och fick 1648 en dotter som även hon fick namnet Anna Maria.[21]

1655, två år efter Fersters död, ingick Anna Maria Ranck sitt fjärde äktenskap. Denna gång med en "kaufgesell" från Lübeck, Friedrich Drenkhan.[22] Han torde ha varit betydligt yngre än sin hustru och levde också ända till 1703. Drenkhan blev med tiden en välbeställd handelsman och så småningom även föreståndare för Tyska församlingen i Stockholm.

Anna Maria Ranck dog den 13 november 1681.[23]

Tyska församlingens dopbok påbörjades 1639 och det innebär, att de barn som föddes före detta år ej finns antecknade.

Av Hans Fersters barn nådde fyra vuxen ålder och de omtalas närmare nedan. Tre barn dog i späd ålder.[24] Som död finns även "Hans Förster Stiefsson" antecknad. Det är möjligt att det här rörde sig om en son från Anna Maria Racks tidigare äktenskap. Hans Ferster och hans hustru kan således ha fått minst sju-åtta barn.

Mattias, den äldste sonen, var född före 1639, förmodligen några år tidigare. 1653 gick han i lära i "Bardberer Embete".[25] Senare kom han att

verka som fältskär i Tyskland och bosatte sig i Jena där han avled i slutet av 1670-talet.[26]

Dottern Anna Maria föddes 1641.[27] Hon gifte sig 1662 med Paul Springer[28] som var "Baldbirer" d.v.s. fältskär. Familjen var bosatt i Stockholm. Anna Maria dog 1690.[29]

Sonen Georg, född 1643, blev även han fältskär.[30] Han var tydligen verksam i Sverige, först i Stockholm och senare på annan okänd ort.

Yngste sonen Jakob, född 1649, blev handelsman och borgare i Riga där hans styvfar Friedrich Drenkhan upprättat ett faktori.[31]

Barnens faddrar

En institution, som idag är nästan försvunnen men som på 1600-talet hade en viss betydelse, var fadderverksamheten. Av fadderförmaningen i 1614 års kyrkohandbok framgår faddrarnas uppgifter och skyldigheter beträffande barnens religösa uppfostran.[32] Fadderverksamheten ger dock kanske främst en bild av de sociala förbindelserna människor emellan. Det kan därför vara av intresse att se vilka som stod fadder för Fersters barn.

Hans Ferster eller hans hustru stod själva fadder inte mindre än 34 gånger. Främst rörde det sig om barn till medlemmar ur de egna hantverksmästarkretsarna samt hyresgästerna i det egna huset. En del kända namn förekommer, t.ex. bildhuggarna Johan Wendelstam och Didrik Blom, snickaren Lukas Meylandt samt murmästaren Andreas Fischer.[33]

Faddrarna till Fersters tre yngsta barn finns upptagna i Tyska kyrkans dopbok. Samtliga hade sju-åtta faddrar. De äldsta barnen hade faddrar ur Fersters egen krets och en del var föräldrar till barn som Ferster själv stod fadder till. För den yngste sonen Jakob, som döptes den 21 mars 1649,[34] var förhållandena annorlunda. En lysande samling kända personer stod här fadder, nämligen:

"Herr Graff Magnus del la Gardie",[35]
"Andreas Boy, Cammerius",[36]
"Georg Zippel",[37]
"Johan Bendson",[38]
"Hr.Ex och Feldherren Gemahlin",[39]
"H.Ex.Hr. Fältmarschalk Torstensson Gemahlin",[40]
"Herrn Lars Kaggs Frau".[41]

Denna händelse ger naturligtvis anledning till vissa spekulationer. Hyste Ferster speciell oro för sin yngste son Jakob så att han på detta sätt försökte göra framtiden lättare för honom? Eller var faddrarna att betrakta som Fersters uppdragsgivare, vilka ville visa sin uppskattning? Längre fram kommer vi att möta de flesta namnen i samband med Fersters byggnadsverksamhet. Under alla förhållanden bör man dock kunna tolka det så att Ferster nått en viss social ställning.

Det är okänt om Jakob fick njuta av några förmåner tack vare sina faddrar. Hans verksamhet som affärsman i Riga kan ju ha inneburit vissa förbindelser med Magnus Gabriel de la Gardie, som ägde stora områden i Baltikum och ofta vistades där.

Hans Fersters och hans hustrus bouppteckningar

Fersters bouppteckning från 1653 finns bevarad[42] och medtages här som bilaga (bilaga 1). Inventariet upptar både fasta och lösa tillgångar samt ger upplysningar om skulder och utestående fordringar. Av de uppräknade föremålen, möblerna och kläderna kan man göra sig en föreställning om familjens och det välbeställda borgerskapets yttre levnadsvillkor på den tiden.

Ett par detaljer av speciellt intresse skall här påpekas. Ett av "conterfejen" var "Sahl: Feldtherns", d.v.s. det föreställde Jakob de la Gardie (1583-1652). Det kan betyda att närmare förbindelser med denne funnits.

I boet fanns arton böcker. Två av dessa var biblar. Vilka de övriga böckerna var framgår tyvärr inte, men man får förmoda att Hans Ferster ägde någon handbok i byggnadsteknik och förlageböcker.

Även Anna Maria Rancks bouppteckning finns bevarad[43]. Den består av en ca 25 sidor lång inventarieförteckning, som visar ett rikt bo.

Förutom en allmän ökning av tillgångar av olika slag hade antalet "skilldrerier" ökat påtagligt. Det förnämsta av dessa utgjordes av "Riksänkedrottningens Conterfej med förgylld ram" till det relativt höga värdet av 25 riksdaler.[44] Hur och varför detta kommit i boet är okänt. Kanske hade Anna Maria Ranck någon uppgift att fylla vid hovet, även om hon inte fanns med bland "fruentimbren" kring Hedvig Eleonora.[45] Friedrich Drenkhan kan också ha fått porträttet i egenskap av föreståndare för Tyska församlingen.

Bokbeståndet hade ej ökat under åren efter Hans Fersters död. De böcker som fanns, bland dem nämns två biblar och gamla bönböcker, betecknas som tämligen värdelösa. Det kan tyda på att böckerna tillhört Hans Ferster och hans intresseområden.

Murmästarens utbildning och yrkesutövning

Ämbetsorganisation och stadgar

Murmästarna var liksom övriga hantverkare underkastade skråsystemet. Under senmedeltiden ersattes de rörliga byggnadshyttorna av bofasta yrkesutövare inom stadssamhällen och murarskrån bildades. Skrånas verksamhet och skråmedlemmarnas skyldigheter fastställdes genom stadgar. Det svenska skråväsendet utbildades med det tyska systemet som förebild.

Den äldsta skråordningen för murmästarna i Stockholm härrör från 1487.[1] Stadgarna är uppdelade i 50 kapitel samt ett tillägg. 1601 kom ytterligare regler som tillägg till 1487 års stadga. 1602 stadsfäste Karl IX murmästarskråret.[2] Detta blev då ett slutet ämbete, d.v.s. ett begränsat antal mästare skulle finnas inom skråret. Antalet mästare fastställdes till tolv och av dessa skulle åtta vara svenskar och fyra tyskar. Åldermannen skulle vara svensk i två år och tysk det tredje året.

1620 tillsattes en kommision för en allmän skrårevidering och det resulterade så småningom i vissa förändringar.[3] Sten- och bildhuggarna samt gesällerna, som tidigare tillhört murmästarskråret, bildade egna skrån med egna stadgar. Murgesällernas skråstadgar är från 1639[4] och Stenhuggarämbetets från 1640.[5] Några nya stadgar för det nu renodlade Murmästareämbetet finns ej bevarade, men praktiken visar att en del förändringar skedde omkr. 1640. Bland annat ökade murmästarnas antal och mästarproven förändrades. 1696 kom Murmästareämbetets nästa stora skråordning.[6] Till grund för denna låg 1669 års allmänna skrå. 1720 och 1744 reviderades stadgarna och de nya kom sedan att gälla till 1847 då skråtvånget för murmästarna i praktiken upphörde.

Utbildning

Under medeltiden formades det mönster för utbildningen som sedan kom att råda under hela skråtiden. Traditionen och kunskaperna fördes vidare genom att mästarna hade gesäller och lärlingar i lära hos sig. För att sedan bli mästare krävdes avläggandet av ett mästarprov. Förhållandena reglerades genom skråstadgarna. Under äldre tid var utbildningen främst praktisk men blev under 1600-talet även teoretisk genom ritövningar och beräkningar av materialåtgång.

Lärlingarna inskrevs tidigast vid 14-15 års ålder och gick sedan i lära fyra år. För varje lärling krävdes två löftes- eller borgensmän. Deras uppgift var att se till att lärlingen gick sina läroår och att hämta tillbaka honom om han rymde. Lärlingen var bunden till en och samme mästare. Denne var i sin tur skyldig hålla lärlingen med kläder (1487) samt lära honom läsa och skriva (1696). För att utbildningen, bland annat ritövningarna på vintern, ej skulle bli lidande,

fick lärlingen ej gifta sig förrän han skrivits ut efter sina läroår (1696).

Mästarna fick ej hålla mer än två lärlingar samtidigt. Detta kan ha varit ett sätt att begränsa tillströmningen till yrket och samtidigt en viss garanti för lärlingens utbildning. Problem med arbetskraft uppstod dock på 1640-talet[7] och så småningom fick en erfaren mästare hålla åtta lärlingar (1696).

När lärotiden var slut utskrevs lärlingen och inställde sig sedan hos gesällernas ämbete (1639). Det första året var gesällen skyldig att arbeta hos sin forne mästare för en billig penning (1696).

Ingenting sägs i stadgarna om gesällernas fortsatta utbildning. I dessa behandlas främst gesällens arbetsplikt hos mästaren och dennes skyldighet att betala lön. Kravet på gesällprov kom inte förrän på 1700-talet och beslut om sådant antogs 1772.[8] Provet var av praktisk art och kunde bestå i något av följande alternativ: Insättandet av en fönstersmyg eller dörrkarm, uppförandet av en svängd trappa, gipstak med profiler, köksspis med bakugn eller en nischport.

Generalämbetsskrået 1621-22 föreskrev två års vandringstvång för gesällerna.[9] Detta förhållande torde också ha gällt för murgesällerna. Den som inte vandrade i två år fick nämligen böta tio daler för varje resterande år(1639).

Gesällvandringarna förde även främmande gesäller, främst från Tyskland, till Sverige. Av de 85 gesällerna i en förteckning från år 1643 har de flesta svenska namn. Några tyska namn förekommer dock och de kan ha varit hitvandrande gesäller, bl.a. Fersters gesäller Hans Buhr och Jörgen Fischer.

En del av gesällerna blev så småningom efter erlagt mästarprov upptagna som mästare i ämbetet. De flesta torde dock ha fortsatt som anställda hos någon mästare och utgjort den kvalificerade arbetskraften vid olika byggen. Benämningen "murmästare", som användes om en del gesäller, får kanske ses som ett uttryck för deras kunnande och eventuellt ledande ställning.

Mästarprov

De senmedeltida hyttreglerna föreskrev ett praktiskt prov samt borgen av två erfarna fackmän. Ett exempel på detta har vi Nürnberg. Koret i St. Lorenz där uppfördes 1463 av Matthäus Roritzer under överinseende av dennes far Konrad. Efter detta utnämndes Matthäus till mästare.[10]

Mästarna i städerna skulle dessutom kunna bevisa ett visst teoretiskt kunnande.[11] Regensburger "Steinmotzenordnung" från 1514 föreskrev kunskaper i bl.a. välvning, tornbygge, grundläggning samt nödvändiga murtjocklekar.[12]

Av Stockholmsämbetes stadgar från 1487 framgår att bröderna skulle pröva och godkänna den nye mästaren. Prov i någon form torde således ha förekommit och förmodligen var det av praktisk art.

Det teoretiska inslaget i utbildningen medförde en ändring av mästarproven. I Danzig antog ämbetet för "Maurer, Stein-und Bildhauer" nya stadgar 1625. Det föreskrevs då att mästarprovet, som tidigare varit praktiskt, nu skulle omfatta även en ritning till ett hus samt kostnadsberäkningar. Detta förhållande rådde redan i Thorn, Breslau, Dresden och andra förnäma

städer.[13] Även i Augsburg var förhållandena likartade. Elias Holl, Sydtysklands främste mästare under 1600-talets första del, lade här 1596 fram sitt ritade mästerstycke.[14] Någon uppgift om bevarade mästerstycken inom det tyska området har tyvärr icke påträffats.

Stockholmsämbetet ändrade sina mästarprov i början av 1640-talet. Då reglerna för dessa ej finns bevarade är de exakta kraven okända. Det tidigare praktiska provet torde dock ha behållits då det 1696 föreskrevs ett sådant. Detta prov skulle bestå i uppmurandet av ettdera ett helt hus, en vacker trappa, ett vackert valv eller ett vackert golv. Det praktiska provet skulle föregå ritprovet.

När det gäller de ritningar, som de nya mästarna skulle utföra, finns ett mycket rikt material bevarat i Stockholmsämbetets arkiv. 101 mästerstycken utfördes tiden 1642-1847 och de flesta av dessa finns i behåll. Ritningarna är inte bara intressanta och värdefulla ur konst- och kulturhistorisk synpunkt utan torde även vara unika, åtminstone beträffande 1600-talet.

Samtliga mästarprov gällde ritningar av ett hus med givna mått, omfattande planer och två fasader. Dessutom upprättades materialförslag. 1696 föreskrevs även en sektionsritning, men dylika förekom redan på 1670-talet. Ritningarna utfördes i närvaro av ämbetet eller två "Skåde-Mästare" som sedan presenterade provet för hela ämbetet (1696). En protokollsanteckning från 1644, den första i sitt slag, talar om att Hans Ferster presenterade Herman Florentz' mästerstycke.[15] Då Florentz tidigare varit i lära hos mästaren Jörgen Loth, är det troligt att Ferster var skådemästare vid provets utförande.

De flesta mästerstyckena fram till omkr. 1670 har gavel och huvudfasad ritade i ett plan. Den ena sidan kan ibland vara något snedställd utan att vara perspektiviskt tecknad. Försök till perspektivisk framställning förekommer endast i några detaljer som takfönster, skorstenar och portaler. *109, 111*

Detta sätt att rita får ej främst ses som bristande kännedom om centralperspektivet utan det var förmodligen den tidens sätt att åskådliggöra en byggnad. Erik Dahlberg använde sig stundom av samma metod när han gjorde förstudierna till Sueciagravyrerna. Elias Holls ritning till Beckenhaus 1602 tillhör samma typ som de svenska mästerstyckena.[16] Även hos Furttenbach kan man finna motsvarigheter.[17] *105–108*

Kunskaper, arbetsuppgifter och ställning

Under medeltiden var murmästarnas kunskaper i matematik ej stora. De geometriska figurerna cirkeln, kvadraten och liksidiga triangeln var då vanliga hjälpmedel vid konstruktionerna.[18] De bevarade arbetsplanerna från denna tid saknar måttangivelser och skalor utom i ett par undantagsfall.[19] Passare och linjal var de primära ritverktygen och som underlag användes pergament, papper, trä- och vaxtavlor.

Under 1500- och 1600-talen ökade de allmänna kunskaperna och en viss kännedom i aritmetik bör också ha varit en förutsättning vid beräkningar av materialåtgången.

Murmästarnas kunskaper i hållfasthet torde ha byggt på praktisk

erfarenhet långt in på 1700-talet om inte längre. Vetenskapliga försök i hållfasthetslära gjordes i Frankrike omkr. 1670 men tabeller kom ej förrän på 1700-talet.[20]

Under medeltiden torde murmästarna inte ha haft tillgång till några handböcker i byggnadsteknik. De böcker som finns bevarade från denna tid består av mönsterböcker.[21] Även Vredman de Vries' grafiska blad från 1500-talets senare del tjänade som mönsterförlagor. Av de skrifter i arkitekturteori och byggnadskonst som började komma på 1500- och 1600-talen torde endast ett fåtal ha funnits hos murmästarna i våra trakter. Hans Fleming ägde dock ett exemplar av den tyska upplagan av Vitruvius.[22]

Förrutom tryckta böcker fanns även handskrivna böcker i byggnadskonsten. Några exempel på sådana finns bevarade i Kungl. Biblioteket.[23] Den äldsta av dessa är skriven i Rom 1641 och har tillhört Nicodemus Tessin d.y. De övriga är utförda under 1600-talets andra hälft eller senare. Samtliga bygger i första hand på studier av Vitruvius. Det är okänt om murmästarna ägde något motsvarande. Möjligt är dock att de samlade egna anteckningar och skisser som fick tjäna som handbok i deras yrkesutövning. Hans Ferster ägde en del böcker, dock okänt vilka, medan det i den samtidigt verksamme murmästaren Andreas Fischers boupptecknings inte finns upptaget en enda bok.[24]

Arbetsuppgifterna varierade från rent hantverk till ledarskap och organisatoriska uppgifter. Kompetensområdet framgår i viss mån av mästarproven. En del av mästarna torde ha haft en ledande ställning medan andra varit mera underordnade och deras verksamhet har därför förblivit anonym. Antalet sysselsatta gesäller kan kanske vara ett mått på arbetsuppgifternas omfattning.

Murmästarnas arbetsuppgifter framgår i viss mån av de avbildade verktygen på ämbetssigillen och mästarnas egna sigill. Stockholmsämbetets äldsta sigill är från 1626. Inom en sköld avbildas här hammare, murslev och vinkelhake eller lod. I det andra av ämbetets sigill, från 1693, avbildas förutom de rent hantverksbetonade verktygen även passare och mätsticka eller linjal.[25] Det kan tolkas så, att till den tidigare rent hantverksmässiga verksamheten nu kommit uppgiften att utföra ritningar. Detta förhållande stämmer också med de ökade kraven i mästarproven. Fram till 1600-talets mitt var det mycket ovanligt med en särskild arkitekt även för de förnämsta husen. Murmästarna fick då svara för både ritningarna till och uppförandet av byggnaderna. Detta förhållande gällde i många fall även senare.

Överenskommelserna mellan murmästaren och byggherren -beställaren fastställdes genom kontrakt. Anställning med daglön eller årslön kunde förekomma men det vanligaste var entreprenad eller ackord. Av de 1600-talskontrakt, som undersökts i detta sammanhang, framgår att det i ett fall var fråga om anställning med årslön medan det i övriga fall rörde sig om entreprenad. Murmästaren åtog sig då att inom en viss tid uppföra en byggnad med givna mått efter en medföljande ritning. Ett anbud från murmästaren kunde ibland föregå kontraktet. För arbetet skulle han erhålla en bestämd summa pengar. Tidpunkten för utbetalningarna föreskrevs i kontraktet. En del

betalades ut vid arbetets igångsättande och resten under arbetets gång. Slutlikvid gjordes när bygget stod klart och en extra premie kunde då också förekomma. Mästaren i sin tur avlönade sina anställda genom daglön. Anställningsförhållandena och kontraktsförfarandet har sedan inte ändrats i någon nämnvärd grad utan är i stort desamma idag som för trehundra år sedan.

En sammanfattning avsedd att ge en generell bild av murmästaren är svår att göra, då det här, som alltid, var fråga om individer med olika förmåga och möjligheter.

Hans Fersters verksamhet vid kyrkliga byggnader

JAKOBS KYRKA

9 Jakobs kyrka, som vi ser den idag, är liksom de flesta andra byggnader i sitt slag ett verk av olika byggnadsperioder och stilideal. Kyrkan och dess byggnadshistoria har tidigare behandlats av Lundmark.[1] Den följande beskrivningen blir därför kortfattad och byggnadshistorien koncentreras till Fersters verksamhet.

Beskrivning

Kyrkan är en treskeppig anläggning med ett långhus bestående av sex travéer.
3 Det enskeppiga koret har två travéer och avslutas trapetsformigt. Tvärskeppsarmarna märks endast i sitt övre parti, i exteriören genom gavlar och i interiören genom läktaröppningar. Över korsmitten finns ett kraftigt torn och i väster två små åttkantiga torn. Kyrkan kunde karakteriseras som en hallkyrka med förhöjt mittskepp eller en pseudobasilika, om man med detta menar en skenbasilika.[2] Yttermurarna är rödputsade.[3]

10 De tre skeppen åtskiljs av fem par kolonner på åttkantiga socklar samt ett par trekvartskolonner längst i öster. På västväggen finns halvkolonner. Arkad- och gördelbågar är spetsiga liksom de stora fönstren. Kyrkan är välvd
11 med kryss-, nät- och stjärnvalv. Tre olika typer av stjärnmönster förekommer. Valven kommer att behandlas närmare längre fram. Väggar och valv är vitputsade.

Byggnadshistoria

Jakobs kyrka grundlades och påbörjades redan på 1580-talet. I ett brev 1580 uttrycker Johan III sina önskemål beträffande mått, utförande och material för den kyrkobyggnad han ämnade uppföra "på sankte Jakob".[4]

1588 var grunden lagd. Den fick då den utsträckning kyrkan har idag.[5] Byggnadsverksamheten fortsatte fram till 1593, året efter Johan III:s död, då den avstannade.

Kyrkans murar var då till största delen uppförda. Koret och östra delen hade nått full höjd medan västpartiet bara murats i höjd med sidoskeppen.[6] Vidare fanns kolonnerna, kryssvalvet ovanför korsmitten samt mittskeppets sträckmurar till en höjd strax ovanför nuvarande valvanfangen. Här finns nämligen en skarv i murverket, som enl. Lundmark[7] skulle kunna tolkas som en gräns mellan två byggnadsperioder.

Kyrkan stod således i det närmaste klar att täckas och välvas då verksamheten avbröts. Den kom sedan att stå i många år "i regn och oväder naken och taklös" enl. anteckningar från 1625.[8]

1634 hade en del pengar samlats in och hantverkare anställts så att byggnadsverksamheten kunde återupptagas. I spetsen stod den nyutnämnde överståthållaren Klas Fleming. Det var han som slöt kontrakt och accorderade om arbeten och materialleveranser.

Den 7 augusti 1634 betalades de första lönerna ut. Både Hans Ferster och bildhuggaren Heindrich Blom var då i verksamhet.[9]

1635-38 murades de resterande väggpartierna upp.

1639 blev yttertaken färdiga.

1642-43 välvdes kyrkan av Fester och hans gesäller.

1643 invigdes kyrkan i närvaro av drottningen och riksråden.

Jakobs kyrka genomgick senare en del ombyggnader som i viss mån ändrade både dess yttre och inre karaktär. Här skall vi främst försöka att tankemässigt rekonstruera kyrkorummet som det tedde sig på Fersters tid. De största skillnaderna finns hos koret och ljusföringen i detta.

1862 lades de östligaste travéerna i de båda sidoskeppen till kyrkorummet genom att väggarna i dessa tidigare slutna rum bröts upp. 1892-93 förminskades de stora korfönstren till ungefär hälften.[10] Dessa förändringar gjorde koret både kortare och betydligt mörkare. På 1600-talet skedde övergången från långhus till högkor genom en mörk travée. Som kontrast till denna strålade sedan högkoret av ljus genom de stora fönstren. Detta var ju också helt enligt Johan III:s intentioner, då han föreskrev att kyrkan skulle ha så stora fönster som möjligt så att den kunde uppföras "medh ringe steen".[11] Då Johan III i sin kyrkoarkitektur gärna anknöt till den sengotiska traditionen låg förmodligen inte bara sparsamhet bakom detta önskemål. Koret i Jakobs kyrka kom att spela en stor roll för Fersters senare kyrkobyggnader.

Hans Fersters anbud och kontrakt

Ett förslag på arbeten, som borde utföras i Jakobs kyrka, finns bevarat bland räkenskaperna. Det saknar datering och underskrift, men bör vara upprättat av Hans Ferster och ha föregått kontraktet. Då de arbeten som kom att utföras överensstämde med de i anbudet föreslagna, medtages detta som bilaga och referas i korthet nedan (bilaga 2).

1. Uppföra båda tornen med gavel, lit.a.
2. Båda sidogavlarna vid tornen, lit.b.
3. Riva ner det dåliga murverket och förfärdiga nya murar upp till taket.
4. Mura mittskeppsmurarna 8 alnar högre än yttermurarna.
5. Båda sidoskeppsgavlarna vid koret, lit.c.
6. 10 valv i båda sidor, 5 i varje sida, varje valv 10 alnar långt och 10 alnar brett.
7. 7 valv i mittskeppet, varje valv 14 alnar brett och 10 alnar långt.
8. Putsa utvändigt samt ersätta de nerrivna stenarna med nya och ge murverket färg.
9. Vitlimma och putsa invändigt.
10. Sätta upp kyrkoportarna.

Vid några av dessa punkter finns en lit. beteckning tillagd av en annan hand. Den hänvisar förmodligen till en förefintlig ritning eller andra föreskrifter. Dessa skulle då ha gällt gavlarna, vars dekorationer utfördes av Heindrich Blom. Att märka är att inga föreskrifter finns beträffande valven förutom ytmåtten. Vidare finns Fersters krav tillagda på svenska.

Den 25 februari 1635 slöt Klas Fleming kontrakt med Hans Ferster[12] (bilaga 3). Enligt detta skulle Ferster få en egen lön av 120 riksdaler årligen fr.o.m. mars 1634. Det tyder på att Ferster från den tidpunkten varit knuten till kyrkobygget. Fr.o.m. juni 1635 hade han egna gesäller sysselsatta där.[13]

Vid yttre restaureringar under senare tid, 1932[14] samt 1968-69, har de utförda arbetena kunnat konstateras genom iakttagelser av murverket.

Valven

Kyrkans valv tas här upp till närmare behandling, då valvarkitekturen var Fersters främsta insats i Jakobs kyrka och den även kom att spela en central roll i hans kommande kyrkobyggnadsverksamhet. Det har varit möjligt att i rätt stor utsträckning klarlägga valvens tillkomst tack vare de ovanligt rediga räkenskaperna, vars uppgifter sammanställts. Närmare iakttagelser på platsen[15] har kompletterats med tidigare gjorda studier i ämnet.[16]

De valv det här är frågan om är kyrkans samtliga valv utom korsmittens valv, som uppfördes under första byggnadsperioden, samt de båda östligaste sidoskeppsvalven. Av dessa uppfördes det norra omkr. 1700.[17] Det södra torde ha tillkommit 1862.[18]

3 Valvens olika *mönsterformer* framgår av planen. Dessa är symmetriskt placerade och en viss rytm kan även konstateras. Planen ger dessutom någon uppfattning om *rumsbildningen*. Travéerna och valven är skilda från varandra genom arkad- och gördelbågar. Varje valv kan därför betraktas som en självständig enhet. I rummet ger valven intryck av att vara olika utformade
12 kupoler. Valvens kupolform kan iakttagas även från kyrkans vind.

Konstruktionen av valven har tidigare kunnat studeras från vinden. Valven är slagna på kraftiga kryssbågar och dessa är förstärkta i hjässpunkten. Mellan bågarna löper de mönsterbildande ribborna, som utformats av stående tegelstenar. Kapporna, vilka förmodligen murats på fri hand, har liggande skift utom i de två nätvalven där tegelriktningen varierar. Överhöjningen hos valvkapporna är mycket påtaglig men varierar med olika mönsterformer. Denna överhöjning har åstadkommits på olika sätt. Valvkappans anslutningsstenar har antingen placerats i vinkel mot tegelribban eller snedhuggits.

Valven är utförda helt i tegel. Flera olika format av detta har uppmätts: 6x13x30 cm, 6x13x26 cm, 5x9x24 cm samt 5x8x20 cm. Den större typen har i regel använts till kryssbågarna medan kapporna och ribborna oftast är uppförda av de mindre stenarna. Undantag förekommer dock.

Bågar och ribbsystem är inte synliga från kyrkorummet. Valvkapporna möts här i skarpa grater och putsen döljer tegelkärnan. Överhöjningen gör

kapporna mera konkava än i normala fall och detta i sin tur bidrar till det intryck av lätthet och uppåtsträvande som valven ger.

Tidsplanen för valvens uppförande har kunnat rekonstrueras i stora drag genom uppgifter i räkenskaperna.

I december 1641 accorderade Klas Fleming med Hans Ferster om uppförandet av "ställningar, valvbågar och annat under valvkrönet" samt ställningar till fönstren.

Ställningarna stod klara i mars 1642. Ett stort parti hollänsk klinker anlände på våren och arbetet med välvningen kunde börja. Denna pågick till i november och avslutades med en tunna öl för gesällernas räkning. Under denna tid var 7-9 gesäller sysselsatta mars-augusti och 15-16 gesäller september-november. Sammanlagt utfördes 899 dagsverken.

Nya eller ytterligare ställningar restes i april 1643 och välvningen återupptogs. Valven torde ha varit klara i juli-augusti samma år. Antalet verksamma gesäller var: i april 15 st, i maj 18 st, i juni 11 st, i juli 8 st, i augusti 5 st och i september 2 st. Förutom valven murades även fönstren d.v.s. fönstergallren in. Dessa arbeten torde ha utförts sedan välvningen avslutats. Sammanlagda antalet dagsverken under 1643 var 704.

Arbetsstyrkan under den tid av ca 11 månader under vilken välvningen pågick bestod av 7-11 gesäller i 5 månader och 15-18 gesäller i 6 månader. För ett stort valv var det enligt föreskrifter för 1800-talets nygotiska byggnader lämpligt att åtta man var sysselsatta samtidigt.[19] Förhållandena torde ha varit likartade på 1600-talet och man kan då dra den slutsatsen att valven uppfördes två i taget under den brådaste tiden och under resten av tiden tillkom ett valv i sänder.

Valvens uppförande krävde sammanlagt ca 1500 dagsverken, om man räknar med att de arbeten som utfördes augusti-september 1643 gällde fönstren. Mittskeppets sju valv torde ha krävt ungefär lika stor arbetsinsats som de båda sidoskeppens tio valv. Betraktas arbetsstyrkan som åttamannalag så uppförde ett arbetslag ett sidoskeppsvalv på nio dagar och ett mittskeppsvalv på fjorton dagar. Av arbetsinsatsen utfördes två tredjedelar under 1642. Det bör innebära att mittskeppsvalven samt ett par av valven i ena sidoskeppet, förmodligen det södra, uppfördes detta år. I ett av mittskeppsvalven finns också dateringen 1642. De under våren 1643 resta ställningarna torde ha varit avsedda för arbeten i norra sidoskeppet. En minnessten med årtalet 1643 tyder på att dessa valv slogs då.

Förutom murargesällerna fanns även en del hantlangare. För detta arbetsfolk svarade Amiralitetet och det har ej varit möjligt att ur räkenskaperna få fram någon siffra på antalet sysselsatta. De flesta var förmodligen utkommenderade båtsmän.

Material till ställningar enligt inventarium 1642:

40 tolfter bräder	dsmt	120:–
134 stockar	dsmt	70:7
257 stockar	dsmt	202:24
8 järnbultar	dsmt	3:13
4 bjälkar	dsmt	6:–
Summa	dsmt	402:07

Den stora mängden bräder och stockar tyder på att ställningar uppfördes i större delen av kyrkan innan välvningen påbörjades.

Ställningarna torde ha bestått av resta stockar i höjd med valvanfangen, på dessa ett golv av bräder och på detta golv de bågar och stöttor som behövdes för själva valven.

Mittskeppets höjd till valvanfangen är ca 11 meter. De dyrare och då förmodligen längre och kraftigare stockarna kan ha haft sin plats här. Mittskeppets yta är ca 360 m^2. Varje stock har då svarat för en golvyta av 1,4 m^2. Stockarna förefaller ha stått tämligen tätt, med den tyngd och påfrestning som brädgolvet utsattes för torde ha gjort det hela befogat.

De båda sidoskeppen har vardera en golvyta av ca 155 m^2. Om ställningar restes i båda skeppen på en gång skulle varje stock svara för en golvyta av ca 2,3 m^2. De kortare och klenare stockarna skulle då stå betydligt glesare här än i mittskeppet. Detta är knappast troligt utan ställningarna kan ha flyttats från det ena skeppet till det andra. Som redan nämnts tyder notiser i räkenskaperna också på detta. En fri golvyta för framforsling och uppvinschning av tegel och kalk måste också ha funnits.

Av de 40 tolfterna bräder utgjordes 6 tolfter av sågbräder och 2 1/2 tolfter av "båtnbräder".[20] Det är möjligt att dessa användes till bågar och stöttor för själva valven. De resterande 31 1/2 tolfterna kan då ha använts till golvet.

Om man antar att golvbräderna hade en längd motsvarande valvlängden, ca 6 meter, skulle de ha varit tvungna ha en bredd av drygt 30 cm för att täcka hela kyrkan. Denna dimension är knappast trolig utan även här får man antaga att samma material kommit till användning i båda sidoskeppen. De överensstämmande valvmönstren styrker också detta antagande, då mönstren torde ha ritats på eller ristats in i brädgolvet enligt senmedeltida sed.[21]

Det relativt ringa antalet sågbräder och "båtnbräder" tyder på, om de användes till bågar och stöttor, att de räckt till endast ett par valv i taget och flyttats efter hand. De rytmiskt återkommande valvmönstren var kanske ett resultat av denna arbetsgång.

Material till valven och fönstren framgår när det gäller *teglet* av notiser om leveranser i räkenskaperna:

Murtegel	75 450 st	dsmt	754:50
Kanttegel	66 750 st	"	667:50
Holländsk klinker	200 000 st	"	1870:–
Summa	342 000 st	dsmt	3292:–

Enligt Fersters anbud krävdes 300 000 tegel till valven. 42 000 tegel till en summa av 420 dsmt får anses ha krävts för fönsteromfattningarna.

En stor del av teglet kom från Holland. Resten levererades av Kronans tegelbruk på Munkelägret (Kungsholmen).

Kalken kom från Öland och Livland. Enligt anbudet krävdes 300 läster till valven. Av räkenskaperna framgår ej hur stor mängd kalk som åtgick till valven.

De totala kostnaderna för valven:

Ställningar	dsmt	402:–	
Tegel	”	2872:–	
Kalk (300 läster à 4 dsmt/last)	”	1200:–	4474:–
Arbete:			
Ers.t.F:s gesäller 1642	dsmt	876:83	
Ers.t.Ferster 1642	dsmt	186:32	
Ers.t.F:s gesäller 1643	dsmt	891:–	
Ers.t.Ferster 1643	dsmt	360:–	2314:15
		Summa dsmt	6788:15

Den ungefärliga procentuella *fördelningen av kostnaderna:*

Ställningar	6%
Tegel	42%
Kalk	18%
Arbete	34%

Till detta bör komma en viss kostnad för hantlangare, transporter och administration. De totala arbetskostnaderna borde därför kanske vara något högre. De ovan gjorda beräkningarna får dock anses som endast ungefärliga.

TYSKA KYRKAN

Historik

Tyska kyrkan eller St. Gertrud ligger på den plats i Gamla stan där sedan mitten av 1300-talet St. Gertruds gillestuga låg. Denna tillhörde de tyska köpmännens sammanslutning i Stockholm.

Vid reformationen tillföll gillesstugan Kronan. 1565 fick finnarna i Stockholm den till gudstjänstlokal. Från 1567 delades den mellan finnar och tyskar. 1607 överlämnade Karl IX den helt till tyska församlingen.[1]

På 1580-talet började Johan III genom sin nederländske byggmästare Willem Boy bygga om gillesstugan till kyrka. Byggnaden förlängdes då åt väster och försågs med valv. 1613-18 uppfördes västtornet av Hubert de Besche från Liège.

Nästa byggnadsskede, 1636-43, blev det betydelsefullaste. Tyska kyrkan

fick då i stort sett sitt slutgiltiga utseende. Under denna tid stod Hans Ferster i spetsen för murarnas verksamhet. Endast denna period av byggnadshistorien kommer att behandlas här.

Beskrivning

6 Planen visar kyrkans utsträckning samt valvmönstren.[2] Tyska kyrkan är en tvåskeppig, rektangulär hallkyrka där bredden dock är så stor att kyrkan nästan ger intryck av att vara kvadratisk. Sakristian i sydöstra hörnet är numera borttagen. Västtornet ansluter till norra skeppet. Mellan södra skeppet och västtornet finns ett polygonalt trapptorn. Kyrkans plan bestäms av tomtens utsträckning. Av förklarliga skäl finns därför ingen korutbyggnad.

Interiören domineras av de två kraftiga mittpelarna, som tillsammans med tio halvkolonner bär upp de sex valven. Mittpelarna är sammansatta av fyra halvkolonner, två större och två mindre. De höga baserna är åttkantiga och kapitälen vulstformiga med en avslutande platta. Fönstren på sydsidan är breda och spetsformiga medan de på östra och norra sidorna är något smalare och rundbågiga.

Valven skiljs från varandra genom runda, något tryckta gördelbågar. De tre arkadbågarna har samma höjd men olika vidd och får därför olika utseende. Den östligaste är rund, den mellersta spetsig och den västligaste mycket svagt spetsig. Samma förhållande gäller valven. De har alla samma höjd men olika längd. Det gör att de två östligaste valven, som är störst, har runda, något tryckta bågar medan bågarna hos de övriga valven är spetsiga.
13 Valvstrålarna är försedda med tunna ribbor av rundstavar. Valvmönstren består av en kombination av nät och stjärna. De två östligaste valven avviker något från de övriga. Av de fem valvstrålarna till varje hörn löper de tre mellersta ned till pelarkapitälen medan de yttersta i regel slutar högre upp i valven. De små valvkapporna är starkt konkava. I ett av de mellersta valven sitter en tavla med Henrik Flemings vapen och årtalet 1642.

Byggnadsperioden 1636–43

Enligt anteckningar i memorialen beslöt Tyska församlingens ledande män den 1 februari 1636 att samma sommar lägga grunden till en ny utvidgning av kyrkan.[3] Det enda håll åt vilket kyrkan kunde byggas ut var åt söder. I augusti 1636 bestämdes att kyrkan skulle ha tre valv d.v.s. skepp med två rader pelare, fyra i varje rad.[4]

Av räkenskaperna framgår att Hans Ferster påbörjade sitt uppdrag i Tyska kyrkan den 8 augusti 1636.[5] Under de första åren uppfördes de nya murarna för södra skeppet samt sakristian.

1638 knöts Hans Jakob Kristler till kyrkobygget som byggmästare.[6] Det är möjligt att han varit med tidigare fastän det ännu inte belagts. På ett sammanträde med församlingens äldste, bisittare och föreståndare kom Kristler med förslaget att ha endast två pelare i kyrkans mitt samt dubbelt tak.[7] Kristlers förslag godkändes sedan de församlade försäkrats om att de skulle ”ha ära och ingen skam” av det. Planerna på en treskeppig kyrka ändrades således till en tvåskeppig kyrka med brutet tak.

1640 arbetade Hans Ferster och hans gesäller med pelarna och "das gewelb".[8] Det senare torde ha inneburit rivandet av de gamla valven.

1641 lades taket. Stora utgifter för koppar redovisas detta år i räkenskaperna.

1642 slogs valven. Tiden maj-september hade Ferster 9-12 gesäller sysselsatta här. Dessutom deltog fyra gesäller som egentligen var i tjänst hos andra mästare.[9] Tydligen räckte Fersters eget folk ej till då välvningen av Jakobs kyrka pågick samtidigt.

Den totala ersättningen till Ferster och hans folk uppgick för åren 1636-42 till ca 4 300 dkmt. Av dessa hänförde sig ca 2 300 dkmt till välvningen 1642.

1643 stod kyrkan klar. Den 28 februari detta år utbetalades 1500 dkmt till "Mr. Hans der Bauwmeister so die Teütsche gebauert hat".[10] Någon kvittens har ej påträffats, men det torde vara Kristler som här åsyftas. Detta var i så fall enda utbetalningen till honom. Notisen och räkenskaperna i övrigt talar för att kyrkobygget nu var slutfört. Årtalet 1643 står också angivet på sydportalen.

Kyrkans arkitekt(er)?

Den enda utbetalningen till Kristler visar att han inte kan ha haft några egna anställda som krävt avlöning. Ferster däremot fick kontinuerligt ersättning för de arbeten han och hans gesäller utförde. Det är svårt att avgöra i vilket förhållande Kristler och Ferster stod till varandra. Var Ferster underordnad Kristler? Något som direkt tyder på detta finns ej. Rummets gestaltning kan visserligen tillskrivas Kristler men valven får ses som Fersters självständiga insats, då några diskussioner beträffande dessa ej är kända. Möjligen kan Henrik Fleming ha haft vissa önskemål beträffande valvens utformning, då han av minnestavlan att döma stod som donator här.

Slutsatsen blir att både Kristler och Ferster samt tornbyggaren de Besche bör stå jämsides som skapare av Tyska kyrkan. Då en monografi över Tyska kyrkan är under utarbetande och ytterligare arkivmaterial finns att tillgå, är det troligt att fler fakta kan komma fram och bringa större klarhet i både arkitektfrågan och många andra problem rörande kyrkans byggnadshistoria.[11]

TYRESÖ KYRKA

Historik

Någon mil sydöst om Stockholm ligger Tyresö slott och kyrka. När slottet uppfördes på 1620- och 30-talen fanns redan ett kapell i närheten. Behovet av en kyrka och i synnerhet en kyrkogård var dock enligt samtida vittnesbörd stort.[1] För ändamålet lät därför slottsherren och riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstjerna 1634 upplåta "åkern och platzen till en ny kyrkogård, där han ock ämnade uppbygga Herranom ett Hus och Tempel" enl. Brunnius.[2]

Ett nytt pastorat bildades 1636 och kyrkan kom att bli både

församlingskyrka samt slotts- och gravkyrka för familjen Oxenstjerna.

Kyrkan uppfördes 1638-40 av Hans Ferster. Oxenstjerna svarade för kostnaderna och traktens bönder utförde dagsverken.

Gabriel Oxenstjerna dog den 27 november 1640. Hans begravning och kyrkans invigning skedde samtidigt den 9 mars 1641. Den mycket påkostade begravningen finns beskriven i samtida brev.[3] Bland de ca 2000 gästerna befann sig den då 14-åriga drottningen Kristina.

1740 drabbades kyrkan av ett kraftigt åsknedslag. Hela kyrktaket, tornspiran och takryttaren förstördes. Vid den reparation som följde tillkom nuvarande tak och tornhuv.

Beskrivning

14 Tyresö kyrka är en salkyrka. Långhuset består av två travéer och koret av en trapetsformig travé. Västtornet är något smalare än kyrkan i övrigt. På sydsidan i vinkeln mellan västtornet och långhuset finns ett litet runt trapptorn.

Kyrkan är byggd av små tegel (ca 26x13x7 cm) i renässansförband. Det jämnt slagna och delvis hårdbrända teglet uppvisar stora färgskiftningar och gränserna mellan olika tegelleveranser kan avläsas i murverket. En markant sådan gräns finns vid fönstrens övre del.

Strävpelare finns runt kyrkan. De når ej upp till taket utan slutar ett stycke under en profilerad, putsad list.

Fönstren är stora och spetsbågiga och försedda med spröjsar av sandsten. Portalöppningarna däremot är runda eller stickbågiga. I både söder och väster finns skulpterade portaler.

Västtornet är i tre våningar. Den nedersta våningen ingår i kyrkorummet. Andra våningen har på tre sidor dubbla öppningar av 2,2 m höjd. Själva öppningarna är stickbågiga medan deras omfattningsbåge är svagt spetsig. Den fjärde sidan, östsidan, har en öppning mot vinden av samma storlek som de övriga tornöppningarna. Denna vindsöppning flankeras av två nischer, ca 120x250x60 cm. De stora öppningarna tyder på att kyrkvinden kan ha använts som magasin.

På tornets östra utsida finns en svart linje som visar det ursprungliga takets resning. Nocken på detta låg drygt en meter högre än vad den gör idag.

Tornets tredje våning har mot väster två öppningar av samma typ som de i andra våningen. På nordsidan finns två stickformiga blinderingar. På sydsidan finns en omfattningsbåge som visar att öppningar funnits här. Dessa är numera igenmurade och ett urverk har här fått sin plats.

Runt såväl tornet som trapptornet löper en taklist av samma utseende som den på långhuset.

Den enkla tornguven är låg och pyramidformig.

15–16 Tyresö kyrka finns avbildad i Suecia antiqua et hodierna.[4] En skiss från 1661 samt förlagan till sticket finns också bevarade.[5] Förlagan och sticket visar stora felaktigheter, bland annat har kyrkan blivit en travé för lång. Skissen ger därför den bästa bilden av hur kyrkan ursprungligen såg ut. Som redan nämnts

förstördes taket och tornspiran på 1700-talet och det är också här som 1600-talets kyrka skiljer sig från dagens.

Den ursprungliga tornspiran var uppbyggd av tre svängda huvar med mellanliggande lanterniner. Den nedersta huven var fyrsidig medan de övriga två var åttasidiga.

Det höga taket hade på norra sidan tre kupor med fönster. I öster fanns en liten päronformad takryttare med vimpel.

Interiören är mycket ljus och luftig tack vare de stora fönstren. Tornbågen är bred och av ungefär samma höjd som gördelbågarna. Första våningen i tornet blir därigenom inte avskild från långhuset. Hela kyrkan är välvd.

Av planen framgår att valvmönstret i koret och långhusets östra travé består av en fyruddig stjärna vars spetsar ligger på transversalbågarna. Diagonalribbor finns dessutom. Långhusets västra travé är åttadelad medan tornet och sakristian är kryssvälvda. De större valvkapporna är starkt konkava. De mindre, inom stjärnuddarna, visar däremot en jämn och betydligt svagare rundning. Dessa förhållanden är ännu mer märkbara från vinden. Valvstrålarna är försedda med tunna profilerade ribbor av samma rundstavstyp som i Tyska kyrkan. Ribborna är ej synliga från vinden. Gördelbågarna är utförda av samma formtegel. Bågar och strålar löper samman i trekvartskolonner som vilar mot tunna murpelare. Kolonnerna har korintiserande kapitäl med Oxenstjernas och de la Gardies vapen bland akantursrankorna.

På sydväggen ovanför portalöppningen finns en minnestavla över kyrkans tillkomst samt byggherren och hans hustru Birgitta de la Gardie.[6] Nederst på tavlan står "IOH FERSTER AEDIFICAVIT".

Under koret, som ligger två trappsteg högre än långhuset, finns det Oxenstjernska gravvalvet. Nedgången till detta är genom en lucka framför koret. Gravkammaren har kryssvalv med tunna ribbor.

Byggnadshistoria

Platsen, som upplåtits redan 1634, utstakades och avstyckades den 21 maj 1638.[7] En del material hade då förts dit och den 29 juni 1638 lades grunden av Hans Ferster.

1639 påbörjades murningen av själva kyrkan. Arbetet fick dock avbrytas en tid då pesten drabbade socknen samma år.[8] Murskarven vid fönstrens övre del har av Alm tolkats som gränsen för hur långt arbetet då hade kommit.[9]

Den 2 november 1640 stod enl. Brunnius "Töresöö tempel till sina murar, tak och torn fullkomligt förfärdigat och hanen på tornet uppsatt".[10]

Räkenskaperna finns endast delvis bevarade.[11] Några kompletterande uppgifter ger dock dessa.

Teglet kom från tegelbruket i Tyresö. Åren 1639-40 levererades ca 290 000 tegel till ett pris av 7 dsmt/1 000 st. Från Rörstrand levererades 3 100 "korstegel". Med detta torde avses formteglet till ribborna. Priset på dessa var 20 dsmt/1 000 st.

Sju takfönster levererades 1640. Enligt avbildningarna fanns tre på norra

sidan och fyra kan således ha funnits på södra sidan.

Jost stenhuggare fick 120 dsmt för åtta korintiska kapitäl och fyra kragstenar.

Weide Timmerman fick accord på att uppföra tornet d.v.s. tornspiran. Det skulle ske på egen bekostnad och "efter afritningen". För detta fick han 1 000 dkmt eller 500 dsmt. Timmermannen blev tydligen förelagd en ritning, som bör ha funnits tidigare.

Hans Ferster fick 1640 500 dsmt varav största delen utgjorde transporterad fordran från 1639. Det framgår att kontrakt tidigare slutits men dess innehåll är okänt.

Portalerna har ej behandlats närmare här då dessa torde ha utförts av stenhuggare. Sydportalen, förmodligen från kyrkans byggnadstid, kan vara ett verk av Jost Henne som då var verksam i Tyresö. Västportalen kan av vapentavlorna att döma ha tillkommit senare på 1640-talet.

Som redan nämnts, hade Gabriel Oxenstjerna tidigare låtit uppföra ett *slott* i Tyresö. Det påbörjades 1620 och stod enligt vissa uppgifter klart 1633.[12] Byggnadsverksamheten pågick dock fortfarande 1636.[13] Arbetena gällde främst taket och tornen samt trappor, golv och inredningsarbeten. Karling, som behandlat slottets byggnadshistoria, har tillskrivit Hans Ferster fullbordandet av byggnaden.[13] Denne torde dock inte ha haft något med saken att göra. Verksam 1636 var murmästaren Hans Grooth.[14] Det var förmodligen han som stod i spetsen för slottets färdigställande.

KRISTINE KYRKA, FALUN

Historisk bakgrund

Falun fick sina stadsprivilegier 1641. Orten hade länge varit mycket betydelsefull genom den stora gruvdriften och den livliga handeln. Vid 1600-talets mitt var Falun dessutom en av landets största städer med ca 5 000 inv. Stormaktstidens krav på en representativ och monumental bebyggelse kom därför att prägla planerna för den nya stadsbildningen.[1]

Centrum i det nyanlagda området blev Stora torget med den intill liggande Kristine kyrka och det något senare uppförda Rådhuset.

Kravet på en ny kyrka hade framförts redan 1624 då trängseln i St. Kopparbergs kyrka var mycket besvärlig. 1635 gavs tillstånd för uppförandet av en ny kyrka och vissa förberedelser företogs under de närmaste åren.[2] En stor donation från Kronan 1642 utgjorde den direkta ekonomiska förutsättningen för kyrkans grundläggning samma år. Ytterligare kungliga donationer följde och Kronan kom genom dessa att svara för drygt två tredjedelar av kostnaderna för kyrkobygget.[3] Då inkomsterna till största delen inflöt i form av koppar, var kopparhandeln av största betydelse för kyrkobygget. Kopparbergets bästa inkomstår, 1650, följdes också av det år då Kristine kyrka krävde de största utgifterna.

Kristine kyrka var sin tids största kyrkobyggnadsföretag i Sverige och får anses ha tillkommit inte enbart för att fylla ett behov hos borgarna i Falun utan även för att vara något av ett nationalmonument i stormaktstidens Sverige. Bergsämbetet, ett statligt verk, stod också som beställare av kyrkan. För uppförandet svarade Hans Ferster.

Beskrivning

Kristine kyrka och dess byggnadshistoria har tidigare behandlats av främst Gerda Boëthius.[4]

Kyrkan är treskeppig med utskjutande kor. Långhuset omfattar fem travéer och koret två travéer samt en trapetsformig avslutning. De båda östligaste sidoskeppstravéerna består av slutna rum. I väster finns ett torn av ungefär samma bredd som mittskeppet. I vinkeln mellan tornet och långhuset finns två små runda trapptorn. Längst i öster reser sig en åttakantig takryttare med blindnischer och lökformig kupol. Den har en vindflöjel med årtalet 1759. Runt hela kyrkan finns strävpelare. Dessa, som ej når ända upp till taket, är speciellt kraftiga i kyrkans hörn. *5* *21*

Västtornets strävpelare i hörnen avtrappas på ungefär två tredjedelar av tornets höjd. Hörnpartierna möts i en båge upptill. I den nisch som på sätt bildas finns ett stort västfönster samt tornöppningar i två våningar. Tornets övre del är indragen och försedd med hörnkedjor, urtavlor samt små öppningar. Tornspiran är uppbyggd av två svängda huvar med mellanliggande lanternin.

Mittskeppet är högre än sidoskeppen. Kyrkan kan karakteriseras som en hallkyrka med förhöjt mittskepp eller en pseudobasilika enligt vad som tidigare sagts om Jakobs kyrka. Även det inbyggda tvärskeppet är av samma typ som i Jakobs kyrka. På sydsidan av detta finns bokstäverna "GF" och på norra gavelröstet årtalet "1650".

Kyrkan är byggd av tegel i renässansförband. Teglet är ojämnt slaget och av skiftande kvalitet. Formatet är ca 30 x 14 x 8 cm.

Olika bågformer uppvisas. Fönsteromfattningarna är svagt spetsiga i långhuset och i det närmaste runda i koret. Tvärskeppsgavlarnas fönster är runda i sin nedre del och stickbågiga i sin övre. Tornöppningarna är runda och portalöppningarna spetsiga.

Exteriören är i stort densamma som på 1600-talet utom vad det gäller tornspiran. Även fönstren har förnyats under senare tid.
Fyra par sandstenskolonner skiljer de tre skeppen från varandra. Längst i öster och väster finns halvkolonner. Arkad- och gördelbågar är runda.

Långhuset är ljust tack vare sina stora fönster och relativt slanka stöd. Det långa koret ger ett mörkare intryck. Ursprungligen torde det dock ha varit betydligt ljusare innan östfönstret murades igen och de övriga fönstren försågs med målningar. Då korets västligaste travé saknar direkt ljus, kan man i Kristine kyrka uppleva den mörka övergång till högkoret som ursprungligen kännetecknade även Jakobs kyrka.

22 Hela kyrkan är välvd. De olika mönsterformerna och deras placering framgår av planen. Synliga ribbor saknas och de skarpa graterna markeras av puts. Valvkapporna är konkava men vissa olikheter i utförandet kan iakttagas. Samtliga valv utom de åtta-uddiga stjärnorna i norra sidoskeppet har rundade
23 kappor. De smala kapporna inom dessa stjärnor är uppbyggda av två mot varandra vinkelställda partier. Vinkeln mellan dessa ligger så att stjärnans begränsningsstrålar får en starkare betoning och nästan ger illusionen av att föreställa ribbor.

Ett par minnestavlor som anknyter till kyrkobygget finns uppsatta. I mittskeppets östligaste travé sitter en tavla över borgmästaren och kyrkoföreståndaren Gerdt Lårman och enligt tavlan "är thetta hwalf fullbordat
2 1651". På en sten inmurad i norra sidoskeppets vägg mot sakristian finns Hans Fersters emblem och den omgivande texten "Hans Förster dieser Kirchen Maurer und Baumeister Anno Christi 1652". Ytterligare en tavla från 1652 sitter i koret. Texten på denna påminner om landshövdingen Johan Berndes' omsorger för kyrkobygget.

Byggnadshistoria

1635 hade, som tidigare nämnts, tillstånd beviljats och mark upplåtits för den nya kyrkan.

Den 15 maj 1642 skrev borgmästaren i Falun ett brev till Hans Ferster.[5] I mycket vänliga ordalag bad han där Ferster komma till Falun samma sommar för att tillsammans med sina "Mestersvenner" lägga grundvalen och fundamentet. I brevet hänvisas till de "Discurser" landshövdingen Johan Berndes haft med Ferster om byggandet av kyrkan. Det är okänt om Ferster besökte Falun den sommaren. Av räkenskaperna framgår dock att framforslingen av sten pågick hela sommaren och hösten.[6]

Den 8 november 1642 slöts kontrakt mellan Bergsämbetet och Hans Ferster om uppförandet av hela kyrkan. Kontraktet undertecknades i Stockholm och sändes sedan till Falun där det inlämnades den 2 december 1642[7] (bilaga 4). Dagen därpå, den 3 december, inregistrerades materialförslaget för kyrkobygget.[8] Det är ej undertecknat men skrivet på tyska och förmodligen upprättat av Ferster.

Om grunden ej redan var utstakad gjorde Ferster det tydligen strax efter det att kontraktet slutits. Den 7 december samma år betalades nämligen en mindre summa pengar till de som grävt ner pålarna efter kyrkans "afritning".[9] Dessförinnan hade biskopen Johannes Rudbeckius i närvaro av consistoriet, andra församlade präster samt församlingen "själva platsen och Kyrkogården med böner och loffsånger Gudi inwigt och helgat" enl. Hammarströms berättelse från 1700-talet.[10]

Den 21 mars 1643 påbörjade Fersters gesäll Jöran Fischer murningen av grunden.[11]

1644-50 uppfördes yttermurarna.

1651 lades koppar på taket och mittskeppet välvdes.

1652 fullbordades sidoskeppsvalven.

1655 invigdes kyrkan. Den stod dock ej klar förrän i mitten på 1660-talet.[12] Det som främst fullbordades efter Fersters död och kyrkans invigning var västtornet.

Ferster vistades inte i Falun hela tiden utan arbetsledare på platsen var hans gesäll Jöran Fischer, i räkenskaperna kallad murmästare. Arbetslönerna betalades ut till honom på "Hans Försters vägnar". Fischer initialer "GF" finns också i murverket på södra tvärskeppsarmen. Av noteringar i räkenskaperna att döma tycks Fischer ha fullgjort sina uppgifter till belåtenhet. Ett flertal gånger fick han, på landshövdingens befallning, dricksпengar för "sin stoora flijt o gagn" vid kyrkan.

Åren 1644, 1646-48, 1650 och 1652 betalades en varierande men relativt stor summa pengar till "Hans Förster i Stockholm". Den kan ha utgjort ersättning för de resor Ferster torde ha gjort till Falun. I ett brev daterat den 13 april 1653 till magistraten i Falun ber Ferster om respengar samt önskar besked fjorton dagar i förväg innan de vill att han skall komma.[13] Det besök han sedan gjorde kom att bli hans sista, då han avled i Falun i juni-juli samma år.

Fischer torde ha arbetat efter den ritning som fanns till kyrkan samt Fersters instruktioner. De problem som senare uppstod med västtornet fick Fischer försöka lösa självständigt. Han presenterade då en "afrijtningh" med förslag till de ändringar han ansåg befogade.[14]

Materialet till kyrkan hämtades från trakten. Teglet slogs vid tegelbruket i Rankhyttan, sandstenen kom från Rättvik och kopparn kom helt naturligt från Falun sedan den förädlats i Avesta.

Kontraktet och den ursprungliga ritningen

Kontraktet mellan Bergsämbetet och Hans Ferster innehåller detaljerade föreskrifter rörande kyrkans mått och utförande. Dessa hänför sig till en "Scamplun", ritning, som medföljde kontraktet och överlämnades till landshövdingen Johan Berndes. Av kontraktet framgår vidare vem som skulle anställa och avlöna arbetsfolk av olika kategorier. Fersters ersättning var bestämd till 8 000 rdr samt en extra ersättning på 1 000 rdr när kyrkan stod klar. Den skulle vara "frij och färdig" inom tre år, om inte brist på material inträffade.

Den "Scamplun" som omtalas i kontraktet har ej påträffats. En ritning, som kan vara en kopia av den ursprungliga ritningen, finns bevarad i Kungl. Biblioteket.[15] Enligt påskrift är den utförd 1668. På ritningen finns en plan av kyrkan samt syd- och västfasaden, utförda sammanhängande i ett och samma plan. Försök till perspektivisk framställning finns hos strävpelare, torngalleriet samt koravslutningen. *19*

Beskrivningen av kyrkan i kontraktet överensstämmer med ritningen både när det gäller mått och utförande. Ett problem utgör dock kyrkans längd som enligt kontraktet skulle vara 130 alnar. På planen är kyrkan 121 alnar lång och ungefär samma längd visar även fasadritningen. En förklaring kan vara, att den som upprättat kontraktet har haft ritningen som grund och gjort

sig skyldig till en felmätning. Vederbörande har ej observerat att när västfasaden vikits fram så har i kyrkans övre del ett parti inritats, som ej har någon motsvarighet i verkligheten. Avläser man på ritningen långhusets och tornets sammanlagda längd och då även tar med det utfyllda partiet kommer man fram till 130 alnar. Höjden på kyrkans mittparti har tydligen mätts vid östligaste strävpelaren.

Jämförelser mellan den planerade och den uppförda kyrkan

Kristine kyrka kom ej att byggas helt enligt de ursprungliga planerna. Främsta förändringen var kanske att kyrkan ej utfördes som basilika. Även västtornet kom att få ett annat utseende än vad ritningen utvisar. Detta skall behandlas närmare nedan.

Kyrkans plan och måtten på denna utfördes som ursprungligen planerats. Kyrkans nuvarande längd motsvarar således 121 alnar. Sidoskeppsmurarna fick sin ursprungligen avsedda höjd. Mittskeppsmurarna däremot gjordes ca två meter lägre än vad kontraktet föreskrev. Då den övre delen av murarna uppfördes 1648-50, efter vad som framgår av räkenskaperna, kan beslutet om slopandet av det basilikala systemet ha kommit omkr. 1648.

Fönsteromfattningarna är spetsigare på ritningen än på den uppförda kyrkan och i synnerhet gäller detta koret. De nuvarande fönstren fick sin form under slutet av 1700-talet då de ursprungliga spröjsarna av smidesjärn byttes ut mot träbågar.[16] Fönstrens ursprungliga utseende är ej känt.

Den nuvarande takryttaren är större till formatet än den ritningen utvisar samt har mera lökformig kupol. Det är dock ej känt om takryttaren genomgått några förändringar sedan den byggdes.

Västtornets övre del uppfördes efter Fersters död och fick då det utseende Fischer framförde i sitt förslag 1658.[17] De på ritningen jämntjocka strävpelarna i hörnen har vid uppförandet avtrappats och upptill på alla fyra sidor förenats i en båge. På tornets östsida är bågen ej i förband med muren utan sekundär. På denna sida kan man också iakttaga hur bågen skär över en tidigare muröppning.[18] De övriga tre sidorna har bågen i förband med det övriga murverket. Tornets östsida torde således ha varit uppförd när beslutet om en ändring kom.

Fersters änka, Anna Maria Ranck, var tydligen ansvarig för kyrkans fullbordande. Den 12 augusti 1656 behandlade rådstugerätten i Falun ett brev från henne där hon undrade hur det gick med tornet. De församlade herrarna beslöt att skriva till henne och tala om att tornet uppfördes enligt kontraktet.[19]

Den 22 juni 1658 avtalade rådstugerätten med Jöran Fischer om fullbordandet av tornet sedan denne meddelat att Friedrich Drenkhan, Anna Maria Rancks nye make, avrest till Riga och ej kunde fullfölja arbetet.[20] Det är knappast troligt att Drenkhan någonsin varit verksam vid bygget i Falun då han var köpman till yrket.

Den 16 september 1658 presenterade Fischer det redan omtalade

ändringsförslaget. Detta låg ju sedan till grund för tornets uppförande. Fischer ändrade tydligen endast det han ansåg vara nödvändigt. Tornets omgång d.v.s. galleriet skulle kunna uppföras enligt den första ritningen.

Tornspiran omtalas ej närmare i kontraktet och berörs inte heller i Fischers ändringsförslag. Dess planerade utseende och mått framgår av ritningen. Enligt denna var tornets och spirans sammanlagda höjd ca 121 alnar.

Den enda kända avbildningen av den ursprungliga spiran finns i Suecia antiqua et hodierna.[21] Då Kristine kyrka här ingår i en utsikt över Falun, är den i mycket litet format och endast schematiskt återgiven. På förlagan till sticket har kyrkan en längd och höjd av 16 mm.[22] Då spiran upptar en höjd av endast 8 mm faller det sig självt att det ej kan röra sig om någon detaljtrohet. Det är därför svårt att avgöra om spiran har två eller tre huvar. Proportionerna mellan tornets höjd och kyrkans längd är dock 1:1. Samma proportioner återfinns på ritningen.

På baksidan av en äldre planritning, förmodligen från 1668, finns anteckningen:[23]

> Första resningen på Kopparbärgs Nya kyrketorn ähr 19 1/2 al^{r} högh. På hwilken durchsichten ähr 5 al^{r} 9 toller högh och dess bredd 11:20 1/2 andra resningen ähr 16 al^{r} högh, murens högd öfwer altan 10 al^{r} 2 Tol.

Enligt dessa uppgifter skulle tornet och spiran få en sammanlagd höjd av 100 alnar och spiran skulle vara uppbyggd av två huvar med mellanliggande lanternin. Måtten stämmer ej med spiran på ritningen.

Tornspiran förstördes genom ett åsknedslag 1711. En samtida vittnesskildring berättar att tornet varit 121 alnar "öfwer muren" och spiran täckt med koppar.[24]

Ovanstående uppgifter ger inte en helt samstämmig bild av hur tornspiran såg ut. Den planerade och nedbrunna spiran hade dock samma mått. Då något förslag till ändring ej är känt, finns det anledning antaga att spiran uppfördes enligt ritningen.

Den nuvarande spiran uppfördes 1864 av J.F.Åbom. Spiran på Sueciabilden kan ha inspirerat Åbom även om det inte rörde sig om någon direkt rekonstruktion.[25] Höjden och proportionerna stämmer inte.

Byggnadstiden kom att bli betydligt längre än de föreskrivna tre åren. Främsta orsaken till detta torde ha varit att tillräckligt med material ej framförts i tid. Bland annat hade Johan Trotzig i Rankhyttan åtagit sig att första året leverera 300 000 tegel.[26] Enligt räkenskaperna levererades under 1644 endast 65 380 tegel. Inte heller under kommande år infriade Trotzig sina löften. Vidare var de influtna medlen ej tillräckliga utan ett flertal donationer från Kronan under årens lopp var förutsättningen för kyrkans fullföljande.[27]

Ferster kan därför knappast belastas för att kyrkan ej stod färdig i tid. I ett brev från 1653 beklagade han sig också över bristen på material.[28] Samma åsikt framfördes av hans hustru till Rådhusrätten i Falun 1656.[29] Rådsherrar-

na ville dock ej godtaga anklagelsen utan ansåg att murmästaren borde ha kunnat uppfylla kontraktets krav på en byggnadstid av tre år. Detta hade dock inte varit möjligt med de uppenbara ekonomiska problem och materiella brister som var rådande.

Den ursprungliga ritningens upphovsman

Ritningen torde tillkommit 1642 då byggnadsplanerna på allvar började realiseras. Den fanns då kontraktet skrevs i november samma år och kan därför ha presenterats strax innan eller vid de diskussioner landshövdingen Johan Berndes förde med Ferster.

Upphovsmannen till ritningen är okänd. Olika teorier beträffande detta har tidigare framförts.

Lundberg tillskriver Hans Fleming den ursprungliga ritningen.[30] Mot denna teori talar främst Flemings död 1623.

Boëtius ansluter sig till traditionen från 1700-talet som säger att Tessin d.ä. var kyrkans arkitekt.[31] Detta är dock knappast troligt då Tessin d.ä. vid denna tidpunkt ännu ej var verksam som självständig arkitekt.

Om Tessin d.ä. eller någon annan arkitekt varit engagerad borde dennes namn någon gång ha framskymtat när det gäller räkenskaper, förberedelser, grundläggning, minnestavlor eller annat som hör till ett kyrkobygge av den storleken. Den ende som förekommer i dessa sammanhang är Hans Ferster. Han torde därför vara den som svarat för ritningen. Likheterna mellan Fersters tidigare kyrkor, Jakobs kyrka och Tyresö kyrka, och ritningen talar också för Ferster som ritningens upphovsman.

Det förhållandet att ritningen kopierades 1668, trots att kyrkan ej fått det utseendet, tyder på att det var den enda ritning som fanns. Den hade förmodligen använts som arbetsritning och torde ha varit i det närmaste förbrukad. De förändringar som skedde under byggnadstidens gång krävde endast detaljritningar och kanske inte ens det.

Johannes Rudbeckius och Kristine kyrka

Johannes Rudbeckius (1581-1646) var biskop i Västerås 1619-1646, alltså under tid Kristine kyrka planerades och påbörjades. Hans kraftfulla natur, stora kunskaper på skilda områden samt det patriarkaliska sätt på vilket han styrde sitt stift är allmänt kända företeelser. Under sina många visitationsresor sökte Rudbeckius skapa ordning i stiftet och det finns flera bevis på hans insatser för kyrkobyggnadernas förbättrande.[32] Han torde därför också med största intresse ha deltagit i planerandet av Kristine kyrka och då spelat en aktiv roll.

Rudbeckius styrande hand i byggnadsfrågor berodde förmodligen inte enbart på hans ställning som biskop utan där kan även hans kunskaper i matematik och angränsande områden ha spelat en viss roll. Han började sin karriär som professor i matematik i Uppsala 1604-1607 men bedrev även senare undervisning i detta ämne. Enligt anteckningar i en handskrift i Västerås var matematiken ”hans synnerliga nöje, såsom en sak hwartill han af

naturen mest var fallen".[33] Under sina många resor i stiftet ritade han kartor och författade geografiska beskrivningar. Efter sin studietid reste han mycket i Tyskland. Ryssland och de Baltiska länderna besökte han både som fältpräst och senare som biskop på visitationsresor. Vid dessa färder fick han säkert möjligheter att studera byggnadskonsten i områdena.

Vilken roll kan då Rudbeckius ha spelat för tillkomsten av Kristine kyrka och vilka önskemål kan han ha haft beträffande kyrkans utformning?

1637 påbörjades vissa förberedelser för byggandet av Kristine kyrka.[34] Samma år hade Rudbeckius rönt svåra personliga motgångar. Han blev nämligen förbigången i ärkebiskopsvalet trots att han hade prästernas stöd.[35] Genom sin stridsskrift 1636 om prästerskapets privilegier hade Rudbeckius kommit i onåd hos förmyndarregeringen, som ansåg honom obekväm och svarade med att utse Lenaeus till ärkebiskop. Rudbeckius hade tidigare försökt lösa personliga motgångar genom kraftdemonstration på sitt speciella sätt.[36] Striderna i samband med ärkebiskopsvalet kan knappast ha lämnat honom oberörd. Det är därför tänkbart att han denna gång använde sina krafter till att försöka driva fram kyrkobygget i Falun.

Uppsala domkyrka är landets största och förnämsta kyrkobyggnad, uppförd som en symbol för den högsta makten. Enligt den medeltida traditionen var basilikan förnämare än hallkyrkan. De stora katedralerna var också oftast basilikor medan hallkyrkan fick representera en mera folklig stil.[37] I Östersjöområdet finns en grupp basilikor, bland dem Uppsala domkyrka, som genom sin höjd och storlek klart dominerar stadsbilden och gjorde det i ännu högre grad i äldre tid. Exempel finns också på hur hallkyrkor byggdes om till basilikor för att få en resligare exteriör, bl.a. i Visby, Åbo och Reval. Denna tradition upphörde efter medeltiden. Behovet av stora kyrkor var täckt och basilikan övergavs till förmån för hallkyrkan. Det medeltida tänkesättet kan dock ha levat kvar längre liksom de medeltida byggnadsverken fortsatte att spela en viss roll som förebilder.

Det ter sig därför naturligt om Uppsala domkyrka kom att spela en väsentlig roll som förebild för den nya kyrka som planerades i Falun. Kristine kyrka avsågs troligen också att stå som ett uttryck för makt och utgöra ett monument i stadsbilden. Dessa önskemål torde ha varit gemensamma för Bergsämbetet och Rudbeckius. Dessutom kan det ha varit av personligt intresse för Rudbeckius att inom stiftet få en kyrka med drag av Uppsala domkyrka.

Vid en jämförelse mellan ritningen till Kristine kyrka och en bild av Uppsala domkyrka[38] framstår en del likheter som kanske kan förklaras som *20*
önskemål från Rudbeckius. Främst gäller det då det basilikala systemet vilket vid denna tid var föråldrat. Som vi vet blev Kristine kyrka ej uppförd som basilika utan planerna ändrades omkr. 1648, ett par år efter Rudbeckius död. I sin skrift 1636 hade Rudbeckius kämpat för biskoparnas bestämmanderätt, i princip en återgång till medeltida förhållanden inom kyrkan. En basilika med medeltida drag kan ha framstått som en ideal byggnad för honom.

En annan likhet är tornspirornas uppbyggnad. Spirorna i Uppsala uppfördes 1613-19 av Gerhard de Besche. Även Stora Tuna, som i viss mån konkurrerade med Falun, hade en liknande spira, uppförd 1610-15 av Hubert och Gerhard de Besche.[39] Den planerade spiran i Falun var inte en kopia av dessa spiror utan en modernare variant av samma typ. Som vi senare skall se fanns förebilder på andra sidan Östersjön. Rudbeckius kan ha iakttagit dessa vid sin visitationsresa till Estland 1633.

De små hörnobeliskerna på ritningen till Kristine kyrka hade motsvarigheter även hos Västerås domkyrka. Denna kyrkas spira omgavs nämligen av fyra små hörntorn. Rudbeckius lät beslå både dessa och stora spiran med koppar.[40]

Ett rum i Kristine kyrka torde ha omfattats av Rudbeckius' särskilda intresse och kanske tillkommit på hans begäran, nämligen kapitelrummet i sydöstra hörnet. I detta rum sammanträdde en gång i veckan det consistorium Rudbeckius inrättade i början av 1640-talet.[41] Rummet var tydligen planerat från början och något annat användningsområde från tidig tid är ej känt.

Rudbeckius inflytande på inredningen gjorde sig starkt gällande trots att den tillkom långt efter hans död. Korskranket var en följd av hans förskrifter från 1620-talet om korskrank i kyrkorna.[42] Vidare kom Rudbeckius med detaljerade bestämmelser om bänkarnas fördelning i kyrkan samt ordningsföreskrifter.[43] På den senare punkten träder hans uppfostrarnit i dagen.

Något brev från Rudbeckius till Bergsämbetet eller annat dokument som berättar om förhållandena har ej påträffats.[44] Detta utesluter inte att något kan ha funnits. Överläggningarna kan också ha skett muntligen. Bergsämbetet hade sitt säte i Stockholm och Rudbeckius vistades här tidvis bland annat för riksdagens skull och hade en stående bostad i Stockholm. Trots att bevis saknas kan man, med stöd av vad som sagts ovan, förmoda att han tagit aktiv del i tillkomsten av Kristine kyrka och den ursprungliga utformningen av den.

Sammanfattning

Kristine kyrka byggdes 1642-59. Hans Ferster var ansvarig för uppförandet som skedde på uppdrag av Bergsämbetet. Arbetsledare på platsen var Fersters gesäll Jöran Fischer. En kopia av den ursprungliga ritningen finns bevarad. Kyrkan uppfördes ej helt efter planerna utan en del förändringar gjordes under byggnadstiden. Dessa gällde främst västtornet samt mittskeppet. Det senare sänktes så att av den planerade basilikan blev en hallkyrka. Bland de som låg bakom kyrkans tillkomst och utformning får biskopen Johannes Rudbeckius antagas ha befunnit sig i främsta rummet och haft ett dominerande inflytande.

ÖSTERÅKERS KYRKA

Vid 1600-talets mitt fick åtskilliga medeltida kyrkor nytt kor genom högadelns gravkorsbyggande som då tog fart. Till dessa kyrkor hörde även Österåkers kyrka i Uppland. Förutom tillkomsten av det nya koret genomgick kyrkan en omfattande reparation. Den nya gestaltning kyrkan då fick är fortfarande i behåll. Arbetena utfördes 1647-49 och leddes av Hans Ferster. Kyrkan har tidigare behandlats i Sveriges kyrkor.[1] Betoningen läggs därför här främst vid Fersters insats.

Beskrivning

Österåkers kyrka är en salkyrka. Långhuset består av tre travéer och koret av en kort travé samt en trapetsformig avslutning. I väster finns vapenhus och i norr sakristia. *24*

Runt om kyrkan finns strävpelare. Hos koret når dessa ej ända upp till takfoten utan stannar vid den profilerade taklisten. På stävpelarna samt taklisten finns dekorativt utformade ankarslutar. En kraftig strävpelare stöder mot sakristians norra väg. I öster finns en stor takryttare med lökformig nederdel, blindnischer samt svängd huv. Fönstren är spetsbågiga. Sydportalen har rusticerad omfattning, sidoposter med profilerade listkapitäl och upptill en bruten segmentbåge. Ovanför ingången finns Oxenstjernas och Kurks vapen. *32*

Kyrkan är välvd och de olika valvmönstren, stjärnor och åttadelade valv, framgår av planen. De runda, nästan korgbågiga sköld- och gördelbågarna vilar på murpelare med profilerade listkapitäl i puts. Sköldbågarna ovanför de fem korfönstren är dock av byggnadstekniska skäl spetsiga. Valvkapporna är djupt konkava och graterna skarpt markerade genom puts. Synliga ribbor saknas. Östfönstret är igensatt inifrån och endast ett litet rundfönster är synligt ovanför altartavlan. *8* *25* *26*

Valven och murverket ovan dessa kan studeras närmare från vinden. Den stora höjden hos valven samt travéernas isolering från varandra är här starkt påtaglig liksom även valvkappornas överhöjning. *27, 30*

Valvkapporna reser sig från baserna som i det närmaste lodräta väggar. Vid ca två tredjedelar av höjden följer ett "bulligt", överhöjt parti som övergår i ett nästan horisontellt hjässparti. Valvkapporna är murade i horisontella, liggande skift. Endast ett tegelformat, ca 29x14x7 cm, har kunnat iakttagas. *29*

Förutom de halvcirkelformade kryssbågarna finns kraftiga bågar i gränspartiet mellan valvkapporna. De flesta bågarna är av helstensbredd och uppmurade av omväxlande liggande och stående stenar i flera lager. Bågarna ger illusionen av ett ribbsystem. Då bågarna till stor del ligger högre än valvkapporna, tjänar den synliga delen av bågarna inte någon bärande eller stödjande funktion utan har en belastande eller tyngande verkan. Bågarna möts i hjässpunkten i ett runt, upphöjt parti. Mellan valvkapporna och yttervägggarna samt mellan travéerna finns låga murar vilka tjänar som strävmurar. Dessa är dock sekundära. *28*

Den del av yttermuren som kan iakttagas från vinden är av tegel i

renässansförband. Västgaveln i gråsten är dock ett undantag. Inga skarvar har kunnat iakttagas.

Det på 1950-talet ombyggda gravvalvet bestod ursprungligen av två kamrar täckta av tunnvalv. Grater i form av fyra-uddiga stjärnor var markerade i putsen på dessa enligt foton i ATA:s arkiv.

Byggnadshistoria

Den medeltida kyrkan var tre travéer lång och hade ett brett västtorn som delvis bevarats i det nuvarande vapenhuset. Tornet stod som ruin på 1600-talet enligt en teckning av Hadorph.[2] Även sakristian är medeltida.

1647 utvidgades kyrkan åt öster genom att det nuvarande koret med underliggande gravvalv då började byggas. Den 23 mars 1647 slöt friherrinnan Brita Kurk[3] och friherre Gustaf Baner[4] kontrakt med Hans Ferster om denna korbyggnad[5] (bilaga 5). Enligt kontraktet skulle Ferster och hans folk svara för uppmurandet av koret och gravvalvet med angivna mått. För sitt arbete utlovades Ferster 400 riksdaler. Förberedelsearbeten i form av grävning, gråstensgrund samt nedrivande av vissa gamla partier skulle dock beställarna svara för.

Ett memorial i sexton punkter, utfärdat på tyska, finns bevarat.[6] Här anges vilka åtgärder som skulle vidtagas och bekostas beträffande murarna. En intressant punkt är nr 14 där det står: "Nach der desein zu dem Kirchen bow, gekost zu Verfassen". En ritning, vilken skulle betalas av beställarna, ingick således också i förutsättningarna. Memorialet saknar både datering och underskrift men kan vara utfärdat av Ferster.

Något senare, den 3 april 1647, slöts kontrakt med timmermannen Baltzar Fröigde om taktäckningen samt ett "zirligt Torn", allt till en ersättning av 180 riksdaler.[7]

Arbetena torde ha påbörjats genast, men ganska snart stötte svårigheter till. I "höandstiden" vid grävningen för grunden och pålningen av östra gaveln inträffade ett ras och en del av kyrkan föll ned enligt minnesanteckningar från 1600-talet.[8] Händelsen medförde en genomgripande reparation av kyrkan.

I januari 1648 fördes Oxenstjernas lik till gravvalvet.[9] Detta torde då ha stått klart. Det är dock tveksamt om koret stod uppmurat.

Då kyrkan befann sig i dåligt skick lät Brita Kurk bekosta en reparation av hela kyrkan. Enligt en minnestavla ovanför sakristiedörren skulle detta ha skett år 1650.[10] En sammanställning av kostnaderna för kyrkobygget av den 30 mars 1649 (nedskriven 1665) visar att kyrkan torde ha stått i det närmaste klar redan på våren 1649.[11]

Kyrkan kom inte bara att repareras utan även omgestaltas. Främst förändrades interiören genom att nya valv slogs och kyrkan fick nya fönster. Yttre strävpelare uppfördes och en ny portal sattes in på södra sidan.

Enligt Vennberg-Bohrn skulle Ferster även ha höjt kyrkans långmurar.[12] Detta förefaller dock icke troligt. Koret skulle enligt kontraktet vara sexton alnar högt. De uppförda kormurarna har också detta mått. Det planerade koret kan knappast ha varit avsett att få en större höjd än kyrkan i övrigt. En

sådan skapelse skulle ha tett sig ganska märklig. Då kyrkans yttermurar på utsidan är täckta av puts går det ej här att fastställa om några förändringar gjordes vid 1600-talets mitt. Som redan sagts består långmurarna på insidan ovan valven av tegel i renässansförband. Här kan det dock röra sig om en ren påmurning i tegel av de gamla murarna. Frånvaron av skarvar tyder på att koret och långhuset ej uppfördes i etapper utan att hela kyrkan välvdes i ett sammanhang.

Kostnaderna för kyrkans ombyggnad uppgick till 6 127 riksdaler. Av dessa utgjorde 1 200 rdr ersättning till Ferster. Timmermannen fick 600 rdr. Den största utgiftsposten gällde murteglet. 285 000 tegel drog en kostnad av 1 425 rdr. Kalken kostade 600 rdr.

Hans Fersters insats i Österåker 1647-49 bestod således i tillbyggnaden av det nya koret, reparation av kyrkan, nya fönster samt inte minst nya valv i hela kyrkan. I själva verket var förändringarna så stora att man kan säga, att Ferster skapade ett nytt kyrkorum med tillvaratagande av de gamla långhusmurarna.

BERNDESKA GRAVKORET, SOLLENTUNA KYRKA

Även Sollentuna kyrka fick i likhet med Österåkers kyrka ett nytt högkor med underliggande gravvalv. Enligt en inskriftstavla[1] på korets östra yttervägg skulle Ingeborg Kurk[2] år 1652 ha reparerat kyrkan och förstorat koret till minne av sin make Johan Berndes.[3]

Ett inventarium från 1653 beskriver närmare de gåvor makarna Berndes skänkt till kyrkan.[4] Även de förändringar som gällde själva kyrkobyggnaden finns här upptagna.

Då byggenskaperna bekostades av privatpersoner finns utgifterna ej redovisade i kyrkans räkenskaper.[5] Dokumentariska bevis på vem som kan vara mästaren till det nya koret har ej påträffats. Detta har dock tidigare, av både Eriksson[6] och Tuulse[7], på goda grunder tillskrivits Hans Ferster. Ytterligare ett skäl, som talar för att Hans Ferster var mästaren, är det faktum att "Sahl:H:Johan Berendz Arfedingar" vid Fersters död 1653 hade en skuld till honom på "400 D" enligt boupptecknigen.[8] Denna summa kan ha varit en resterande del av ersättningen för det utförda arbetet.

Sollentuna kyrka har tidigare behandlats ingående av Tuulse.[9] Här skall därför redogöras för endast Fersters insatser.

Beskrivning och byggnadshistoria

Sollentuna kyrka grundlades redan på 1100-talet och genomgick under medeltiden flera ombyggnader och utvidgningar.[10] Före ombyggnaden i mitten på 1600-talet bestod salkyrkan av långhus och kor med två travéer vardera, åtskilda genom en triumfbåge. Koret var något längre än långhuset. Västtornet, av nästan samma bredd som långhuset, samt vapenhus och sakristia har ej genomgått några större förändringar.

1652 utvidgades kyrkan genom att östgaveln bröts upp och ett nytt korparti med trapetsformig avslutning murades till. Samtidigt höjdes det
7 tidigare korets sträckmurar ca två alnar.[11] Det nytillkomna partiet framgår av planen. Det utgörs av den del av kyrkan som ligger öster om sakristian.

33 I exteriören skiljer sig det nya partiet från kyrkan i övrigt genom sin höga sockel i sandsten och hörnkedjorna, även dessa i sandsten. Små gluggar i sockeln leder in till det underliggande gravvalvet. Fönstren är breda och rundbågiga samt har slutstenar i form av ett änglahuvud under en druvklase. Koret hade ursprungligen fem fönster, men 1780 murades östfönstret igen och förändrades på utsidan till en rund blindnisch.[12] På båda sidor om denna finns en tavla, den nämnda inskriftstavlan samt Berndes-Kurks alliansvapen. De övriga fönstren förnyades samma år men torde ha behållit sin ursprungliga form.

Södra korportalen är även den nytillkommen 1652.[13] Den korgbågiga öppningen har rusticerad sandstensomfattning. Ovanför ett rakt entablement finns ett fönster av samma form som korfönstren.

Takryttaren i öster byggdes om på 1760-talet och det är möjligt att den då förändrades. Enligt Hadorphs "Afritningar" år 1682 hade den ursprungliga takryttaren lökformig nederdel, lanternin med blindnischer samt spetsig huv.[14] Makarna Berndes lät enligt inventariet 1653 beslå huven med koppar.

34 Interiören förändrades 1652 genom att triumfbågen vidgades och det gamla koret fick nytt valv av samma höjd som kyrkans övriga valv.

Triumfbågen är spetsig liksom sköldbågarna i koravslutningen. Övriga sköld- och gördelbågar i koret är korgbågiga.

35 1600-talsvalven saknar ribbor och graterna är skarpt markerade i puts. Kapporna är mycket konkava. I synnerhet gäller detta den äldre kordelen där sidokapporna visar en mycket stark överhöjning. Även från vinden är kappornas överhöjning starkt påtaglig. Valvmönstren består av två olika typer fyruddiga stjärnor.

Gravvalvet under koret täcks av ett tunnvalv med grater markerade i putsen.[15]

Ferster skapade i Sollentuna inte bara ett nytt högkor utan förändrade även till en del det äldre kyrkorummet. Östra delen av Sollentuna kyrka får därför anses vara hans verk.

STORKYRKAN, STOCKHOLM

Södra tornkapellet, under medeltiden själakoret, indelades 1651 i två våningar.[1] Stadens consistorium fick då sitt säte i andra våningen. I samband med detta skedde en del förändringar i det inre; ett kassavalv murades i första våningen, muröppningar sattes igen o.d. Dessa arbeten utfördes av Hans Ferster och hans gesäller under tiden 20 juni – 6 juli 1651.[2]

Några utmärkande drag för Fersters kyrkobyggnader

Av beskrivningarna bör ha framgått att de olika byggnaderna har många gemensamma drag. En del av dessa hör naturligtvis hemma i tiden, men en sammanfattning på några punkter kan kanske ge en bild av vad som främst kännetecknar Fersters kyrkobyggnader.

Plan

Ferster torde ha svarat för samtliga planer utom Jakobs kyrkas och Tyska kyrkans. Jakobs kyrka kan ha spelat en stor roll för kommande verk och i stort sett samma plan återfinns också senare i Kristine kyrka.

Av planerna kan framläsas att koravslutningarna är trapetsformiga. Tyska kyrkans avsaknande av korutbyggnad är beroende på tomtens begränsning. Det kan vidare konstateras att yttre strävpelare finns hos samtliga verk utom hos de sista, Berndeska gravkoret i Sollentuna kyrka. Här har de relativt små murpartierna mellan fönstren antagit en nästan pelarliknande form.

Västtorn finns hos samtliga kyrkor utom Jakobs kyrka. Ferster svarade dock endast för tornen i Tyresö och Kristine kyrkor.

Små runda eller polygonala trapptorn finns hos Jakobs kyrka, Tyresö, Tyska kyrkan samt Kristine kyrka.

Exteriör

Kyrkornas allmänna uppbyggnad är mycket likartad. Samtliga får sitt ljus genom stora fönster runt hela kyrkan. De yttre strävpelarna når i de flesta fall ej upp till taket utan slutar strax under en profilerad list. Koravslutningens form har redan omtalats.

Materialet består av tegel som murats i renässansförband. Murverket har utformats dekorativt i fönsteromfattningarna. Till det dekorativa får även räknas hörnkedjorna av huggsten, de profilerade taklisterna samt de rikt utformade ankarslutarna.

Den röda färgen dominerar hos Fersters kyrkobyggnader. Tyresö, Tyska kyrkan samt Kristine kyrka har oputsat tegel. Samma förhållande gällde ursprungligen även Berndeska gravkoret enl. Tuulse. Jakobs kyrka är rödfärgad. Det är okänt vilken färg Österåkers kyrka fick vid ombyggnaden på 1600-talet.

Fönstren är i samtliga fall stora och breda. En viss förändring av bågformerna kan här konstateras. Från att vara markerat spetsbågiga i de tidigare verken, Jakobs, Tyresö och Tyska kyrkan, blir de mindre spetsiga i Österåker (1649), svagt spetsiga – nästan runda i Kristine kyrka (1648-50) och helt runda i Berndeska gravkoret (1652).

De portaler som kan vara utförda av Ferster är sydportalerna i Österåker och Sollentuna. Båda har rusticerade omfattningar men i Österåker finns dessutom profilerade sidoposter samt ett entablement bestående av brutna segmentbågar med klotuppställningar. Portalöppningen utvecklas från spetsig i Kristine kyrka, rund i Österåker, till korgbågig i Sollentuna.

Västtornen i Tyresö och Kristine kyrkor är likartade genom sina stora strävpelare i hörnen och kopplade tornöppningar. De ursprungliga spirorna var även uppbyggda på samma sätt, tre svängda huvar med mellanliggande lanterniner.

Takryttare finns eller fanns ursprungligen på Tyresö, Kristine, Österåker och Sollentuna kyrkor. Den äldsta, i Tyresö, var liten och päronformad samt försedd med vimpel. Den torde inte ha skiljt sig nämnvärt från takryttaren på ritningen till Kristine kyrka, vars utförda takryttare dock blev något större. Nederdelen på denna är åttkantig och försedd med blindnischer och ovanför finns en svängd huv. Samma typ uppfördes i Österåker och Sollentuna fast relativt sett i större format och med lökformigt uppsvälld nederdel. Timmermannens insats beträffande dessa sistnämnda takryttare är dock okänd.

Interiör

Den enhetligt utformade interiören är kanske det mest utmärkande draget för Fersters kyrkobyggnader. Kyrkorummet domineras av ljuset genom de stora fönstren samt kanske främst av valven. Då valvarkitekturen inte bara spelar en betydelsefull roll i detta sammanhang utan även utgör Fersters främsta personliga insats inom byggnadskonsten, behandlas denna mera ingående i ett kapitel för sig.

Ljuset spelar, som redan påpekats, en stor roll. I synnerhet koncentreras detta till koret och det gäller inte bara när ett nytt kor lagts till ett äldre kyrkorum som i Österåker och Sollentuna utan även de ursprungliga förhållandena hos Jakobs och Kristine kyrkor. Denna ljusföring och betoning av koret kanske kan ses som en fortsättning på traditionen från sengotiken. Den vita färgen, som samtliga väggar och valv har och även ursprungligen hade, bidrar även den till att göra kyrkorummet ljusare.

Den utveckling eller förändring som tidigare anförts beträffande fönstrens bågformer gäller även för interiörens arkad-, gördel- och sköldbågar. Jakobs och Tyresö kyrkor har spetsiga bågar medan de runda dominerar i Kristine kyrka och Österåker och de korgbågiga i Sollentuna. Av byggnadstekniska skäl förekommer dock hela tiden en blandning av spetsiga och runda former. Förändringen av bågarna kan tolkas som en utveckling från gotiska till mera renässansmässiga former. Detta skulle placera Fersters kyrkobyggnader i en övergångsstil mellan gotik och renässans.

Till sin allmänna karaktär ansluter sig Fersters kyrkobyggnader till utvecklingen i Östersjöområdet under senmedeltiden och århundradet närmast därefter.

Tegelgotikens område sträckte sig från Nederländerna till Baltikum och omfattade även södra Skandinavien. Inom hela detta område kan man finna likheter i allmän uppbyggnad och detaljer.[1]

Tiden närmast efter reformationen innebar en stagnation för kyrkobyggandet och endast ett fåtal nya kyrkor uppfördes i detta område under 1500- och början av 1600-talet. I Sverige var Klara kyrka, Mariestads kyrka, påbörjandet av Jakobs kyrka samt slottskapellen de främsta verken. Någon ny, protestantisk byggnadsstil hade ännu ej utbildats utan traditionen från sengotiken levde vidare i dessa och Fersters verk.[2] Det ter sig därför icke meningsfyllt att peka på enstaka förebilder till den allmänna uppbyggnaden av Fersters kyrkobyggnader.

På två detaljområden skiljer sig dock Fersters verk från de flesta övriga, nämligen främst valvarkitekturen men även tornspirorna i den utformning de fick i Tyresö och Kristine kyrkor. Dessa områden kommer därför att belysas närmare.

Hans Fersters valvarkitektur. Jämförelser med svenskt och utländskt material

KARAKTERISTISKA DRAG SAMT UTVECKLINGSLINJER HOS FERSTERS VALV

Måttförhållanden

Vid jämförelser mellan de olika valvens inbördes mått har det framgått att några bestämda proportioner ej råder mellan längd och bredd. Ett mycket viktigt måttförhållande har dock kunnat konstateras, nämligen att höjden i de flesta fall motsvarar halva diagonalen. Detta är av betydelse för konstruktionen och rumsbildningen. De undantag som förekommer gäller koravslutningarna samt Tyska kyrkan. Hos den senare har samtliga valv samma höjd men olika basmått. Proportionerna varierar därför.

Konstruktion

Då höjden har samma mått som halva diagonalen blir kryss- eller diagonalbågarna runda. Dessa bågar utgör utgångspunkten vid valvslagning. Mellan bågarna slås sedan ribbor i olika riktningar beroende på valvmönstret.

Konstruktionen av Fersters valv kan studeras främst från kyrkvindarna. De flesta valven är numera isolerade, men det har varit möjligt att närmare iakttaga Tyresö, Jakobs och Österåkers kyrkor. Dessa verk är viktiga led i en konstaterad utvecklingskedja.

Tyresö kyrkas valv från 1640 är de äldsta. Samtliga valvstrålar är försedda med tunna ribbor i profilerat tegel, synliga från kyrkorummet. Från vinden däremot finns inget synligt ribbsystem utan valvkapporna gränsar till varandra utan mellanled.

Valven i Jakobs kyrka slogs 1642-43. Inga ribbor är synliga från kyrkorummet. Jakobs kyrka är det första verk där detta förhållande råder. Från vinden däremot kan (eller kunde) man iakttaga ett system av bågar och ribbor. De kraftiga kryssbågarna, uppmurade av omväxlande liggande och stående tegel i flera lager, höjer sig över valvkapporna. Mellan dessa löper de mönsterbildande ribborna i stående tegel. Dessa höjer sig endast obetydligt men fullt märkbart över kapporna. Kraftiga kryssbågar finns hos samtliga valv utom hos mittskeppets västligaste valv, som är uppbyggt enbart på ribbstenar. Graterna har utformats genom att ribbstenarna avfasats eller kantställts. Valvkappans anslutningssten mot ribban är även den i regel avfasad. Vinkeln mellan dessa avgör kappans överhöjning. Stora variationer förekommer på denna punkt.

Österåkers kyrkas valv uppfördes 1648. Även här saknas synliga ribbor i kyrkorummet medan man från vinden kan iakttaga ett system av bågar och ribbor. Här har inte bara kryss-bågarna utan även de flesta ribborna fått en kraftig utformning. Övriga ribbor är uppförda av stående eller kanstställda stenar. Valvkapporna har starkare överhöjning i Österåker än i Jakobs kyrka. En viss förändring i välvningen har således skett.

Vid en kraftig överhöjning av valvkapporna kan den del av belastningen som vilar på ribban bli för liten ur byggnadsstatisk synpunkt. Kapporna strävar utåt från varandra. För att hålla kapporna på plats byggde Ferster på bågarna och ribborna med murtegel som fick enbart belastande och stabiliserande uppgift. De kraftigare bågarna i Österåkers kyrka är därför motiverade av den starkare överhöjningen hos kapporna här jämfört med i Jakobs kyrka. I Tyresö kyrka saknas denna extra påbyggnad av bågar och ribbor. I gränslinjen mellan valvkapporna kan också konstateras sprickbild- *31*
ningar.

Kryssbågarna och de påbyggda ribborna fyller således två uppgifter. Den undre delen tjänstgör som ribba och utgångspunkt vid välvningen. Det övre partiet har genom sin tyngd en byggnadsstatisk funktion att fylla.

Utvecklingen gick således från det traditionella systemet med synliga ribbor av specialtegel till ett dolt ribbsystem. Då ribban i detta system helt smälter samman med valvkapporna, kan den ej urskiljas i kyrkorummet.

Den allt starkare överhöjningen hos valvkapporna möjliggjordes genom extra belastning av kryssbågar och ribbor.

De valv som ej kunnat studeras närmare torde dock passa väl in i utvecklingen. Tyska kyrkans valv från 1642 har synliga ribbor i likhet med Tyresö kyrka. De senare valven, Kristine kyrka från 1651-52 och Berndeska gravkoret från 1652, har dolt ribbsystem. Tendensen mot en allt starkare överhöjning av valvkapporna når sin kulmen i Sollentuna.

Den förändring av valvkonstruktionen som Ferster genomförde får i viss mån betraktas som en förenkling. Denna i sin tur innebar en besparing av material och därmed ekonomiska fördelar.

Av räkenskaperna för Tyresö kyrka framgår att ribbtegel var ungefär tre gånger så dyrt som vanligt mur- eller valvtegel. För de större kyrkorna med sina rika mönsterformer och därmed stora behov av ribbtegel kan därför besparingen ha varit rätt betydande. Ribbtegel var specialtillverkat och det är inte säkert att tegelbruken, t.ex. i Rankhyttan, hade resurser att framställa sådant tegel. Dessutom måste det ha varit lättare att åstadkomma valvmönstrens många skärningspunkter i puts än i ribbtegel.

Den synliga ribbans borttagande får därför ses som en rationalisering där både ekonomiskt tänkande och byggnadstekniskt kunnande samverkat.

Fersters sätt att förändra valvkonstruktionen kan vara ett resultat av hans egna erfarenheter. Företeelsen skulle då kunna betraktas som lokal. Det är dock troligt att han tidigare kommit i kontakt med liknande konstruktioner och där fått idéer och förebilder till hur problemen skulle lösas. Till detta skall vi återkomma senare.

Rumsbildning

Fersters valv kan uppfattas som små kupoler. Förklaringen till detta bör vara att kryssbågarna är halvcirkelformiga och det rum, som bildas inom dessa, närmar sig halvkupolens form.

Även gördel- och arkadbågarna bidrar till rumsbildningen då de avgränsar travéerna och skeppen från varandra. Utvecklingen från spetsiga till runda eller tryckta bågar innebär också en förändring av rumsbilden. Ju rundare eller mer tryckta bågarna blir desto mera isoleras valven från varandra. I Jakobs kyrka är det möjligt att överblicka större delen av kyrkorummet med valven på en gång. I Österåker och Sollentuna däremot bildar varje travée närmast ett rum för sig.

Den förändrade rumsuppfattningen skulle i likhet med de förändrade bågformerna kunna ses som en utveckling från gotik till renässans. I de gotiska katedralerna kan blicken vandra längs valvens hjässor fram mot koret. Renässansens rum består däremot av delar lagda till varandra.

Mönsterformer

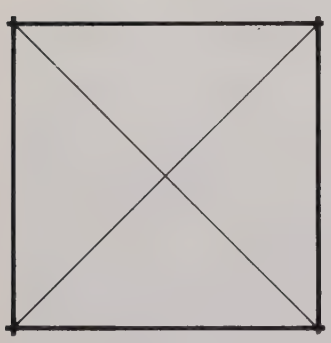

Kryssvalv

Förekomst:
Tyresö k:a 1640 (1)
Jakobs k:a 1642-43 (2)
Kristine k:a 1651-52 (4)
Sollentuna k:a 1652 (1)

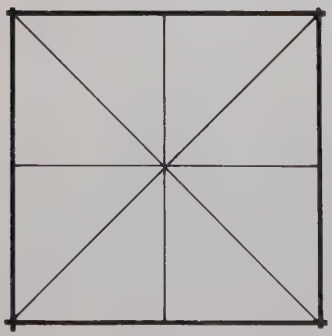

Åtta-delat valv

Förekomst:
Tyresö k:a 1640 (1)
Jakobs k:a 1642-43 (1)
Österåkers k:a 1648 (3)
Kristine k:a 1651-52 (3)

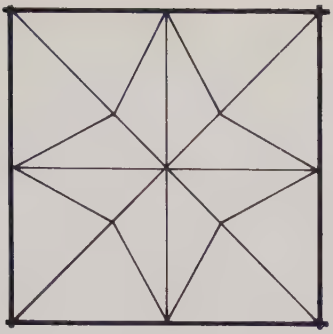

Fyra-uddigt stjärnvalv, typ I

Förekomst:
Tyresö k:a 1640 (2)
Jakobs k:a 1642-43 (5)
Österåkers k:a 1648 (1)
Kristine k:a 1651-52 (3)
Sollentuna k:a 1652 (1)

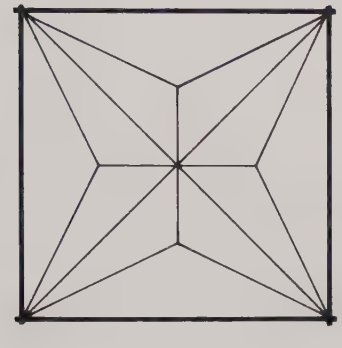

Fyra-uddigt stjärnvalv, typ II

Förekomst:
Jakobs k:a 1642-43 (3)
Kristine k:a 1651-52 (1)
Sollentuna k:a 1652 (1)

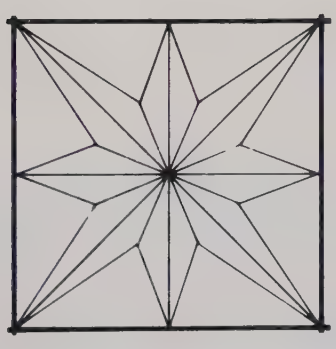

Åtta-uddigt stjärnvalv, typ I

Förekomst:
Jakobs k:a 1642-43 (4)
Österåkers k:a 1648 (1)
Kristine k:a 1651-52 (6)

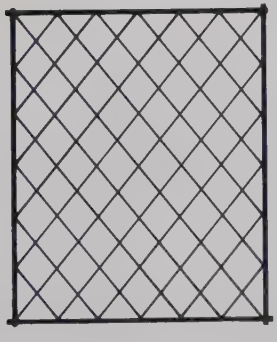

Nätvalv

Förekomst:
Jakobs k:a 1642-43 (2)
Kristine k:a 1651-52 (1)

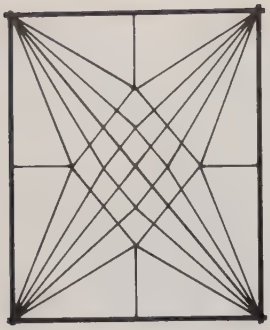

Fyra-uddigt stjärnvalv, typ III

Förekomst:
Tyska kyrkan 1642 (2)

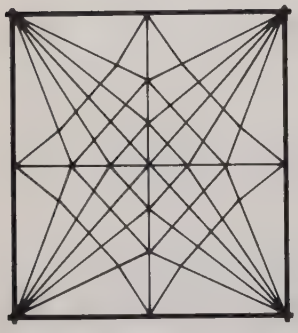

Åtta-uddigt stjärnvalv, typ II

Förekomst:
Tyska kyrkan 1642 (4)

Av sammanställningen framgår att mönsterformerna ej genomgår någon utveckling eller förändring. Samma mönsterformer återkommer hela tiden och i skilda verk. Enda undantaget utgör Tyska kyrkan vars former skiljer sig från de övrigas. De fyra-uddiga stjärnvalven är de vanligast förekommande medan det finns endast tre nätvalv.

Valvtyp

Det är ej lätt att hitta någon adekvat benämning på Fersters valv ur den rika flora av namn på valv som litteraturen uppvisar. Ska man ändå försöka hitta en sådan bör utgångspunkten vara konstruktionen hos de senare och mest typiska valven. *Gratvalv* blir då den benämning som ligger närmast till hands. Graterna har ju betonats på bekostnad av ribborna och uttrycken stjärn- och nätvalv står för mönsterformerna.

NÅGOT OM VALVTRADITIONEN INOM DET SVENSKA OMRÅDET FÖRE FERSTERS TID

En mycket rik tradition inom valvslagningen utbildades under senmedeltiden i Sverige. De centrala områdena var Mälardalen med Uppsverige, Östergötland samt Finland som då var svenskt. Stora principiella likheter finns mellan valven i dessa områden, men lokala särdrag gör sig även starkt gällande.

Konstruktionen analyseras ej närmare i de tillgängliga kyrkobeskrivningarna. Ett undantag utgör dock beskrivningen av Strängnäs domkyrka.[1] Vid restaurering gjordes här iakttagelser som ligger till grund för rekonstruktionsförsök av ställningar och stödbågar vid valvslagningen. Av dessa framgår att kryssbågarna uppfördes först med kraftiga träbågar som stöd. Mellan dessa murades sedan valvkapporna av horisontella, självbärande skift.

Konstruktionen har kunnat studeras från vinden bland annat i Uppsala domkyrka. Något ribbsystem är ej synligt här utan kapporna gränsar till varandra utan mellanled i likhet med vad som tidigare sagts om Tyresö kyrka.

Rumsbildningen berörs endast flyktigt i litteraturen. Genom olika kyrkobeskrivningar, Lundbergs framställning[2] samt självsyn står det klart att kupolformen är den dominerande. Den är dock ej konsekvent genomförd, d.v.s. med runda kryssbågar, utan dessa kan vara både tryckta eller något spetsiga. Rumsuppfattningen blir dock ungefär densamma. Travéerna är skilda från varandra men de många gånger högt uppdragna gördelbågarna gör att de olika valven ej alltid framstår som strängt isolerade.

Till rumsbilden hör även valvkappornas kupighet eller överhöjning. Denna varierar starkt. Den kan vara stor som t.ex. i Uppsala domkyrka, Strängnäs domkyrkas kor samt östgötakyrkorna med Vadstena klosterkyrka i spetsen. Hos andra däremot märks knappast någon kupighet alls, exempelvis hos Stockholms Storkyrka samt Vika och Stora Tuna i Dalarna.

Ribborna är hos de uppländska och uppsvenska valven i de flesta fall utförda av hel- eller halvstenstegel som ibland avfasats. Tunna, profilerade ribbor finns bland annat i Strängnäs domkyrkas kor. I Östergötland[3] och Finland[4] är ribborna i regel utförda av tunt profiltegel. Något ribblöst valv är ej känt.

Mönsterformerna hos valven är det som främst uppmärksammats i litteraturen.[5] Stjärnvalven får en mycket rik utveckling under senmedeltiden och många nya och invecklade former kommer till användning. Det är främst i detta avseende som de lokala särdragen gör sig gällande.

Fersters mönsterformer finns endast sparsamt företrädda under medeltiden. Det enda relativt ofta förekommande mönstret är *fyra-uddigt stjärnvalv, typ II.* Förutom i en del Upplandskyrkor finns typen främst i Östergötland. Vadstena klosterkyrkas valv från 1420 är utgångspunk för traditionen här. Samma mönster finns i Vadstena slottskapell från Johan III:s tid samt Åbo domkyrka från 1460-talet.

Åtta-uddigt stjärnvalv, typ I, är i sin renodlade version känt endast från vapenhuset i Stockholms Storkyrka från 1400-talets slut.[6] De många lokala varianterna tyder dock på att typen kan ha varit mera känd.

Åtta-uddigt stjärnvalv, typ II, har även den endast en, något förenklad känd föregångare i Sverige, nämligen i Knivsta, Uppland.[7] Typen finns dock representerad i ett flertal kyrkor i Finland.[8] Ferster använde sig av denna mönsterform endast i Tyska kyrkan. Påpekas kan att donator till dessa valv var förmodligen Henrik Flemming enligt en inskriftstavla i kyrkan. Genom sin fasta finska förankring[9] kan han ha känt till de finska kyrkorna och det är möjligt att detta har påverkat de krav eller önskemål han kan ha ställt i samband med donationen.

Någon närmare utredning beträffande det utländska inflytandet på valvslagningen i Sverige under senmedeltiden har ej gjorts. Tyska Ordens betydelse för klosterkyrkan i Vadstena har dock klarlagts.[10] Även Finland och främst då domkyrkan i Åbo mottog direkt inflytande från Tyska Orden.[11]

De valv som slogs på 1500-talet och början av 1600-talet är i detta sammanhang naturligtvis av speciellt intresse.

Klara kyrka, Stockholm, välvdes tiden 1572-90[12] Den har spetsbågiga kryssvalv med starkt överhöjda kappor. Ribborna är tunna och avfasade. Höjden överstiger halva diagonalens längd och de spetsiga gördelbågarna är höga. Den kupolverkan som finns hos Fersters valv saknas därför här.

Mariestads kyrka från 1593-1619 är byggd efter ritningarna till Klara kyrka och valven här är därför likartade.

Slottskapellet i Vadstena från Johan III:s tid anknyter, som redan nämnts, till traditionen i Östergötland. Det stora rummet har ett kupolformat stjärnvalv med tunna, profilerade ribbor.

Slottskapellet i Stockholm, även det från Johan III:s tid, hade kryssvalv av ej närmare känt utseende.[13]

Alla Helgona-kyrkan i Nyköping ombyggdes och utvidgades i slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. 1618 stod valven färdiga.[14] Kyrkan har tresidigt avslutat kor och runda murpelare. Valven är kupolformade, valvkapporna djupt konkava och valvribborna tunna och profilerade. Valven är åtta-delade utom två som är fjortondelade. Travéerna är skilda från varandra genom runda gördel- och arkadbågar.

Traditionen från senmedeltidens valvarkitektur när det gällde konstruktion och i vissa fall även rumsbildning levde således kvar ännu omkr. 1620. Det var till denna tradition Ferster anslöt sig i sina äldsta valv i Tyresö och Tyska kyrkan. Flera orsaker kan ha funnits till detta. Hans egen utbildning kan ha anknutit till denna tradition. Framför allt torde dock den arbetskraft Ferster mötte här i landet ha varit i lära och tjänst hos andra mästare och blivit van vid vissa metoder. Som nyinflyttad mästare kan det ha tagit en viss tid för Ferster att hävda sin självständighet och lära ut andra byggnadssätt. Snart nog kom han dock att gå sin egen väg. Hans ribblösa valv kännetecknas av en lätthet som de flesta tidigare valv saknar.

Även när det gällde mönsterformerna innebar Fersters verksamhet i viss mån något nytt. Många av hans former fanns visserligen tidigare men sparsamt företrädda och traditionen hade på denna punkt i stort sett varit bruten sedan medeltiden. De nya impulserna tyder snarast på inflytande från utländska förebilder.

UTLÄNDSKA FÖREBILDER

Vid genomgången av det utländska materialet har valven betraktats och jämförts från tre olika utgångspunkter, var och en för sig, nämligen *konstruktionen, rumsbildningen* och *mönsterformerna.*

Cellvalven

När det gäller *konstruktionen* har det visat sig att de valv, som kan betraktas som Fersters närmsta förebilder, är cellvalven. Då detta material och i viss mån även litteraturen i ämnet[1] är relativt svårtillgängligt, följer här en närmare redogörelse för cellvalven. Trots sin rika förekomst har de ej uppmärksammats i den svenskspråkiga litteraturen.

Benämning och definition. Cellvalven saknar främst i den äldre litteraturen någon enhetlig benämning. Begrepp som "Kasten-gewölbe",[2] "Stalakit-gewölbe",[3] "Falt-gewölbe",[4] "crystal-vaults"[5] samt nät- och stjärnvalv är några exempel på vad som kan förekomma. En del författare undviker att ge valven något särskilt namn eller att beskriva på vilket sätt dessa valv skiljer sig från andra valvformer. Den vanligaste benämningen numera är dock "Zellen-gewölbe". Den svenska översättningen av denna bör vara cellvalv.

Den enda egentliga definitionen finns i Wasmuths Lexikon der Baukunst, som säger att cellvalven är:

> Kreuz- Stern- oder Netzgewölbe, deren Kappen als kleine Klostergewölbe ausgebildet sind.[5 6]

Cellvalvens kappor är således utformade som små klostervalv. Enligt definitionen på klostervalv är dessa bildade av rätvinkligt korsande tunnvalv där valvkuporna följer skärningslinjens form.[7]

Av detta framgår att cellvalven inte bara är sammansatta valv utan deras egenart uppkommer genom sättet att konstruera dem. En viss valvteknik appliceras på kända mönsterformer. Cellvalv är således en benämning som hänför sig till konstruktionen.

Konstruktion. En utmärkt källa för kännedomen om välvningsprincipen överhuvudtaget och i synnerhet cellvalvens uppbyggnad har varit Ranisch' beskrivning från 1695 av kyrkorna i Danzig.

Barthel Ranisch (o. 1648-1701) var stadsmurmästare i Danzig. I sin bok beskriver han både i ord och egna ritningar främst valven i kyrkorna. Avsikten med boken var att dokumentera dels kyrkobyggnaderna och dels den utdöende konsten att slå valv. Han talar om konstruktionen och skillnaden mellan ribbvalv och cellvalv. Huvudsakligen uppehåller han sig dock vid valvmönstren och deras överföring från horistonalplanet till vertikalplanet. Ranisch förefaller vara saklig och objektiv i sina beskrivningar, berömmer inte *36*
bara utan påpekar även fel och brister. Dessutom har han forskat en del i urkunder och källskrifter för att fastställa byggnadshistorien, murmästare m.m. Boken ger även en bild av murmästarnas arbetsuppgifter och sätt att arbeta.

Enligt Ranisch förbereddes välvningen genom att ställningar restes i höjd med valvanfangen. På dessa lades ett golv av samma storlek som det valv vilket skulle uppföras. Valvmönstret ritades eller ristades på detta golv. Med hjälp av en bräda (latta), som fick fylla funktionen av en stor passare, projicerades mönstret i vertikalplanet. På så sätt kom man fram till vilka bågar och stöd som behövdes och dessa tillverkades av bräder efter måtten på platsen. När bågarna och de vertikala stöden mellan dessa och golvet var resta kunde själva välvningen börja.

Ett av de mest utmärkande dragen för cellvalven är att de saknar ribbor. Då ribban utgör den konstruktiva utgångspunkten vid valvslagning har därför cellvalven fått en ersättningsform. Graterna har utformats av mot varandra vinkelrätt hopfogade tegelstenar. Enligt Ranisch användes för detta ändamål "gestrickene Ziegel"[8], vilket kan innebära att teglet formats efter mall före välvningen. På så sätt kunde graterna göras mer eller mindre spetsiga. Det är troligt att gratstenarna höggs till även efter välvningen.

Graternas utformning hos cellvalven för tanken direkt till det dolda ribbsystemet hos Fersters valv. Det är samma princip som tillämpats i båda fallen. Sättet att forma grater (eller dolda ribbor) genom tillknackade,
41 stående stenar har också kunnat studeras hos cellvalv i Meissen.[9]

Vid uppförandet av valvkappor hos ribbvalv skedde detta genom att horisontella skift murades mellan ribborna. Hos cellvalven däremot fortsatte murningen av kapporna i samma riktning som de redan bildade utkragningarna fått. Valvkapporna kom således att bestå av flera delar som möttes i rät vinkel. Detta förhållande stämmer också med definitionen.

Den markerade vinkeln hos cellvalvens kappor saknas hos Fersters valv. Den starka överhöjningen hos vissa av dessa, t.ex. i Österåker, kan dock nästan betraktas som gränsfall.

Cellvalvens konstruktion innebar vissa byggnadstekniska fördelar framför ribbvalvens. De relativt små murpartierna hos cellvalvens kappor krävde inte samma stöd eller brädfodring som ofta var nödvändigt hos större valvkappor. Hos ribbvalven krävde kryss- eller diagonalbågarna i regel också extra förstärkning medan det ur statisk synpunkt inte var nödvändigt hos cellvalven med deras små kappindelningar.[10]

När övergången från ribbvalv till ribblösa cellvalv skedde på 1470-talet torde därför rationella skäl ha legat bakom. Tekniken att vinkelställa kappornas delar mot varandra utvecklades innan ribban försvann. Denna hade dock i slutskedet blivit mycket tunn och utgjorde en direkt fortsättning på valvkappan och kan närmast betraktas som en utsparad, profilerad dekoration av denna. Steget till ribbans slopande var därför mycket kort.

Denna övergång till ribblösa valv kan ses som en omvänd företeelse till den revolution på valvteknikens område som den bärande gotiska ribban innebar. Den romanska tidens kryssvalv hade grater i laxstjärtförband. Ribban kom och ersatte dessa och fick en statisk betydelse genom att överta trycket från valvkapporna. Då ribban i grunden är en kvarvarande stödbåge av sten hade den betydelse även för konstruktionen.[11] Laxstjärtförbandet återkom

nu i modifierad form hos cellvalven och övertog ribbans funktion. Ett återupptagande av romanska former för nya ändamål är ett av kännetecknen på renässansens byggnadskonst. Cellvalven kan dock knappast inordnas i någon stil eller åsättas begreppen gotik eller renässans. Utvecklingen mot dessa valv torde ha varit en följd av ökade kunskaper i byggnadsteknik och större erfarenhet.

Utbredning, uppkomst och utveckling. Den utbredning som cellvalven fick kan bäst studeras på en karta. Som synes skedde koncentrationen till huvudsakligen tre områden: *Sachsen, Böhmen* och *Tyska Ordens Preussen.*[12] *37*

Sachsen. Forskarna är numera eniga om att cellvalv uppfördes första gången i *Albrechtsburg, Meissen* på 1470-talet.[13] Denna stora biskopsborg uppfördes 1471-85 med Arnold von Westfalen som byggmästare. Borgen eller slottet representerar i flera avseenden något nytt och betraktas som den första renässansbyggnaden norr om Alperna.[14] *38–40*

Borgen innehåller många välvda rum. I bottenvåningen finns cellvalv med ribbor och i de övre våningarna ribblösa cellvalv. I mellanvåningarna samt i stora spiraltrappan kan man studera övergången mellan dessa.

Arbetena vid Albrechtsburg var mycket omfattande. 1475 var inte mindre än 40 stenmästare sysselsatta här.[15] Arnold von Westfalen och hans verkstad bildade skola för den nya valvtekniken. När sedan byggenskaperna upphörde 1485 spreds mästarna och hantverkarna åt olika håll och många kom i biskoparnas tjänst.

Fram till omkr. 1500 uppfördes ett trettiotal biskops- och borgarhus med cellvalv. Ytterligare ett tjugotal tillkom i början av 1500-talet samt en del kyrkliga byggnader. Omkr. 1550 upphörde traditionen.[16]

Meissen var centrum för utvecklingen och cellvalv kan återfinnas i bl.a. korsgången i Domen, hela bottenvåningen hos Markt 9 (borgmästarens hus) samt rådhuskällaren, samtliga från omkr. 1500.

Bland landsortsborgar som fick cellvalv kan nämnas *Strela* och *Stolpen*, båda från omkr. 1500.

Den enhetliga prägeln hos cellvalven i Sachsen visar att deras upphovsmän torde vara utgångna från en och samma verkstad.

Böhmen. Cellvalv finns här belagda från omkr. 1500. Den sachsiska tekniken jämte en del arkitektoniska former trängde då in.[17] Förmedlingen skedde genom fransiskanerna.[18] Utbredningen kom att bli lika omfattande som i Sachsen och uppdragen gällde såväl kyrkliga som profana byggnader.

Under 1500-talets början var valven av samma typ som de sachsiska men lokala särdrag gjorde sig senare gällande. Till dessa hör den hängande slutstenen samt rika valvfigurationer, t.ex. i *Slavonice.*[19]

Mot 1500-talets mitt försvann den markerade vinkeln hos valvkapporna och dessa blev mjukt rundade. Exempel på detta finns i slottet i *Telc*[20] samt klostret i *Blatné.*[21] Traditionen upphörde strax efter mitten av 1500-talet, men sena former med mjukt rundade kappor och skarpt markerade grater finns t.ex. i loggian i cistercienserklostret i *Oslavany* från 1583.[22]

Tyska Ordens Preussen. Mellan Sachsen och Tyska Ordens Preussen rådde livliga förbindelser omkr. år 1500. Danzig var vid denna tid ekonomiskt och kulturellt centrum och blev den plats dit mästare och hantverkare från olika håll sökte sig. I Danzig var det också som cellvalvstekniken först upptogs strax före 1500. Även här var det fransiskanerna som förmedlade det nya.

1495 stod *Fransiskanerklostret i Gdansk (Danzig)* klart med cellvalv i remtern, korsgången och övriga klosterutrymmen.[23] Valvkapporna i remtern är av den stormaskiga sachsiska typen medan övriga valv fått det finmaskiga mönster som kom att bli det dominerande i området.

44 Valven i *Maria-kyrkan* uppfördes 1498-1502 av Heinrich Hetzel.[24] Mittskeppet har ribbvalv och sidoskeppen cellvalv. Samma förhållande gäller
43 för *Katarina-kyrkan*, omkr. 1500,[25] och *Peter och Paul-kyrkan*, omkr. 1515.[26] *Birgittiner-kyrkan* fick omkr. 1515 cellvalv i både öst- och västkoret samt i klosterbyggnaderna.[27] Dessa valv bildar en enhetlig grupp både vad utförandet och tiden för tillkomsten beträffar och torde därför vara utförda av samma mästare eller verkstad.

De valv, som idag kan studeras i Gdansk (Danzig), är till största delen återuppförda under senare år efter förstörelsen under andra världskriget. Dagens valvbyggare använder av allt att döma samma konstruktionsmetoder
42 som de vilka ursprungligen uppförde valven.[28]

Från Danzig spred sig cellvalven till landsbygden och de kom huvudsakligen att uppföras i kyrkor. Dessa valv har bevarats i stor utsträckning och därför kunnat studeras i original.

49 *Morag (Mohrungen)* fick redan 1503 cellvalv i sidoskeppen. De uppfördes av mäster Matz, som kom från Hetzels verkstad i Danzig.[29] Även i *Ketrzyn*
47 *(Rastenburg)* var denne mästare verksam genom att 1515 uppföra cellvalv i
45 hela kyrkan.[30] Borgen i *Olztyn (Allenstein)* fick cellvalv i remtern omkr. 1515, även dessa troligen av mäster Matz.[31]

48 St. Jakob i *Olztyn (Allenstein)* fick cellvalv i sidoskeppen vid 1500-talets mitt.[32] Hos de små valvkapporna är vinkeln ej klart markerad utan har övergått i en rundning av kappan. Samme mästare torde ha välvt kyrkan i
46 *Barszewo (Wartenburg)*, även den från 1500-talets mitt.[33]

Polessk (Labiau) fick cellvalv i sidoskeppen tidigast 1546. De relativt stora kapporna är mjukt rundade och vinkeln saknas här helt.[34]

Några av de yngsta cellvalven i dessa trakter återfinns i norra transeptarmen i klosterkyrkan i *Peplin.* De uppfördes 1557 av Antonius Schulte från Danzig.[35]

Borgarhusen kunde vara försedda med cellvalv i bottenvåningen. Ett exempel på den sena formen med rundade kappor har funnits hos *"Löwenschloss"*, Langgasse 35, Danzig, uppfört 1569.[36]

Det sista och yngsta men i detta sammanhang kanske viktigaste exemplet
50– återfinns i *Zlota (Langgasser Tor), Gdansk (Danzig).* Denna stadsport
51 uppfördes av Abraham von dem Block 1612-14.[37] Kapporna är mjukt rundade och åtskiljs genom tydligt markerade grater i puts. Valven kan betraktas som en sen form eller en efterklangsform av cellvalven.

Ranisch säger i sin beskrivning från 1695 om cellvalven i Danzig:

> Weil aber solcher Art Gewölber in diesen Jahren gar selten gebauet werden als wollen wir nicht Weitläuffigkeit davon machen. . .[38]

Yttrandet tyder på att traditionen var i det närmaste utdöd vid denna tidpunkt men att cellvalv fortfarande kunde uppföras. Hans sätt att beskriva murtekniken tyder på att han behärskade den.

Övriga områden. Cellvalvstekniken fördes vidare till områden mellan här behandlade centra och till randområden främst österut. Dominikanermunkarna spelade där en stor roll för spridningen.[39] Cellvalven i dessa trakter kom att uppföras främst i kyrkliga byggnader.

Det nordligaste kända exemplet finns i borgen i *Riga* där remtern fick cellvalv omkr. 1506.[40]

Enligt Clasen fick cellvalven ej något fotfäste i Västtyskland.[41]

I *Nederländerna* finns en lokal valvtyp, som ter sig som en variant av cellvalven. De djupt konkava kapporna är rundade med endast en i vissa fall antydan till vinkel. Ribborna är mycket tunna. Exempel på dessa valv finns i St. Martinus, *Weert,* Limburg, påb. 1501[42] och *Loppersum,* Groningen, välvd 1534-48.[43] Besläktade med dessa är valven i Trefaldighetskyrkan i *Kristianstad* från 1628.[44] Valven i biblioteket i St. Walburgskerk, *Zutphen,* Gelderland, från 1561-63 saknar ribbor och de djupa kapporna möts i skarpa grater.[45]

Sammanfattning och slutsats. Cellvalvstekniken utarbetades i Sachsen på 1470-talet och detta område blev centrum till omkr. 1500. Utvecklingen nådde då Böhmen och Tyska Ordens Preussen, som blev ledande områden under 1500-talets första hälft. Traditionen upphörde i det närmaste vid 1500-talets mitt. Vissa sena former eller efterklangsformer kan iakttagas på skilda håll. Utvecklingen mot dessa skedde parallellt i de olika områdena. Gemensamt för dessa sena former är att den markerade vinkeln i valvkappan försvunnit allt mer och valvkapporna blivit rundade. Graterna är ej heller lika spetsiga som i början.

Som tidigare sagts har graterna konstruerats på samma sätt hos Fersters valv som hos cellvalven. När det gäller valvkapporna skiljer sig Fersters rundade kappor från de markerat sammansatta och vinklade kapporna hos de tidiga cellvalven men anknyter till de sena formerna av dessa.

Då Fersters sätt att slå valv genomgick en viss förändring och utveckling i Sverige, kan hans välvningsteknik ej ses som en direkt utlöpare från cellvalvstekniken. Företeelsen kan vara lokal. Frågan är dock om han kan ha drivit utvecklingen i den riktning han gjorde utan att ha kommit i kontakt med de tidigare cellvalven. Det troliga är att han hämtat kunskaper och inspiration från något håll och då främst från något av de ovan nämnda områdena.

Rumsbildning

Som tidigare sagts kan Fersters valv uppfattas som små kupoler. Bland det utländska materialet finns många exempel på valv som ger samma rumsuppfattning. Rumsbildningen i dessa fall är en följd av diagonalbågarnas form och travéernas isolering från varandra. Ribbans utformning eller frånvaro spelar däremot en underordnad roll. Jämförelserna har därför gjorts förutsättningslöst och ej enbart begränsat sig till cellvalven.

I *Sachsen* och *Böhmen* utbildades redan på 1300-talet en rumstradition som skulle leva kvar i århundraden. Kyrkor, kapitelsalar och profana hallar välvdes så att det ena valvet gick över i det andra utan markerad gräns mellan travéerna och ett enhetligt rum bildades.[46] Den sachsiska cellvalvstekniken ändrade ej på dessa förhållanden utan anslöt till den traditionella rumsbildningen. Valven i dessa områden företer i detta avseende ej några likheter med Fersters valv.

I Östersjöområdet med *Tyska Ordens Preussen* som centrum var rumsbildningen annorlunda. Även här började på 1300-talet utbildas den tradition som skulle leva kvar en längre tid. De vanligtvis treskeppiga kyrkorna har skeppen och travéerna skilda från varandra genom arkad- och gördelbågar. Kyrkorummet består av en serie individuella valvformationer där varje valv närmast ger intrycket av ett kupolliknande rum. Det är i detta område vi kan finna förebilderna eller föregångarna till Fersters valv.

Dolsk, omkr. 1460, och *Nowe Miasto*, 1400-talet, är två likartade kyrkor i närheten av varandra. Båda har kupolliknande valv där ett nät av ribbor närmast verkar pålagda som dekoration.[47]

Kyrkorna i *Gdansk (Danzig)* från 1500-talets början är aktuella även i detta sammanhang. *Maria-kyrkan, Katarina-kyrkan, Peter och Paul-kyrkan, Birgitta-kyrkan* samt *Fransiskaner-kyrkan* har alla kupolliknande valv. Ett gemensamt drag för flertalet av dessa kyrkor och även för de kommande exemplen är att mittskeppet har ribbvalv medan sidoskeppen har cellvalv. Valvens grundform, kupolen, är dock densamma. Även i dessa trakter har alltså cellvalvstekniken underordnat sig den traditionella rumsbildningen.

Av Ranisch' tidigare nämnda beskrivning av kyrkorna i Danzig framgår klart hur den rumsbildande faktorn, bågen, konstruerats. Utgångspunkt var travéns halva diagonal. Valvets höjd fick samma mått och diagonalbågarna blev således runda. Med detta mått som radie konstruerades inte bar kryss- eller diagonalbågarna utan samtliga bågsegment i valvmönstret. Då alla bågar fått samma krökning närmar sig valven halvklotformen, den ideala formen för kupolvalv. Samma förhållande råder av allt att döma också hos Fersters valv.

Tillverkningen av de träbågar, som krävdes som stöd vid välvningen, kunde göras rationellt tack vare att bågarna hade samma krökning. Endast en mall behövdes då.

Utvecklingen i Danzig kom även i detta avseende att avspeglas på landsbygden. Kupolformade valv återfinns hos kyrkorna i bl.a. *Morag (Mohrungen), Ketrzyn (Rastenburg), Olztyn (Allenstein), Bartzewo (Wartenburg), Malbork (Marienburg)* samt *Peplin*, samtliga från 1500-talets första hälft eller mitt.

Av de kyrkor som byggdes i dessa trakter under 1600-talets första hälft var det bara två som välvdes medan övriga fick trätak. *Wegerzewo (Angerburg)* stod klart 1611[48] och *Gurnen* uppfördes 1612-17.[49] Dessutom fick Fransiskanerkyrkan i *Bartzewo (Wartenburg)* nya valv 1621.[50] Dessa verk ligger inte bara i närheten av varandra utan visar också så stora likheter att de bör vara utförda av samme mästare eller verkstad. Valven består av flacka kupoler med ett utanpå liggande nät av ribbor. *52–53*

Till samma kupolform som valven i sistnämnda kyrkor får man även räkna valven i *Zlota (Langgasser Tor)* i *Gdansk (Danzig)* från 1612-14.[51] Kryss- eller diagonalbågarna är inte längre runda utan något tryckta. Gördel- och arkadbågarna är så högt uppdragna att travéerna ej framstår klart isolerade utan valven flyter nästan i varandra.

Dessa 1600-talsvalv bildar inte bara slutet på denna framställning av jämförande exempel utan även slutet på den flera hundra år gamla traditionen i dessa trakter. De tryckta kupolerna i slutskedet får ses som en övergångsform till renässansens tunnvalv med stickkappor.

Mönsterformer

Av Fersters mönsterformer finns ett par rikt representerade i det utländska materialet medan andra är sällsynta eller endast återfinns i någon närbesläktad form. Innan de enskilda mönstren behandlas först några ord om den allmänna utvecklingen.

Den rika mönstertraditionen från gotiken utbildades främst i tre områden, som kom att bli centra för skilda utvecklingslinjer, nämligen *England, Böhmen* och *Tyska Ordens Preussen.*

Parlerskolan i *Prag* blev vid mitten av 1300-talet utgångspunkten för nätvalven. Dessa fick en rik utveckling och utbredning i Böhmen och angränsande trakter.[52] Som vi sett bildar de välvda rummen här stora enheter utan markerad travéindelning och detta förhållande präglar också valvmönstren. Den ena formen griper in i den andra så att mönstret spänner över hela rummet.

I *England*, där traditionen började utbildas redan på 1200-talet, är valvmönstren till sin uppbyggnad principiellt likartade.[53] Även här griper formerna in i varandra så att rummets utbredning och i synnerhet dess längdriktning betonas.

Motsatsen till båda dessa riktningar återfinner vi i *Tyska Ordens Preussen* med angränsande områden. Varje travé betraktas här som en självständig enhet och får ett avslutat mönster.[54] Detta karakteristiska drag samt själva mönsterformerna gör att vi i dessa trakter även i detta avseende kan finna förebilder till Fersters valv.

Fyra-uddigt stjärnvalv, typ II, och *åtta-uddigt stjärnvalv, typ I,* är ofta förekommande mönster hos Fersters valv. Dessa två mönsterformer är de vanligaste inom Tyska Ordens Preussen. Bland de många exemplen kan

54 nämnas *Pelplin,* omkr. 1300, *Marienwerder,* 1300-talets mitt, *Frauenburg,* 1388,[55] *Malbork (Marienburg),* 1500-talets första hälft samt *Kaliningrad (Königsberg),* välvd 1600-04.[56]

Traditionen spred sig vidare till det nordtyska tegelområdet samt Sverige och Finland. Exempel på Tyska Ordens inflytande har vi redan sett i Vadstena och Åbo domkyrka.

Fyra-uddigt stjärnvalv, typ I, är däremot tydligen ovanligt då något exempel ej påträffats i det utländska materialet.

Fyra-uddigt stjärnvalv, typ III, som endast finns i Tyska kyrkan, saknar direkt förebild. En enklare variant finns dock i de båda 1600-talskyrkorna
55 *Wegerzewo (Angerburg)* samt *Gurnen.*

Åtta-uddigt stjärnvalv, typ II, även detta förekommer endast i Tyska kyrkan och är utan direkt förebild. En enklare variant av samma typ finns i *Dominikanerkyrkan* i *Gdansk (Danzig),* 1463–65.[57] Ett besläktat men
56 enklare mönster finns i *Zlota (Langgasser Tor), Gdansk (Danzig).*

Nätvalv förekommer sparsamt inte bara hos Ferster utan även i Tyska Ordens Preussen. Endast ett motsvarande exempel har påträffats. *Olztyn (Allenstein),* 1500-talets mitt, har nätvalv i sidoskeppen.

Den begränsade förekomsten av dessa valv beror säkert på att de var svåra att konstruera genom de många skärningspunkterna på olika höjd. Detta förhållande har också bekräftats av Ranisch.[58]

Den stora variationen och rika förekomsten av olika valvmönster inom ett och samma verk, t.ex. Jakobs och Kristine kyrkor, är något unikt för Ferster och någon motsvarighet har ej påträffats i det utländska materialet.

Sammanfattning och slutsatser

Jämförelserna mellan Fersters valv och den utländska valvarkitekturen med beaktande av faktorerna konstruktion, rumsbildning och mönsterformer ger följande:

Det enda område där likheter återfinns i samtliga tre avseenden är Tyska Ordens Preussen. De överensstämmande egenskaperna förenas dessutom i många av monumenten. En hel del av dessa härrör från den period, ca 1500–1620, som närmast föregick Fersters verksamhetstid.

Likheterna mellan de här anförda monumenten och Fersters verk är så pass stora, att det får anses vara troligt att Ferster var förtrogen med arkitekturen i Tyska Ordens Preussen och hämtade intryck och förebilder därifrån.

En förnyad titt på 1600-talets byggnadsverk i detta område kanske kan ge ytterligare synpunkter.

Endast ett fåtal nu kända verk försågs under denna tid med valv, nämligen kyrkorna i *Wegerzewo (Angerburg), Gurnen* och *Bartzewo (Wartenburg)* samt *Zlota (Langgasser Tor)* i *Gdansk (Danzig).* Av detta faktum kan man dra flera slutsatser.

Den krets av mästare och hantverkare som kunde slå valv måste vara mycket begränsad. Kanske rörde det sig om bara en verkstad. Abraham von dem Block var ju mästare till den nämnda stadsporten i Gdansk (Danzig) och som stadsbyggmästare i Danzig 1611-28 var han den ledande inom området. Det är dock knappast troligt att denne mästare stod bakom valven i landsortskyrkorna då dessa har en mera provinsiell prägel. Mästaren eller mästarna till dessa kan dock ha utgått från kretsen kring von dem Block.

Om Hans Ferster kom från Tyska Ordens Preussen torde han inte bara ha känt till dessa byggnader utan även deltagit i välvningsarbeten av liknande slag, då han förmodligen kunde konsten att slå valv när han kom till Sverige. Rent tidsmässigt skulle han som lärling eller gesäll ha kunnat deltaga i uppförandet av de ovan nämnda verken. Dokumentariska bevis för detta saknas dock.

EXEMPEL PÅ SAMTIDA OCH SENARE KYRKOBYGGNADER OCH VALV INOM DET SVENSKA OMRÅDET

Efter vad som hittills är känt svarade Ferster för många och kanske rentav de flesta av de valv som uppfördes under hans tid. En del bevarade exempel på andra mästares verk finns dock.

Jäders kyrka, Södermanland, fick 1644 nytt östkor genom att Axel Oxenstjerna då lät uppföra sitt gravkor här.[1] Det är oklart vem som var mästare till detta. Både Tessin d.ä. och murmästaren Herman Florentz var tidvis verksamma här.

Det kvadratiska koret har kupolliknande valv med profilerade ribbor och flacka valvkappor. Mönstret består av en åtta-uddig stjärna, typ I.

Heliga Trefaldighetskyrkan i Gävle uppfördes 1639-54.[2] Till plan och uppbyggnad visar kyrkan stora likheter med Kristine kyrka, Falun. I spetsen för kyrkobygget stod en mäster Anders från Stockholm.[3] Det kan ha varit Andreas Fischer, en av de mest kända murmästarna vid denna tid.[4]

Valven bör vara uppförda på 1650-talet. De består av kupolliknande *61*
stjärnvalv med tunna, profilerade ribbor. Då kappornas överhöjning är obetydlig och hjässorna en aning tryckta får dessa valv en tyngre prägel än vad Fersters valv har. Mönsterformerna består av fyra-uddiga stjärnor, typ I och II, samt åtta-uddiga stjärnor, typ I. Ett par av de sistnämnda har genom extra mellanribbor fått en avvikande utformning.

Björklinge kyrka, Uppland, utvidgades 1657-58 åt öster genom att ett nytt kor byggdes till. För uppförandet svarade Andreas Fischer.[5] Koret företer stora likheter med det nämnda i Jäders kyrka.

Det kupolliknande åtta-uddiga stjärnvalvet, typ I, har samma typ av ribbor och utformning i övrigt som de ovan nämnda valven i Jäder och Gävle.

Torstenssonska gravkoret, Riddarholmskyrkan, uppfördes efter Lennart Torstenssons död 1651 av hans maka Beata de la Gardie.[6] Koret, som ligger vid kyrkans nordvästra hörn, står i flera avseenden nära Fersters byggnader.

Gravkoret är byggt av tegel i renässansförband med dekorativa detaljer i sandsten. Planen är rektangulär med tresidig avslutning i väster. Tre höga rundbågiga fönster genombryter de fria väggarna. Slutstenarna består av ett änglahuvud ovan en druvklase. Samma typ av slutsten finns på det ungefär samtida Berndeska gravkoret. Mellan fönstren löper band av sandsten och hörnen har rusticerade sandstenskedjor. Båda dessa detaljer fanns när koret byggdes redan hon Fersters eget hus, kv. Milon 5, som vi senare skall återkomma till.

Taket eller spiran består av en åttkantig svängd huv, lanternin med blindnischer och lökformig kupol, allt i koppar. Denna typ av spira återfinns på takryttarna till Fersters kyrkobyggnader.

Koret är i två våningar. Det övre och öppna rummet är försett med ett sexdelat ribblöst valv med påtagligt konkava kappor. Slutstenen är i form av en druvklase. Liknande slutstenar finns i Jakobs kyrka. Det undre rummet, gravvalvet, är täckt av ett tunnvalv med grater markerade i putsen. Ett liknande gravvalv hade tidigare uppförts i Österåker och samma typ skulle återkomma i Berndeska gravkoret.

På stilkritiska grunder och i synnerhet med tanke på valvets utformning skulle Torstenssonska gravkoret mycket väl kunna tillskrivas Hans Ferster. Ytterligare en faktor, som stärker teorin, är de personliga förbindelserna mellan Ferster och Beata de la Gardie genom hennes fadderskap för Fersters son 1649.

Wachtmeisterska gravkoret, Riddarholmskyrkan, ligger på norra sidan något öster om Torstenssonska gravkoret. Vissa likheter hos koren gör det rimligt antaga att samme mästare kan ha varit verksam i båda fallen. Även detta kor har ett sexdelat ribblöst valv. Slutstenarna och hörnkedjorna är också desamma.

Gravkoret uppfördes för riksstallmästaren och generalen Hans Wachtmeister som avled 1652. Förmodligen påbörjades koret detta år även om avgiften för lägerstället inte betalades in förrän 1654.[7] Även här är det tänkbart att Ferster varit verksam men att han kanske ej hann fullfölja koret före sin död.

Avesta kyrka uppfördes 1652-55 av Jörgen Fischer, Fersters gesäll och arbetsledare i Falun.[8] Den tvåskeppiga kyrkan påminner till plan och allmän uppbyggnad mest om Tyska kyrkan i Stockholm.

Valven utgör både tidsmässigt och utförandemässigt en direkt fortsättning på Fischers verksamhet i Falun. I ett av valven står "Anno 1654", vilket bör innebära att de slogs detta år.

59–60 *58* De åtta kupolformade valven är isolerade från varandra genom runda arkad- eller gördelbågar. Mönsterformerna utgöres av fyra-uddiga stjärnor, typ I, åtta-uddiga stjärnor, typ I, samt ett åttadelat valv. Ribbor saknas men graterna är skarpt markerade med puts. De större valvkapporna har en påtaglig överhöjning. Inom de åtta-uddiga stjärnorna har de smala kapporna fått en vinkel parallellt med de mönsterbildande graterna så att dessa närmast ter sig som utsparade ribbor. Detta förhållande råder även hos de senast uppförda valven i Kristine kyrka. Ett nytt drag visar sig hos dessa valv, som närmar sig

de rena cellvalven. Den som infört det nya kan ha varit Fischer. Då han kom från Meissen torde han också ha känt till denna speciella valvtyp.[9] Fischer kom i Fersters tjänst vid Kristine kyrka och arbetade då förmodligen enligt dennes föreskrifter och traditionella metoder. Först i slutskedet av kyrkans välvning och som självständig mästare i Avesta kunde Fischer genomföra något nytt. Samma förhållande har tidigare mött oss beträffande Ferster.

En del äldre ritningar till Avesta kyrka finns bevarade.[10] De omfattar både ej utförda förslag och ritningar till den uppförda kyrkan. Bland de förra finns även en valvplan som verkar starkt influerad av Fersters verk. Nätvalven i *57* detta förslag kom ej att uppföras utan ersattes av stjärnvalv. Ritningarna torde vara utförda av Jörgen Fischer då de ritttekniskt står nära hans mästerstycke.[11]

Villnäs, Finland, fick 1653 en ny tegelkyrka. Enligt traditionen uppfördes den på initiativ av Herman Fleming, herre till Villnäs.[12]

De tre valven i kyrkan är kupolformade, åtta-delade, ribblösa och har rundade, starkt överhöjda kappor. Valvens utformning ligger så nära Fersters valv att det är frestande antaga att Villnäs kyrka uppförts eller välvts av någon ur Fersters krets. Förbindelserna och förutsättningarna för detta bör också ha funnits genom byggherren.[13] Dessutom hade Ferster en gesäll, Claes Mårtensson (se bilaga 9), som kom från Kimito socken inte långt från Villnäs. Denne utskrevs 1649 och kan sedan ha återvänt till Finland.

Borgå domkyrka, Finland, drabbades 1708 av en svår eldsvåda varvid en del valv förstördes. 1728 inkallades murmästaren Friedrich Schultze från Stockholm för att reparera kyrkan. Bland annat uppfördes då fyra nya valv i mittskeppet.[14]

De åttadelade valven är av samma typ som de nyligen beskrivna i Villnäs. *62*

Askersunds landsförsamlings kyrka uppfördes 1665-70.[15] Den gamla *63* kyrkan, som stod på samma plats, förstördes genom en eldsvåda 1661. Johan Oxenstjerna[16] och hans hustru Christina Soop[17], ägare till det närliggande Stjernsund, planerade därför att bygga en ny kyrka.

Jean de la Vallée fick i uppdrag att göra ritningar. I ett senare brev säger Christina Soop att hennes man gjorde en "dessign" till kyrkan.[18] Dessa ritningar har ej påträffats.

Den 20 maj 1664, ett par månader efter Oxenstjernas död, slöts kontrakt med murmästaren Mattias Jacobsson om uppförandet av kyrkan.[19] Det långa i tretton punkter uppdelade kontraktet har utskrivits av Jacobsson själv. Här framgår kyrkans mått och materialen till den samt att kyrkan skulle uppföras med Klara kyrka som modell. På flera ställen omtalas en ritning men ej vem som utfört den. Mattias Jacobsson hade tidigare varit gesäll hos Ferster.[20]

Kyrkan är en salkyrka med fyra travéer i långhuset och tre korarmar. Östkoret skiljer sig markant från kyrkobyggnaden i övrigt. Kyrkan är uppförd av tegel i renässansförband och har strävpelare och höga rundbågiga fönster. I väster finns ett högt torn med spånklädd spira, uppbyggd av tre huvar med mellanliggande lanterniner med blindnischer. Mellan västtornet och långhuset finns ett polygonalt trapptorn.

65 Långhusets fyra kupolliknande valv åtskiljs genom runda, något tryckta gördelbågar. Samtliga är åtta-uddiga stjärnvalv, typ I. De yttre stora valvkapporna är djupt konkava medan de inre smala kapporna endast är mjukt rundade. Ribbor saknas men graterna har utformats av puts så att illusionen av ribbor uppstått. Förhållandet påminner om valven i Avesta kyrka. Betoningen av valvstrålarna är dock konsekventare genomförd i Askersund. De tre
66 korvalven har graterna utformade på samma sätt som långhusets valv men mönsterformerna avviker och kapporna är mindre konkava.

Dessa valv kan ses som efterklangsformer till Fersters valv men även som den sista fasen i utvecklingen. Den synliga ribban har eftersträvats och återkommit i modifierad form.

1665 påbörjades således den nya kyrkan samtidigt som de gamla murarna revs. Kyrkan uppfördes till tio alnars höjd under året.[21] På sommaren samma år skrev Christina Soop till Erik Dahlberg och bad honom komma till Askersund för att ge murmästaren anvisningar. I slutet av året besökte Dahlberg kyrkobygget.[22] Av den senare korrespondensen att döma kom Dahlbergs intresse helt att inrikta sig på östkoret, det Soop-Oxenstjernska gravkoret. Då han ej ansåg det ursprungligen planerade östkoret som ett gravkor värdigt familjen, gjorde han en ny ritning till detta.[23]

I augusti 1666 stod murarna så färdiga att taket kunde resas. Det framgår ej av räkenskaperna när valven slogs, men av utgifternas storlek och materialleveranserna att döma torde det ha skett 1667 eller 1668.[24] Under denna tid avled tydligen murmästaren Jacobsson och efterträddes av murmästaren Casper Fredrich med vilken slöts kontrakt den 29 april 1668.[25] Det är därför ovisst vem av dessa som svarade för valven. Jacobssons kontrakt löd på 10 000 dkmt och Fredrichs på 2 000 dkmt. Den förre torde därför ha uppfört största delen av kyrkan. Det är också tänkbart att Jakobsson påbörjade valvslagningen och hann med långhusvalven och att Fredrich sedan fortsatte med valven i de tre korarmarna. Detta kunde då förklara de smärre skiljaktigheterna hos valven.

Arbetena med gravkoret utfördes under de senare åren och fortsatte även efter kyrkans invigning 1670.[26]

Vem svarade då för kyrkans utformning med undantag av gravkoret? Planen bör tillskrivas Jean de la Vallée. Ritningen till denna var förmodligen den enda han levererade. Som förebild torde han ha haft Jäders kyrka. Släktskapen mellan familjerna talar också för detta.[27]

Utformningen i övrigt fick tydligen Mattias Jacobsson svara för. Även om han själv anger Klara kyrka som förebild finns likheter med andra verk. Bland dessa framstår särskilt Tyresö kyrka, som var Oxenstjernas fädernekyrka. Läroåren hos Ferster torde också ha spelat en viss roll.

Askersunds landsförsamlings kyrka står som den kanske främsta efterföljaren till Fersters kyrkobyggnader och ganska ensam i en tid då en ny tradition redan börjat göra sig gällande.

64 *Stora Kopparbergs kyrka, Falun*, utökades åt öster 1684-86 genom att ett nytt kor byggdes till.[28] Koret har uppenbarligen uppförts med Kristine kyrka som förebild och i synnerhet gäller detta valven. Både utförandet av de

kupolformade, ribblösa valven och mönsterformerna tyder på detta. Av de fyra valven är två åtta-delade, ett åtta-uddigt stjärnvalv, typ I, och ett fyra-uddigt stjärnvalv, typ II.

Uppförandet skedde under ledning av Erik Malm från Västerås. Hans övriga kända verksamhet i stiftet är ej i nivå med denna korutbyggnad. Boëthius har därför föreslagit att en ritning tidigare kan ha gjorts av Hans Ferster eller Jörgen Fischer.[29]

Förutom i kyrkorna slogs valv i många profana hus vid denna tid. Valv förekom främst i källarrum, vestibuler, trapphus, korridorer samt förbindelsegångar av olika slag, men även bottenvåningen kunde ibland vara välvd. Bevarade exempel finns på flera håll, bl.a. i Gamla Stan. Förhållandena kan också studeras på Murmästareämbetets mästerstycken.[30]

Då takhöjden i både slott och borgarhus var betydligt mindre än i kyrkorna kunde valven sällan få regelrätt kupolform utan blev mera tryckta. Detta gäller i synnerhet de smala korridorerna som ibland fått en tunnvalvsliknande prägel. Kappornas överhöjning är oftast obetydlig och ribbor förekommer i regel inte utan graterna har markerats i puts. Det enkla krysset är den vanligaste mönsterformen men stjärnvalv förekommer även. Exempel på fyra-uddiga stjärnvalv, typ II, har vi i *Skokloster*[31] och *Häringe slott*[32] båda från 1650-talet. Som vi senare skall se var de verksamma mästarna här tidigare gesäller hos Ferster.

Jämförelserna mellan Fersters valv och de här behandlade valven visar att han inte bara dominerade valvslagningen utan även torde ha haft en viss betydelse för utvecklingen. Han var tydligen den enda nyskaparen på sin tid här i landet och troligen ensam om att slå ribblösa valv i flera varierande former. De närmaste efterföljarna kan också påvisas ha direkt utgått från hans krets.

Hans Fersters tornspiror och jämförande material

Den ursprungliga tornspiran i Tyresö och den planerade och troligen även uppförda i Kristine kyrka, Falun, var båda uppbyggda av tre huvar med mellanliggande lanterniner. Huvarna var karnissvängda, d.v.s. de hade dubbelsvängning. Takryttarna på Kristine kyrka samt Österåkers och Sollentuna kyrkor kan genom sin uppbyggnad hänföras till samma grupp av spiror.

Traditionen i Sverige

Redan innan de ovan nämnda spirorna uppfördes hade en tradition utbildats i Sverige. Olika typer och riktningar kan särskiljas.

Genom bröderna Hubert och Gerhard de Besche kom nederländst
20 inflytande till Sverige. Deras spiror i *St. Tuna* (1610-15), *Uppsala domkyrka* (1613-19) samt *Tyska kyrkan* (1613-18) var likartade till sin uppbyggnad av huvar, lanterniner eller andra mellanpartier som staplats på varandra.[1]

Den riktning, som kom att dominera utvecklingen, inleddes i *Nyköpingshus* på 1590-talet. Spirorna här uppfördes av Herkules Mida.[2] Av Sueciabilden[3] och teckningarna till denna[4] framgår att spirorna var uppbyggda av karnissvängda huvar med mellanliggande lanternin samt en spira i avsatser. Huvarna var genombrutna av takkupor med gavlar och vimplar. En modifierad form av denna torntyp kom senare att bli mycket vanlig i Sverige.

Vadstena slotts spiror från början av 1600-talet, uppförda av Hans Fleming, hör också till denna riktning. Av en väggritning i slottets borgstuga samt en teckning från 1637 kan man få en uppfattning om hur mittornets spira var uppbyggd av tre huvar med mellanliggande lanterniner.[5]

Bland de många privatpalats, som försågs med tornspiror och takryttare,
69 kan nämnas *Lars Sparres palats* på Riddarholmen, uppfört på 1630-talet. Tornspirans utseende framgår av Keysers stick från 1637 men kanske främst av Vogels stick från 1648.[6] Denna spira påminner mycket om spiran på ritningen till Kristine kyrka, Falun.

Fersters tornspiror anslöt sig till denna riktning och den rådande utvecklingen i landet. Hans spiror hade möjligen en högre resning och slankare proportioner än de flesta övriga, men det kan bero på att det rörde sig om kyrkspiror.

Som efterföljare kan nämnas spiran på *Askersunds landsförsamlings kyrka*. De spånklädda huvarna är dock försedda med fönster på samma sätt som i Nyköpingshus.[7]

Utländska tornspiror

Det stora inflytandet från *Nederländerna* under senare delen av 1500-talet och början av 1600-talet gjorde sig gällande i större delen av Östersjöområdet men kom kanske främst till uttryck i *Danmark* och *Tyska Ordens Preussen*.

De ledande mästarna i Danmark under denna tid var Antonius van Opbergen samt familjen Steenwinkel. Till deras främsta verk kan räknas *Kronborgs, Frederiksborgs* samt *Rosenborgs slott,* samtliga från 1500-talets senare del.[8] Hos dessa byggnader finns åtskilliga torn med resliga spiror uppbyggda av svängda huvar med mellanliggande lanterniner. Fersters spiror står nära flera av dessa verk.

Bland de nederländskt influerade tornspirorna i *Gdansk (Danzig)* kan nämnas Gamla Rådhuset. Det uppfördes 1587-95 av Antonius van Opbergen.[9] Spiran är uppbyggd av tre starkt svängda, åttasidiga huvar med mellanliggande lanterniner. *67*

Tallinn (Reval) låg vid denna tid under svensk överhöghet och förhållandena i dessa trakter kan därför vara av speciellt intresse. Av stadens många tornspiror fanns ett par som var så lika Fersters spiror att man gärna vill se ett samband. Rådhustornets spira, uppförd 1626–28, och Heligandskyrkans spira från 1630-talet visar samma uppbyggnad och proportioner som den något senare spiran på ritningen till Kristine kyrka. Båda dessa spiror samt flera andra uppfördes av Greiger Graff, inkallad från Tyskland men från 1634 stadsbyggmästare i Reval.[10] *68*

Denna typ av tornspiror kom att få stor spridning och traditionen blev långlivad. Som exempel kan nämnas spiran på Nicolaikyrkan i *Greifswald* från 1653[11] samt Deutsche Kirche, *Tilsit* från 1702.[12] Rupert Bindenschus spira på St. Petri i *Riga,*1688-90, får också anses tillhöra samma grupp.[13] Denna fick många efterföljare under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. En hel del av dessa återfinns i det forna *Schlesien.*[14] *70*

Jämförelsen mellan Fersters tornspiror och de utländska motsvarigheterna visar att det fanns både föregångare och efterföljare i den södra delen av Östersjöområdet. De spiror, som låg närmast i både tid och utförande, fanns i Baltikum samt Gdansk (Danzig). Fersters spiror var led i den utvecklingen han torde ha varit väl medveten om.

Sammanfattande slutsats

Fersters kyrkobyggnader har jämförts i olika avseenden med både svenskt och utländskt material. Sammanfattar man slutsatserna på olika områden blir resultatet följande:

Kyrkornas allmänna uppbyggnad ansluter till den tidigare rådande utvecklingen i södra Östersjöområdet. Samma förhållande gäller för tornspirorna. Här tillhörde Fersters verk den aktuella fasen inom utvecklingen. Valvarkitekturen, där Ferster gjorde sin mest självständiga insats, har förebilderna koncentrerade främst till Tyska Ordens Preussen.

Sina intryck och förebilder hämtade således Hans Ferster från trakterna söder om Östersjön med tyngdpunkten förlagd till Tyska Ordens Preussen och då speciellt Danzig-området.

Hans Fersters verksamhet vid profana byggnader

En viktig källa för uppfattningen om utseendet av numera försvunna eller förändrade byggnader har varit avbildningar från äldre tid. Här skall först helt kort redogöras för dessa då det ofta kommer att refereras till dem i beskrivningarna.

Erik Dahlbergs "Suecia antiqua et hodierna" är naturligtvis viktig men får betraktas med kritiska ögon.[1] Teckningarna och förlagorna till sticken i detta verk kan ofta vara intressantare då de får anses som mera vederhäftiga. Trots sin skissartade karaktär ger de också ibland goda upplysningar. Bland teckningarna återfinns dessutom en del här aktuella verk som ej återgivits i gravyr.

En del utsiktsbilder över Stockholm ger i första hand en helhetsbild av staden men även vissa upplysningar om de enskilda husen. Hit hör Henrik Keysers snitt från 1637, Sigismund von Vogels stick från 1648, Wolffgang Hartmans stick från 1650, Johan Sasses stick från 1652 samt Jean le Pautres stick av Karl X Gustafs begravningståg 1660 efter en teckning av Erik Dahlberg. Det senare ger i synnerhet en god bild av husen vid västra sidan av Konungsgatan (St. Nygatan). Samtliga dessa avbildningar finns publicerade i ett flertal verk, bl.a. SSEÅ 1914 (Östman) samt "Stockholmsbilder från fem århundraden" (Upmark-Sjögren-Bolin-Josephsson).

AMIRALITETSHUSET

Historik

Genom 1634 års regeringsform fick Amiralitetskollegium en fast organisation med riksamiralen i spetsen. För sin verksamhet behövde kollegiet en ämbetslokal och lät därför uppföra ett stenhus på Skeppsholmen (nuv. Blasieholmen) där flottan då var förlagd.[1]

Den 14 mars 1634 slöt Amiralitetet kontrakt med Hans Ferster om uppförandet av detta hus[2] (bilaga 6). Av kontraktet framgår att det fanns en planritning som angav husets längd och bredd. Några föreskrifter rörande husets utförande i övrigt finns inte i kontraktet. Ferster skulle hålla det antal murmästare som behövdes och för sitt arbete utlovades han 300 riksdaler. Kontraktet är undertecknat av riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhjelm och amiralen Klas Fleming.

Räkenskaperna visar att huset uppfördes i sin helhet 1634.[3] Förutom Hans Ferster var även stenhuggarmästaren Hindrich Blom och Jacob Målare verksamma. Hela huset kostade 6 326 dsmt och av dessa gick inte mindre än 2 618 dsmt till koppartaket.

Amiralitetshuset kom senare under årens lopp att genomgå många tillbyggnader och förändringar i utformning och funktion. De ursprungliga murarna ingår som kärna i det nuvarande Fersenska palatset.[4]

Beskrivning

Amiralitetshuset är synligt på en hel del avbildningar från 1600-talet. Tack vare dessa kan man göra sig en föreställning om husets exteriör.

71–72 Ett porträtt av drottning Kristina som barn,[5] utfört av Jacob Elbfas 1637,[6] har i bakgrunden en liten fönsterutsikt över dåvarande Skeppsholmen. På den karga och klippiga ön syns förutom några mindre byggnader och sjöbodar endast ett större hus, nämligen Amiralitetshuset. Den tre våningar höga byggnaden är fem fönsteraxlar lång och tre fönsteraxlar bred. Taket är valmat och försett med två skorstenar och en större takryttare. Denna har åttkantig nederdel, lanternin och svängd huv som avslutas med en spira.

1639 års materialräkenskaper bekräftar att det på Skeppsholmen förutom Amiralitetshuset endast fanns verkstäder, smedjor och bodar.[7] Samma förhållande framgår av en karta från 1640.[8]

Keysers stick från 1637 visar en schematisk framställning av Amiralitetshuset. Takryttaren och husets dominans över omgivningen framgår dock.

På Vogels stick från 1648 ser man övre delen av Amiralitetshuset, det valmade taket med tre vindskupor samt takryttaren.

Hartmans stick från 1650 återger huset från ganska nära håll. Här får man en tydlig bild av det höga taket med vindskupor, skorstenar och takryttare.

1647 donerade drottning Kristina Amiralitetshuset som bostad till generalen och riksstallmästaren Hans Wachtmeister.[9] Huset kom sedan att *73* kallas Wachtmeisterska palatset. Sueciabilderna[10] och teckningarna till dessa[11] härrör från denna period. Detsamma gäller le Pautres stick av Karl X Gustafs begravningståg 1660. Den främsta förändringen under Wachtmeisters tid var tillkomsten av flyglarna på 1650-talet.[12] Huvudbyggnadens exteriör torde dock ha kvarstått tämligen oförändrad.

Sammanställer man alla dessa avbildningar får man en bild av ett tre våningar högt hus med släta murar men med rikt utformad takregion. Det höga valmade taket har tre takkupor på långsidorna och en på vardera kortsidan. På husets baksida finns två höga skorstenar och i centrum en stor takryttare med lanternin och svängd huv. Några detaljer framgår inte av avbildningarna men rika stenhuggeriarbeten torde ha funnits. Hindrich Blom fick nämligen 600 dsmt för sitt arbete vid Amiralitetshuset.[13] Den stora summan bör ha räckt till både en praktportal och små gavlar på vindskuporna.[14] Enligt en beskrivning av huset 1730 var det rött till färgen.[15] Det torde ha rört sig om den ursprungliga tegelfärgen.

Husets planlösning är ej närmare känd. De uppmätningsritningar från 1700-talets mitt som finns bevarade visar huset efter flera om- och tillbyggnader.[16] Den ursprungliga rumsindelningen är därför svår att rekonstruera. Av ritningarna framgår att Amiralitetshuset var 35,5 x 20 alnar stort, indelat i 3 x 5 fönsteraxlar. Fönstren låg i murlivet och ej på exakt jämna

avstånd från varandra. Enligt räkenskaperna fanns två kakelugnar i huset och dessa torde ha stått bredvid de öppna spisarna.

BARNHUSET

För bekämpande av tiggeri och lösdriveri bland stadens föräldralösa barn inrättades 1624 barnhuset som institution.[1] Förutom barn omhändertogs även vuxna lösdrivare och brottslingar och för deras skull ingick ett tukthus i verksamheten. Denna förlades till de gamla klosterbyggnaderna på Riddarholmen och det hela kom att bli en kombinerad barnuppfostrings-, tvångsarbets- och straffanstalt. Då verksamheten inte bara blev dyrbar utan även misslyckad upphörde den i det närmaste efter bara några år. En förbättring kom dock snart till stånd genom att nya privilegier utfärdades 1633.[2] Genom dessa utsågs Johannes Mattiae, Gustaf II Adolfs och Kristinas lärare, till föreståndare för Barnhuset.

Byggnadshistoria

Till det nya Barnhuset skänkte Kungl. Maj:t en tomt som omfattade området mellan Drottninggatan, Rörstrandsgatan (nuv. Wallingatan) och Barnhusträdgårdsgatan (nuv. Tunnelgatan) ned till Barnhusviken. Med tomten följde även fiskevatten.[3]

Den drivande kraften bakom Barnhusets tillkomst var överståthållaren Klas Fleming och han utsåg den 28 maj 1636 Anders Jonsson till uppsyningsman att sköta inköp och utbetalningar.[4] Av de välbevarade räkenskaperna framgår att kontrakt slöts med Hans Ferster om uppförandet av Barnhuset. Kontraktet har ej påträffats. I spetsen för timmermännen stod Louis Gilles. Rekvisitionerna och kvittenserna av material är i regel underskrivna av Hans Ferster och Louis Gilles tillsammans.

Grunden till huset lades i juni 1636 av fyra murmästare med Ferster i spetsen. Själva uppmurningen av huset var klar på hösten 1637. Sedan taket lagts och en del mindre arbeten utförts torde huvudbyggnaden ha stått klar sommaren 1638. Den 5 juli detta år kvitterade Ferster ut sista lönen enligt kontraktet.[5] Syn av huset hölls den 30 september 1638.[6]

På sommaren 1638 och 1639 uppfördes en del mindre byggnader på tomten, t.ex. "Träbyggningen" och "Trädgårdsbyggningen" samt repslagaranläggningen. För murningen i dessa svarade en av Fersters anställda, mäster Simon.

Hans Fersters totala ersättning för Barnhusbygget uppgick till 1 550 dsmt enligt räkenskaperna. Uppförandet av Barnhuset med smärre sidobyggnader samt tomtinlösen drog en sammanlagd kostnad av 20 213 dsmt.

Beskrivning

Barnhuset revs på 1880-talet.[7] Tack vare bevarade ritningar, avbildningar och beskrivningar är det ändå möjligt göra sig en bild av hur det ursprungligen såg ut.

Det långsträckta Barnhuset, 21 x 107 alnar, låg längs Drottninggatan.
75 Detta framgår bl.a. av en plan över området, upprättad av Jean de la Vallée 1644.[8]

76–77 Tidiga uppmätningsritningar visar husets planlösning i de båda våningarna samt källaren som är synlig genom en uppfällbar lucka på ritningen av bottenplanet.[9] Ritningarna, som är av hög kvalité, är varken signerade eller daterade men är förmodligen utförda av Jean de la Vallée omkr. 1660.[10]

Vid den syn, som hölls i september 1638, upprättades ett inventarium.[11] Den beskrivning, som där görs av huset och dess indelning i kamrar och stugor, stämmer väl överens med uppmätningsritningarna. Kyrkan i övre våningen sägs ha "stofferad altartavla" och vinden vara stor och i "två gångar afdelt".

74 På Vogels stick från 1648 dominerade Barnhuset genom sin storlek helt omgivningen och kan snarast liknas vid ett adelspalats. I sin beskrivning av Stockholm var också "thet härliga och wijdtbegripna Barnhws" ett av de profana byggnadsverk Vogel främst fäste sig vid.[12]

Även den danske läkaren Gerhard Stalhoff blev imponerad av Barnhuset. Han säger i sin beskrivning av Stockholm 1660 att

> . . .förnämligare än öfriga byggnader i denna stadsdel äro, "Barnehuset" där fattiga och föräldralösa uppfostras, ett ganska vackert hus som är 80 steg långt.[13]

På Sasses stick från 1652 skiljer sig Barnhuset inte nämnvärt från omgivningen. Byggnaden är dock mera långsträckt och rikare utformad än de övriga husen.

Barnhuset finns även synligt på ett Sueciastick.[14] Trots att det rör sig om ett panorama över Stockholm får man en god bild av Barnhuset och dess dominans över omgivningen. Teckningen till förlagan är utförd 1665 och kanske av ännu större intresse än sticket.[15]

Sammanställer man de här nämnda avbildningarna får man en bild av ett långsträckt hus i två våningar med fyra vindskupor och sex skorstenar på det höga taket. En jämförelse med planritningarna visar att teckningen till Sueciabilden har rätt antal fönster, ingångar samt skorstenar och därför bör vara ganska riktig trots sin skissartade karaktär. Även Vogels bild bör vara ganska tillförlitlig.

Barnhusets gavlar har på samtliga avbildningar antydan till voluter. Det är dock inte närmare känt om sådana fanns. Räkenskaperna upptar inte någon stenbildhuggare, så om huset fått någon gavelutsmyckning torde den ha utförts av Ferster och hans folk.

Stadsarkitekten J.E. Carlberg gjorde 1728 uppmätningsritningar samt förslag till om- och tillbyggnad av Barnhuset.[16] Ritningen av fasaden mot Drottninggatan visar husets dåvarande utseende. En jämförelse med de tidigare planritningarna visar att den enda förändringen i fasaden var att ett fönster utvidgats till en port och ett litet fönster tagits upp bredvid denna. Fönstrens placering är anmärkningsvärd. De sitter ej på jämna avstånd från varandra utan placeringen bestäms av husets indelning.

Taket på Carlbergs ritning är däremot annorlunda än på tidigare avbildningar. Det är lägre och saknar fönster och skorstenar. Carlbergs

anvisning "Sielwa Barnhuset med torftak, mycket bofälligt af sten upmuradt" tyder på att något kan ha hänt byggnaden så att den fått nytt, kanske provisoriskt tak. En sektionsritning, utförd av Carlberg, visar den låga takhöjden och en vindsvåning utan indelning. Några upplysningar om de tidigare gavlarna finns därför inte heller bland dessa ritningar.

Då Fersters kontrakt ej påträffats, är det okänt vilka anvisningar han hade att arbeta efter. Något som tyder på att ritningar skulle ha upprättats av någon annan finns ej. Ferster får därför anses vara den som svarat för både uppförandet och utformningen av Barnhuset.

TUKTHUSET

I samband med att Barnhuset återupprättades 1633 föreslog Klas Fleming i riksrådet att man borde ge Johannes Mattiae 1 000 daler om han ville "taga tukthuset till sig".[1] Avsikten var således att Barn- och Tukthuset även i fortsättningen skulle utgöra en gemensam anläggning. Tukthusverksamheten fortsatte i de gamla klosterbyggnaderna på Riddarholmen tills staden byggt ett nytt, för ändamålet avpassat tukthus.

Byggnadshistoria

1644 gjorde Jean de la Vallée ritningar till det nya Tukthuset.[2] Enligt planen *78*
över området skulle Tukthuset bestå av fyra längor kring en gård och vara förlagt väster om Barnhuset ner mot Barnhusviken. Planritningarna över Tukthusets båda våningar visar en utåt sluten, fönsterlös anläggning. Längorna är symmetriska i sin planlösning och gården delad på mitten genom en mur. Portgången ligger i öster och ena halvan är avsedd för män och den andra för kvinnor.

Dessa ritningar har inte bara ett egenvärde utan är intressanta då de uppvisar förmodligen ett av Jean de la Vallées första, om inte hans första projekt.[3]

En del material anskaffades 1644 men någon byggnadsverksamhet kom inte igång.[4]

Den 14 april 1645 tecknades kontrakt med Hans Ferster om uppförandet *79*
av en fjärdedel av Tukthuset[5] (bilaga 7). På kontraktet finns en ritning som visar två vinkelställda längor. Den är en direkt avritning av Jean de la Vallées ritning. Den enda förändring som skett är att en ingång på de la Vallées ritning ändrats till fönster på kontraktsritningen. Det framgår ej klart vem som utfört denna avritning, men det troliga är att den gjorts av Ferster. Hans siffror längre ner på kontraktet liknar mycket de på ritningen.

Byggnaden, som Ferster skulle uppföra, utgjorde hälften, den västra delen, av den planerade manliga avdelningen. Enligt kontraktet skulle huset vara två våningar högt utom vinden. För arbetet utlovades Ferster 1 400 dsmt

men då fick han själv hålla sig hantlangare. Kontraktet är undertecknat av dåvarande överståthållaren Knut Posse.

Den 16 mars 1646 bekräftade Hans Ferster på kontraktet att han erhållit hela det utlovade beloppet. Hans uppdrag torde då ha varit fullföljt och en fjärdedel av Tukthuset uppfört.

Byggnadsverksamheten fortsatte emellertid nästan genast och ytterligare en fjärdedel av den planerade anläggningen uppfördes sommaren 1646. Västra längan fördubblades och södra flygeln byggdes till samma längd som den norra. Dessa arbeten leddes av murmästaren Hans Drysell.[6] För sitt arbete fick han 700 dsmt.

1648 förlängdes den norra flygeln med några rum. Dessa arbeten utfördes på Kronans bekostnad och under ledning av Hans Ferster.[7] Denna del av Tukthuset kom att kallas Nya Smedjegården då den ersatte fängelset i Smedjegården på Slottet.

Beskrivning

Då Tukthuset är synligt på samma avbildningar som Barnhuset och det finns ett rikt ritningsmaterial bevarat, är det möjligt rekonstruera även denna anläggnings ursprungliga utseende.

80–82 Uppmätningsritningar, troligen utförda av Jean de la Vallée omkr. 1660, visar de båda våningsplanen med källaren under den södra delen samt en sektion.[8] En jämförelse med de la Vallées projekt 1644 visar att en del ändringar gjordes vid uppförandet förutom att endast hälften av den ursprungliga planen förverkligades. Den slutna karaktären hos projektet mildrades genom att huslängorna fick fönster även utåt. Detta bekräftas av både Vogels och Sasses stick samt Dahlbergs teckning till Sueciabilden.[9] Fönstren lades ej i murlivet utan drogs in i nischer. Den stränga symmetrin i planlösningen genomfördes inte konsekvent.

83 J.E. Carlbergs uppmätningsritningar från 1728 ger en bild av fasaden.[10] De släta murarna saknar dekorativa detaljer. Fönstren är indragna i rundbågiga nischer och ovanför de likaledes rundbågiga portöppningarna finns ett litet rundfönster. Taket saknar vindskupor och skorstenar. Sådana bör dock ha funnits då de finns angivna på sektionsritningen från 1660.

Nya Smedjegårdens rum skiljde sig från övriga rum genom sina mycket kraftiga murar och större slutenhet. Endast några små gluggar fanns in mot gården. Rummen var kryssvälvda och hade endast små eldstäder. Deras fästningslika karaktär tyder på att här förvarades de svåraste straffångarna.

Hans Ferster uppförde således i två etapper drygt hälften av det färdiga Tukthuset. Jean de la Vallée svarade för ritningarna, som dock frångicks i flera avseenden.

Till Barn- och Tukthuset hörde även en större trädgård, som sträckte sig från Drottninggatan ner mot sjön. Den anlades sommaren 1638 och enligt det tidigare nämnda inventariet fanns här bl.a. vinbär, rosen- och stickbärsträd *75* samt hirs, plommon-, äppel- och päronträd. En plan från 1644 visar att

närmast gatan låg en öppen plats och vid sidan av denna en krog. Därpå följde "le jardin", ett område bestående av sex kvadratiska kvarter. Nedanför detta låg en större humlegård.[11]

Samtidigt som Jean de la Vallée gjorde uppmätningsritningarna till Barn- och Tukthuset omkr. 1660 upprättade han ett förslag, en "generale desein", till en betydande utvidgning av hela anläggningen, både byggnaderna och trädgården med vattengravar och hamnanläggning.[12] Projektet kom dock att stanna på papperet.

SKOLHUSET, RIDDARHOLMEN

Historik

De skolor eller utbildnings- och uppfostringsanstalter som fanns i Stockholm under 1500- och början av 1600-talet var förlagda till de gamla klosterbyggnaderna på Riddarholmen; Trivialskolan, Stockholms äldsta skola, hade medeltida ursprung,[1] Tyska skolan inrättades 1590,[2] Johan III:s teologiska högskola hade sitt säte här 1576-92. Under denna tid gjordes omfattande reparations- och ombyggnadsarbeten. 1592 blev klosterbyggnaderna sjukhus för sårade soldater. På 1620- och 1630-talen disponerades lokalerna av staden. Barn- och Tukthuset var då inrymt här liksom stadens skola.[3]

De lokaler det var fråga om bestod av en samling byggnader söder om kyrkan. Bäst framgår detta av en regleringskarta från 1635[4] samt Keysers snitt från 1637.

1637 fattade riksrådet beslut om inrättandet av ett gymnasium i Stockholm.[5] Kravet på ett nytt skolhus uppstod då. Med Klas Fleming som drivande kraft kom också ett sådant att uppföras på Riddarholmen efter några år.[6]

1639 började förberedelserna för bygget genom att Hans Fersters folk "Brot nerr Murren I Mellan husen till En gata".[7] Den mur det var fråga om var enl. räkenskaperna gamla tukthusmuren. Teglet rensades och användes till skolhusbyggnaden medan gruset fördes till sjön.[8] Samtidigt började en del material anskaffas. Som uppsyningsman och administrativ chef för hela byggnadsverksamheten fungerade rådmannen Anders Hindersson. Av räkenskaperna framgår att Hans Ferster svarade för uppförandet av huset. Verksamma var dessutom Louis Gilles som ledande timmerman samt stenhuggaren Didrik Blom.

Skolhuset uppfördes åren 1640–42.[9] Fersters slutkvittens den 2 januari 1643[10] och räkenskaperna i övrigt, som för våren 1643 huvudsakligen upptar utgifter för skolbänkar, visar att byggnaden då torde ha stått klar. Gymnasiet invigdes 1643 och förutom detta inrymdes stadens barnskola samt Tyska skolan i samma hus.

Fersters totala ersättning för skolhusets uppförande uppgick till 2 767 dkmt. Jämför man denna summa med den ersättning han fick för uppförandet av Barnhuset kan man dra den slutsatsen att byggnadsverksamheten vid

skolhuset torde ha motsvarat ca två tredjedelar av den vid Barnhuset. Hela skolhuset kostade endast 6 031 dsmt tack vare att grunden samt en del murar och material från äldre byggnader kunde utnyttjas.

Skolhuset kom sedan att genomgå skiftande öden samt stora om- och tillbyggnader.[11] 1666 bytte riksrådet Bengt Horn till sig skolhuset och tomten. Som mellanskillnad fick han erlägga 4 000 rdr samt sitt eget hus vid Själagårdsgatan som i stället blev skolhus.

Av skolhuset blev således privatpalats och det kom att byta ägare flera gånger. Omkr. 1728 utökades huset med en våning och flyglar tillkom. Efter ett mellanspel som ämbetslokal åt krigsskollegium på 1750- och 1760-talen blev det åter privatpalats. 1793 inköptes huset av staten till lokal åt Riksgäldskontoret. Huset kom senare att under långa tider tjäna som riksdagshus och genomgick då ytterligare utbyggnader och förändringar. Numera inrymmer det olika statliga ämbetsverk.

Skolhusets läge och utsträckning

Platsen för skolan var tomten närmast söder om Riddarholmskyrkans östra
84 del. Av 1635 års regleringskarta, som redan omtalats, framgår att längst i öster redan fanns en långsträckt byggnad, "Scholan", vars tomt avsågs att utvidgas åt söder.

1638 fastställdes en ny stadsplan för detta område. Kartan till denna är ej känd, men av riksrådsprotokollet framgår bland annat att bukten på kyrkogårdsmuren skulle dragas in och muren göras linjerät.[12] Detta skedde förmodligen i samband med det nya skolhusets uppförande. Tukthusmuren, som Ferster rev ner, torde ha varit den mur som finns markerad på 1635 års karta. Muren begränsar ett smalt gårdsrum närmast husen, kanske en fängelsegård. Den gata som bildades mellan husen kan ha varit blivande Gymnasiegränd. På ett stadsplaneförslag från 1646–47 finns denna gränd angiven.[13] Skolhustomten har här fått en rätvinklig utformning. Det är möjligt att kartan återspeglar vad som redan utbildats i praktiken. Skolans läge och utsträckning på tomten går ej att fastställa med hjälp av dessa kartor.

85 På en kartskiss från 1664 finns södra delen av skolan eller skolhustomten synlig.[14] Den visar här en längdutsträckning av ca 44 alnar. Av Horns fastebrev från 1670 och 1671 framgår att tomtens norra sida sträckte sig fram till nuvarande Gymnasiegränd och hade en längd av drygt 83 alnar.[15] Södra sidan var angiven med ett mått av drygt 42 alnar till ett hushörn och sedan ytterligare ca 44 alnar till gränden. Djupet på tomten var på östra sidan ca 34 alnar och på västra sidan ca 36 alnar. Dessa uppgifter anger således tomtens läge och utsträckning men ej bebyggelsen på tomten.

Några planritningar av skolhuset har ej påträffats. De äldsta planerna, där
86 huset ingår i förändrat skick, härrör från 1760-talet[16] samt 1797.[17] Dessa
87– ritningar, i synnerhet de senare, gör genom sina noggrant angivna murtjock-
88 lekar vissa tolkningsförsök möjliga.

Enligt planen för jord- eller källarvåningen var husets längdutsträckning i norr ca 84 alnar. Det täckte således hela tomten. Av ett donationsbrev från

1628[18] samt 1635 års karta vet vi att den östra gaveln, "skolstuvegaveln", då fanns.

I husets nordvästra del gjordes 1912 en arkeologisk undersökning av en begränsad del av källarvåningens murar. Det visade sig då att en stor del av murarna är medeltida. En inre längsgående mur kunde även konstateras ha varit yttermur tidigare.[19] Husets yttermurar i denna del är tillkomna efter medeltiden.[20] Jämför man husets plan med 1635 års karta står det klart att den konstaterade tidigare yttermuren stämmer med kartans gränsangivelser. Den nedrivna tukthusmuren låg på samma plats som de senare yttermurarna kom att ligga. Detta hörn av huset bör således ha fått sin utformning i samband med det nya skolhusets uppförande. *89*

Av 1797 års plan av källarvåningen framgår klart en kraftig längsgående mur genom större delen av huset, något förskjuten från mitten. Även i första och andra våningen var denna mur påtagligt kraftig. Denna mur, särskilt dess östra och kraftigare del, torde ha varit yttermur i den byggnad som fanns före 1635.

Slutsatsen av ovanstående blir att det nya skolhuset sträckte sig över hela tomten i norr. De av Ferster uppförda murarna anslöt till den befintliga östra delen.

I söder hade huset en längd av ca 44 alnar enligt 1671 års fastebrev. Tomtens djup i väster var ca 36 alnar. Lägger man in dessa mått på planritningarna av huset finner man i västra flygelns källarvåning och bottenvåning en kraftig mur som mycket väl kan ha varit sydvägg i skolhuset. Den del av källaren, som begränsas av denna mur samt de tidigare antagna äldre murarna, har välvda källarrum. Resten av skolhusets sydmur och dess östmur vid sidan av den äldre långsmala delen tillhörde den del av huset som sannolikt revs i samband med de stora ombyggnaderna på 1720-talet.

Sammanfattningsvis kan sägas att det skolhus som uppfördes 1640–42 bestod av en ca 83 alnar lång byggnad med ett bredare parti, ca 36 alnar, och ett smalare parti, ca 15 alnar, båda av ungefär samma längd. Huset torde ha varit två våningar högt överlag. Då huset till sin plan anslöt till den äldre bebyggelsen på platsen kan delar av denna ha ingått i det nya huset.

Skolhusets utseende

Då avbildningarna från 1600-talet ger en mycket schematisk och oklar bild av skolhuset är det svårt att få någon uppfattning om hur det såg ut.

Vogels stick från 1648 visar en samling byggnader mellan Riddarholmskyrkan och sjön. Närmast kyrkan skymtar en svängd gavel till ett hus som ligger parallellt med kyrkan. En horisontell indelning av fasaden är även märkbar. På Hartmanns stick från 1650 finns söder om kyrkan ett hus i två våningar med mittfronten och antydan till svängda gavlar. Detta skulle kunna vara skolhuset.

Didrik Blom uppförde 1641 två portaler. För den ena, "Norra Portalen", fick han 380 dkmt och för den andra, avsedd för Tyska skolan, fick han 100 dkmt.[21] Den mera påkostade av dessa torde ha suttit mitt på norra långsidan och den andra vid någon sidoingång.

Hans Fersters uppdrag att bygga ett nytt skolhus på Riddarholmen bestod således i nedrivandet av äldre murar, tillvaratagande av material samt nybyggnad som anslöt till tidigare bebyggelse. Den utformning skolhuset fick torde kunna tillskrivas Ferster.

NORRA KÄMNÄRSHUSET

Norra förstaden eller Norrmalm, som den senare kom att kallas, utgjorde åren 1602–35 en självständig del med egen styrelse. När detta område införlivades med staden bestämdes det att en kämnärskammare eller underdomstol skulle inrättas på Norrmalm.[1] Staden saknade dock en lämplig byggnad eller lokal för ändamålet och myndigheterna fick i femton års tid föra en ambulerande tillvaro i olika förhyrda, ofta provisoriska lokaler.

Efter många års diskussioner träffades 1644 ett definitivt avgörande beträffande platsen för Norra Kämnärshuset.[2] Den utvalda tomten låg i kv. Vinstocken i hörnet av Norrmalmstorg (nuv. Gustav Adolfs torg) och Malmtorgsgatan. Huset uppfördes av Hans Ferster åren 1646–50.

Norra Kämnärsrätten hade sitt säte här till 1849 då verksamheten upphörde. Huset revs sedan för att ge plats åt hotell Rydberg. Detta i sin tur fick så småningom vika för ett bankpalats.

Byggnadshistoria

Grävningarna för grunden påbörjades i februari 1946. Enligt föreskrifterna skulle den vara 44 alnar lång, 24 alnar bred och 6 alnar djup.[3] Grundmurarna uppfördes av gråsten medan huset i övrigt murades av tegel från bruket på Munkelägret (Kungsholmen).

Den 29 maj 1646 slöts kontrakt med Hans Ferster om uppförandet av huset[4] (bilaga 8). Kontraktet är undertecknat av borgmästaren Matias Trosth samt rådmännen Johan Erichsson och Oluff Larson.

Enligt kontraktet skulle Ferster med sitt eget folk uppföra murarna till källaren samt ytterligare tre våningar. Murtjockleken angavs i kontraktet och husets indelning skulle utföras "effter den Dessien der opå giort ähr". Det tyder på att planritningar till huset förelåg. Förutom huvudbyggnaden nämns i kontraktet en vaktmästarekammare med tre fängelserum inunder samt ett litet hus "emoot Matz Persons gårdh". Ferster skulle för sitt arbete erhålla 1 900 rdr eller motsvarande värde. De överenskomna villkoren bekräftades av Ferster.[5]

Av räkenskaperna att döma var byggnadsverksamheten inte särskilt livlig under 1646 utan medlen användes främst till materialanskaffning.[6] Huvudparten av huset uppfördes åren 1647 och 1649. På hösten 1649 stod murarna färdiga och taklagsfesten firades den 30 oktober med en tunna öl.[7]

1650 stod huset klart. Detta år betalades till Hans Ferster 3 000 dsmt "för dhet han haffuer upmurat Cämmeners Cammaren hell fri och färdig".[8] Staden hade förmodligen på grund av brist på pengar inte till fullo betalt ut

löner eller ersättningar utan hela tiden transporterat dessa. Inte heller nu fick Ferster ut hela sin fordran utan 210 dsmt kvarstod och fortsattes att transporteras i flera år.[9]

Beskrivning

Avbildningar och uppmätningsritningar från 1600- och 1700-talen ger en god helhetsbild av Norra Kämnärshuset eller komplexet.

Huset är synligt på Hartmanns stick från 1650 och en Sueciavy.[10] Trots sin schematiska karaktär stämmer Sueciabilden i stort med de uppmätningsritningar stadsarkitekten J.E. Carlberg gjorde omkr. 1760.[11] Huset, som låg med långsidan mot torget, var tre våningar högt och nio fönsteraxlar brett med ingången mitt på huset. Andra våningens fönster var högre än de övriga fönstren och det tyder på att detta var huvudvåningen. Mitt på huset fanns en gavel i två våningar med tre fönster i den nedre och ett i den övre våningen samt ett litet rundfönster eller en klocka. Inga dekorativa detaljer finns angivna på ritningen trots att sådana bör ha funnits på Carlbergs tid. Portalen, utförd av Johan Wendelstam,[12] fanns kvar ännu i mitten på 1800-talet.[13] Av gavelns konturer framgår att volutер funnits. Räkenskaperna berättar att taket och gavlarna pryddes med stänger med förgyllda knoppar, flöjlar och liljor samt spiror och obelisker. Sueciabilden tyder på att horisontella lister kan ha löpt mellan våningarna. *90* *91*

Carlbergs uppmätningsritningar av planen visar både själva Kämnärshuset och de mindre hus bakom detta som finns omnämnda i kontraktet. Huset längst norrut var privatägt och tillhörde förmodligen Matz Person. Enligt ritningarna var Kämnärshuset ca 24 x 50 alnar. Det byggdes således något längre än vad som från början avsågs. Husets planlösning torde ursprungligen ha varit i stort sett densamma som den var 1760. Möjligen kan en del mellanväggar ha tillkommit och utökat rummens antal. Av planritningarna framgår också att fönstren ej låg på exakt jämna avstånd från varandra. Detta "missförhållande" har dock Carlberg till största delen eliminerat i fasadritningen. *92–93*

Det är ej närmare känt hur alla rummen disponerades. I den välvda källaren fanns dock ett fängelse.[14] Bottenvåningen inrymde enligt tidens sed en utskänkningslokal och värd för den nya rådhuskällaren var Casten Hoff. Efter honom kom huset att kallas Kastenhof och kanske bli mest känt under detta namn. I andra våningens sydvästra del låg husets största rum med spis och kakelugn mitt på ena långväggen. Detta var troligen en festsal.

På en teckning till en icke utförd Sueicagravyr är Kämnärsrättens huskomplex längs Malmtorgsgatan synligt.[15] Av teckningen och Carlbergs ritningar verkar det som om huset och portgången närmast Kämnärshuset skulle ha varit äldre byggnader som tagits tillvara. *94*

STOCKHOLMS SLOTT

Kungliga Slottet i Stockholm kom helt naturligt att även på byggnadskonstens område utgöra den centrala punkten i landet. De främsta hantverkarna sysselsattes här och idéer spreds vidare härifrån.

Bland de verksamma vid Slottet fanns även Hans Ferster och hans insats här var större än vad som tidigare framkommit i litteraturen.[1] Åren 1637–38 och 1645–52 stod Ferster i spetsen för murmästarna och mureriarbetena vid Slottet.[2] 1648 blev han ju dessutom genom fullmakt fast anställd i Kronans tjänst.[3] Slottsboken för åren 1631–36 samt 1644 finns ej bevarad och Fersters verksamhet vid Slottet dessa år är därför okänd.

Hans Ferster har under de aktuella åren jämsides med Louis Gilles, som stod i spetsen för timmermännen, verifierat löneutbetalningarna samt materialleveranserna. Av de utförliga räkenskaperna framgår ofta i detalj vilka arbeten som utfördes.

De flesta arbetena utgjordes av reparations- och underhållsarbeten men även nybyggnader förekom. Verksamheten gällde inte enbart Slottet utan även de byggnader som löd under detta och ingick i det samhälle för sig som slottshushållet utgjorde. Till dessa hörde främst ekonomibyggnaderna på Helgeandsholmen, Lusthuset (nuv. Lantmäteristyrelsen) och Kronobageriet på Norrmalm, nya fånghusbyggnaden vid Barnhuset samt tegelbruket vid Munkelägret (nuv. Kungsholmen). Av de många gånger relativt blygsamma ersättningarna att döma var verksamheten inte alltid så intensiv men den pågick ständigt.

Slottets och Helgeandsholmens historia finns utförligt behandlade.[4] Här skall därför endast pekas på några uppdrag där Hans Ferster stod som arbetsledare.

Laboratorierundeln, som låg i Slottets nordvästra hörn, ombyggdes juli-december 1638. Det 1637 nyinrättade Bergsämbetet fick här sina lokaler och rundeln kom sedan att även kallas Bergsämbetsrundeln.

Vid *"Nya Myntbyggningen på Helgeandsholmen"* uppfördes i augusti 1646 innermurar samt spisar och skorstenar. Grunden till detta hus lades 1642 och redan 1643 verkar huset ha stått klart till det yttre.[5] Det inre däremot fullbordades tydligen inte förrän 1646.

Slottskyrkan fick nya valv 1648 sedan en pelare satt sig så att de gamla valven måste rivas. Tyvärr är inget känt om de nya valvens utseende.

Under 1648 uppfördes även *"nya fånghusbyggningen vid Barnhuset"*. För dessa arbeten redogörs närmare i kapitlet om Tukthuset.

Samma år, 1648, utfördes en del smärre arbeten vid det tidigare uppförda *"Lusthuset på Norrmalm"*.

I vallgraven söder om Slottet lades 1649 grunden till *"Lejonhuset"*. Detta hus var avsett för det lejon som tillsammans med konstskatter, böcker och annat krigsbyte kommit från Prag. Lejonhuset byggdes av sten med gallerförsedda fönster och dörrar. För lejonvaktaren uppfördes en liten kammare i korsvirke. Dessutom uppfördes två lejonstallar med vindluckor för

djurens in- och utsläppande. Nästa år, 1650, ordnades Lejongården samt platser för åskådarna.[6]

Under åren 1648–50 samt 1652 utfördes stora arbeten i *Södra Smedjegårdslängan.* Sedan fångarna flyttats till det nya fängelset på Norrmalm revs den gamla längan ner till största delen. En ny länga murades upp och i denna inreddes bland annat drottningens nya våning samt rummen för "fruentimbret". Som högste ledare för dessa arbeten stod Tessin d.ä.[7] Hans Ferster ledde murarnas verksamhet.

Även Hans Ferster fick pröva på Kronans oförmåga att betala för utförda tjänster. Vid sin död 1653 hade han i Slottsboken en fordran på 654 rdr som fortsattes att transporteras vidare.[8]

UPPSALA SLOTT

Uppsala slott, som under Vasatiden ofta var platsen för riksdagar och kungliga besök, började på 1630-talet befinna sig i dåligt skick. Fransmannen Charles Ogier säger i sin dagbok från ambassaden i Sverige åren 1634–36 om södra längan att den redan lutade mot sin undergång då grunden blivit illa lagd.[1]

1639 föreslog riksrådet att Simon de la Vallée skulle sändas till Uppsala för att bese slottet.[2] Det är ovisst om han reste dit och några reparationsarbeten kom tydligen inte till stånd.

Den 23 mars 1642 diskuterade riksråden nödvändigheten av en total reparation av det bristfälliga slottet. Bland annat sades taken vara inrasade. Flera förslag om byggmästare lades fram. Per Brahe föreslog Kristler, Matthias Soop förordade "M:r Hans Murmestare" och Klas Fleming ville sända Louis Gilles och De la Vallée.[3] Inte heller denna gång ledde det hela till någon åtgärd.

Den 23 februari 1643 antecknades i riksrådens protokoll helt lakoniskt: "Taltes och något om Upsala slotz reparerande."

Med förmodligen drottning Kristina som pådrivande faktor kom frågan upp i riksrådet igen den 4 juni 1645. Det talades då om att sända någon till Uppsala för att besiktiga slottet och se vad som var att förbättra. Särskilt gällde det då rikssalen och H.K.M:tz vanliga gemak. I oktober samma år föreslog Kristina att "man skulle dijt sända Her Knut Posse och La Vallée till att tagha der af een planta."[4] Jean de la Vallée var således föreslagen att göra en ritning av slottet.

I Nationalmuseum finns bevarade uppmätningsritningar av Uppsala slott.[5] Dessa har av August Hahr tillskrivits Jean de la Vallée och daterats till omkr. 1660.[6] Frågan är om inte dessa ritningar är de som de la Vallée fick i uppdrag att utföra 1645. En jämförelse med signerade ritningar från 1644 (Tukthuset)[7] visar att rent ritningstekniskt skulle en datering av Uppsalaplanerna till 1645 inte bara vara möjlig utan högst trolig. Bland annat var sättet att åskådliggöra spisar detsamma.

Den 4 mars 1647 diskuterade riksrådet åter slottets reparation då frågan om Kristinas kröning började bli aktuell. Som tidigare skulle reparationerna

gälla rikssalen, några gemak samt kung Carls våning för "fruentimbret". Knut Posse föreslog "att Mr Hans Murmästare kunde medh dijt skickes efter han hafver godh förfarenhet der om."[8] Det torde ha varit Hans Ferster som här åsyftades. Dels var han redan verksam vid Stockholms slott och dels ingick sådan verksamhet i de åligganden han fick genom fullmakten 1648.

Kristinas intresse för saken gjorde att något äntligen började hända. Den 1 juni 1647 lät hon i ett brev befalla landshövdingen Bengt Skytte att sätta igång de arbeten som var nödvändiga för att sätta slottet i stånd.[9]

Vad som gjordes vet vi inte exakt då räkenskaper och inventarier från dessa år ej finns bevarade. Diskussionerna i riksrådet visar dock att reparationerna i första hand avsågs att gälla det s.k. Tvärslottet eller södra längan. Arbetena på slottet bör ha varit klara på försommaren 1650. Riksrådet tog då åter upp frågan om Kristinas kröning, som var planerad att äga rum i Uppsala.[10] Kröningen flyttades till Stockholm men förhållandet att drottningen vistades i Uppsala flera gånger de närmaste åren visar att slottet åter var beboeligt.

De s.k. Rudbeckska ritningarna från 1660-talet[11] uppvisar gentemot de tidigare nämnda planerna av de la Vallée en del skiljaktigheter som kan bero på förändringar åren 1647-50. Mest påtaglig är tillkomsten av en hel del mellanväggar samt eldstäder. Det stora antalet skorstenar bekräftas av Stallhoffs beskrivning från 1660.[12]

KV. ATLAS 8, HUSET LEJONET

Historik

Det äldsta kända borgarhus, som Ferster uppförde här i landet, är huset
95 Lejonet vid Tyska brinken. Den lyckliga omständigheten att byggherrens "Huus Hålds Annotations och Cassa book" för år 1636 finns bevarad[1] har gjort det möjligt att följa byggnadens tillkomst. Huset har tidigare ingående behandlats av Nordberg.[2]

Byggherre var Nils Nilsson, som 1635 utnämndes till kamrerare i Kammarkollegium och då flyttade från Pommern till Sverige. 1645 adlades han och antog namnet Stjernflyckt. Genom sin hustru, som var kammarjungfru hos drottningen, stod han i förbindelse med hovet. Detta kan ha bidragit till att han fick möjlighet att anlita kända mästare.

Platsen för det nya huset inköpte Nils Nilsson på hösten 1635. Den bestod av en oregelbunden tomt i kv. Atlas mellan Skomakaregaten, Tyska brinken (Vattubrinken) samt Prästgatan (Mellangatan). På den bredare delen av tomten, vid Tyska brinken, fanns ett avbränt hus kvar sedan den stora branden 1625. På den norra, smalare delen av tomten vid Skomakaregatan fanns ett litet rött stenhus som tydligen klarat sig undan branden.

Nils Nilsson torde ganska snart ha slutit kontrakt med Hans Ferster och Jost Henne. Kontrakten finns ej bevarade men av räkenskaperna framgår att Ferster uppförde ett nytt hus och sammanband detta med det lilla röda huset. För sitt arbete fick Ferster 600 dsmt eller 1200 dkmt. Henne levererade en

"steenhusgafvel", d.v.s. dekorationerna till en gavel. För detta fick Henne 150 dkmt. Dessutom svarade han för spisar och fönstersten.

De egentliga byggnadsarbetena satte igång i april 1636 och pågick till i oktober samma år då husets yttre torde ha stått i det närmaste klart.

Beskrivning

Någon avbildning av huset i dess ursprungliga skick har ej påträffats. Murarna finns dock kvar så att man kan göra sig en föreställning om hur huset sett ut trots alla ombyggnader. Huset är fem fönsteraxlar brett mot Tyska brinken och sex mot Skomakaregatan. Höjden, fyra våningar utom vindsvåningarna, torde motsvara den ursprungliga höjden.[3] Gaveln torde ha legat mot Tyska brinken men vindsintag kan ha funnits både härifrån och från Skomakaregatan. Murytorna pryds av två typer av ankarslutar. De från Fersters period är enkla och raka medan de slutar som fanns kvar på det röda stenhuset är mera dekorativt utformade. Huset är uppfört av tegel i renässansförband. Ovanför fönstren finns avlastningsbågar som numera är dolda under putsen.[4] Portalen ligger på Skomakaregatan i sammanbindningsdelen mellan de båda husen.

Planlösningen var i stort sett densamma för bottenvåningen och de övriga våningarna. Varje våning omfattade fyra rum och kök.[5] Det största rummet låg i hörnet Tyska brinken–Skomakaregatan.

Huset Lejonet har fått sitt namn efter det värdshus som från 1650-talet och i mer än 200 år framåt var inrymt i bottenvåningen.

KV. MILON 5, HANS FERSTERS HUS

Historik

Norra delen av den förnäma Konungsgatan (nuv. Stora Nygatan) reglerades i början av 1640-talet. Hans Ferster fick den 12 januari 1642 en tomt i detta område.[1] Tomten, som är 16 1/2 x 37 alnar stor, är belägen i kv. Milon 5 (nuv. St. Nygatan 8) med den smala sidan mot gatan. Storleken och läget bekräftas av en tomtkarta från 1651.[2] Ferster fick tomten som vederlag för tre förlorade tomter vid samma gata.[3] Den 2 februari 1645 utfärdades fastebrev.[4]

Ferster bebyggde hela tomten och senast sommaren 1646 torde huset ha stått klart. I juli detta år omtalas det nämligen som nybyggt.[5]

1652 års mantalsförteckning upptar följande personer boende i huset:[6]

M:r Hans Forster Muhrmestare	2
Pijga Elsa	1
H:s K. Höghtz Perlesticker	3
H:s K. Htz Puckslager	2
Pijgor	2

1663 utbjöd Fersters arvingar huset till försäljning.[7]

Huset finns fortfarande i behåll men har under årens lopp genomgått en hel del förändringar, som bör framgå av beskrivningen.

Beskrivning

96 Huset finns avbildat på le Pautres stick av Karl X Gustafs begravningståg 1660 efter en teckning av Erik Dahlberg.

Enligt detta är huset fem våningar högt och fyra fönsteraxlar brett. Bottenvåningen och de tre därpå följande våningarna är lika höga medan den femte våningen är lägre och försedd med endast två fönster. Dessutom finns en vindsvåning med två fönster i gaveln. Mellan varje våning löper horisontella lister som mellan de fyra första våningarna är dubbla med mellanliggande stenar. Fönstren vilar mot dessa och avslutas upptill av en båge med tre stenar. Mellan fönstren finns horisontella band.

Gaveln är indelad i två avsatser med nedåtvända voluter i båda. På avsatsernas ytterkanter och gavelkrönet finns klotprydnader. Husets femte våning och gaveln är vertikalt indelade genom tunna, bandade pilastrar med doriska kapitäl. På gaveln liksom även mellan fönstren på fjärde våningen finns dekorationer som närmast liknar masker eller medaljonger.

Portalen ligger mitt på bottenvåningen och är rundbågig med rusticerade sidopilastrar. Huset har även rusticerade hörnkedjor.

Huset är byggt av tegel i renässansförband. Enligt tidens sed torde det ha varit rött med dekorativa detaljer i grått.

Husets ursprungliga indelning eller planlösning är ej närmare känd. Den torde dock icke ha ändrats i någon större utsträckning före 1746 då den äldsta kända beskrivningen av huset upprättades.[8] Enligt denna hade huset fyra våningar och egna ytterväggar på alla fyra sidor. Källaren innehöll fyra välvda rum. Första våningen hade sex rum samt bodar och visthus. Andra och tredje våningarna hade även de sex rum medan fjärde våningen hade fem rum. Tre av rummen i huset hade gipstak och de övriga tjugo rummen hade målade tak. Vinden, som motsvaras av femte våningen och gavelvåningen på le Pautres stick, var belagd med bräder. Fyra trappor var av sten och fem av trä. Av en senare beskrivning framgår att trappan i huset mot gatan var av sten ända upp till vinden samt att flygeln hade en särskild ingång i öster och här var trapporna av trä.[9] Med flygeln torde ha avsetts den del av huset som låg på andra sidan gården. Taket var täckt med tegel och kantat med järnplåtar och alla rännor var av koppar. Huset värderades 1746 till 27 000 Daler.

1786 gjordes den första stora förändringen.[10] En femte våning med fyra rum inreddes då. I samband med detta kan volutgaveln ha försvunnit då ett nytt taklag och nya takstolar kom till.

97 De äldsta kända ritningarna är från 1864 och de upprättades inför en reparation av huset.[11] Förändringarna gällde främst murarna och eldstäderna i den bakre delen av huset samt en del murpartier mot gården. Trätrappan i flygeln försvann tydligen också vid denna reparation. Husets planlösning på dessa ritningar torde vara densamma som den ursprungliga. Antalet rum stämmer med de tidigare beskrivningarna. Av rökgångarna att döma kan köken i de olika våningarna ha legat i rummet norr om gården och med ingång direkt från trappan.

De tre familjer, som bodde i huset 1652, torde ha haft var sin våning, vardera med ca 180 m² bostadsyta. Vinden har troligen varit förrådsutrymme och i bottenvåningen kan ha inrymts butiker eller hantverkslokaler.

Är Dahlbergs och le Pautres bild av kv. Milon 5 riktig? Jämför man sticket med 1700-talets beskrivningar och 1864 års ritning kan man konstatera att antalet våningar och fönsteraxlar stämmer. Något som däremot inte stämmer är portalens placering. Den kan ej ha suttit på husets mitt då det här löper en mur inuti huset. En förskjutning åt sidan till närmaste fönsteraxel hade varit riktigare. Det är även möjligt att huset redan från början hade dubbelportal. Då begravningsfanorna på sticket till stor del döljer husens bottenvåningar, är det troligt att tecknaren ej lade så stor vikt vid dessa. De noggrant återgivna fasadutsmyckningarna tyder på detaljstudier och någon anledning betvivla riktigheten i stort finns inte. Varför skulle Hans Fersters hus förskönas i bild genom en rik utsmyckning när generalen Lars Kaggs hus närmast intill visar helt släta murar?

De förändringar huset genomgått på 1900-talet har rört husets inre.[1 2] Ytterligare mellanväggar har utökat rummens och lägenheternas antal och den ursprungliga prägeln har försvunnit. Dagens "fasadutsmyckning" är densamma som tillkom 1864.

KV. MILON 6, HANS FERSTERS HUS

Historik

Förutom det nyss behandlade huset på Konungsgatan upptar Anna Maria Ranck i 1653 års inventarium "dhet andra Nyia Steenhuset ther widh, som iag her upbygdt uti mit Änchieståndt."[1] Med detta avses kv. Milon 6 (nuv. St. Nygatan 10).

Tomten tillhörde sedan 1646 landshövdingen Clas Stjernsköld.[2] Han kom dock inte att bebygga den utan lät i mars 1653 utbjuda tomten till försäljning.[3] Köpare kan ha varit Hans Ferster. Enligt 1651 års tomtkarta var tomten 14 1/2 alnar bred och 37 alnar djup, alltså något smalare än Fersters bredvid liggande tomt.[4]

Huset planerades och påbörjades förmodligen av Ferster, men han hann inte fullfölja verket före sin död i juli 1653. Det fullbordades därför av hans hustru. I boupptecknigen avsattes en summa pengar, 1 007 dkmt, "Till dhet Nyia Huusetz fulla förfärdigande". Fastigheten kom sedan att befinna sig i familjens ägo till 1692 då Anna Maria Rancks efterlevande make Friedrich Drenkhan sålde den.[5] Huset revs 1910.[6]

Beskrivning

Även detta hus finns återgivet på le Pautres stick. De två husen Milon 5 och 6 *96*
visar så stora likheter att den föregående beskrivningen blir upprepad här i stor utsträckning.

Milon 6 var byggt i fyra lika höga våningar och indelat i fyra fönsteraxlar. Gaveln var i två våningar, den undre med två fönster och den övre med ett. Mellan varje våning löpte dubbla lister med mellanliggande stenar. Fönstren vilade direkt på dessa lister och hade upptill en avlastningsbåge med tre större stenar. Hörnkedjorna var rusticerade och murytorna prydda med dekorativa ankarjärn.

Gavelns dekorativa utsmyckning var enklare här än hos Milon 5. Voluterna i två våningar var stora och nedåtvända och på krönet fanns en liten spira. Klotprydnader saknades liksom även pilasterindelning.

Den assymetriskt belägna portalen hade bandade pilastrar.

Huset Milon 6 får betraktas som Fersters verk trots att det inte fullbordades av honom. Likheterna mellan de båda husen visar att det måste ha fullföljts efter hans intentioner.

En beskrivning av huset från 1747 torde avspegla även de ursprungliga förhållandena.[7] Enligt denna bestod huset av fyra våningar förutom sex välvda källare och vind. Första våningen hade tre rum och de övriga våningarna fem rum. Samtliga rum hade målade tak. En trappa var av sten och fyra av trä. Vinden var belagd med tegelsten. Taket var täckt med tegel utom halva vinden som var täckt med järnplåt. På gården fanns ett stall och vagnslider, uppfört av sten och med tegeltak.

Huset värderades 1747 till 26 000 Daler och stallet till 4 000 Daler.

Några ritningar eller uppgifter om större förändringar har ej påträffats. Det är därför troligt att huset i stort sett befann sig i ursprungligt skick när det revs.

HANS FERSTERS MALMGÅRD PÅ SÖDER

Den tredje fasta egendom, som finns upptagen i Hans Fersters boupptecknin, är "1 Malmgårdh på Södremalm emellan Peter Clason och Sahl: Jonas Trompetars Gårdh."

Redan 1646 återfinns Hans Ferster som gårdsägare i Södra förstadens inre kvarter. Av en mantalslängd detta år framgår nämligen att murmästaren Christopher Murkref samt en gammal person var bosatta på "Mr. Hans Festers gårdh."[1] Denna gård drabbades dock tydligen av den pågående stadsregleringen, ty den 3 juli 1648 upplät staden åt Hans Ferster en tomt vid Trumpetaregränden från Jonaes Trumpetares gård till Petter Claessons gård.[2] Genom att betala in 48 dsmt 5 1/2 öre fick Ferster fri och egen grund.[3] I tomtöreslängderna fr.o.m. 1648 finns också Hans Ferster och hans båda nämnda grannar upptagna som ägare till tomter på fri grund belägna i kv. Dykärret.[4] Detta kvarter gränsade till Fatburssjön och låg närmast norr om denna. De tre landgränserna på Fersters tomt mätte 65, 97 resp. 71 alnar.[5]

Hur bebyggelsen i dessa trakter såg ut vet vi inte mycket om. En föreställning om miljön kan man dock få av Vogels stick från 1648. Små trähus och några enstaka större byggnader trängs på sluttningen från Maria kyrka ner mot Fatburssjön.

För familjen Fersters del torde malmgården ha varit en kålgård och trädgården därför det väsentligaste. Enligt 1652 års mantalsförteckning var "Hustru Anna gl. Enkia" bosatt "achter gården" på Hans Fersters gård.[6] För hennes del fanns förmodligen ett litet trähus och kanske bodde hon där för att sköta trädgården. Det enda inventarium, som enligt Fersters boupptecknings hänförde sig till malmgården, var ett stenbord. Detta tyder på att någon bostad för familjens del inte kan ha funnits här. Någon stenhusbebyggelse fanns inte i detta kvarter år 1676 och torde inte heller ha funnits tidigare.[7]

1663 utbjöd arvingarna gården till försäljning.[8]

ANDERS HINDERSSONS HUS

Kv. Ormen 1

Köpmannen och rådmannen Anders Hindersson Boy fick 1646 en tomt i kv. Ormen (nuv. Götgatan 3) som vederlag för andra förlorade tomter på Södermalm.[1] Samma år lät han bygga ett stenhus och för uppförandet av detta hade han slutit kontrakt med Hans Ferster. Förhållandet är känt tack vare en tvist vilken uppstod mellan Hindersson och Ferster och som behandlades i byggningskollegiet den 29 juli 1646.[2]

Hindersson klagade över att Ferster tagit bort sitt folk till andra arbeten så att hans hus blivit försummat. Dessutom hade Ferster anlitat en annan murmästare, Baltzar[3], att fortsätta arbetet. Detta ansåg ej Hindersson som fullgott då mäster Baltzar kom med endast fyra murarpojkar och utan gesäller.

Ferster klargjorde att han arbetat "medh största flijt" tills taket skulle sättas upp. Under takläggningen gick det ej att utföra något murarbete varför Ferster anställde mäster Baltzar att arbeta under mellantiden.

Tvisten torde ha klarats upp då något ytterligare i ärendet ej finns protokollfört.

Ferster hade således uppfört huset till takfoten sommaren 1646 och resten torde ha fullbordats samma år.

En del av huset, fasaden mot Peter Myndes backe, är synligt på Hartmans stick. Det fyra våningar höga huset har här volutgavlar samt vind i två våningar. 1730 hade byggnaden tre våningar mot Götgatan,[4] och det torde även ha varit det ursprungliga förhållandet.

Enligt kontraktet skulle Ferster förutom det stora huset uppföra även ett mindre hus bredvid.[5] Detta kan ha varit stallet, som numera är gårdshus.

Huset finns bevarat men byggdes om i början av 1900-talet.

Kv. Marsyas 6 och 7

1646 upprättades en förteckning över de fastighetsägare som var skyldiga mura igen hål efter bortrivna avloppstrummor.[6] Enligt denna var Hans murmästare ansvarig för ett hus vid "Tunbindare Grenden". Wrangel förmodar att denne Hans murmästare var identisk med Hans Ferster. Tunnbindaregränd var ett tidigare namn på nuv. Bredgränd och det aktuella huset torde ha varit kv. Marsyas 7 (Skeppsbron 14). Detta hus liksom grannhuset kv. Marsyas 6

(Skeppsbron 12) ägdes före 1651 förmodligen av Anders Hindersson.[7]

Hans Ferster, om det var han som avsågs, kan naturligtvis ha ägt huset men det är knappast troligt. Mera sannolikt är att huset stod under byggnad och att Ferster svarade för uppförandet och då stod som ansvarig medan Hindersson var byggherre.

Anders Hindersson ägde ytterligare ett par hus vid Skeppsbron, kv. *Apollo 1* (Skeppsbron 26) samt kv. *Narcissus 1* (Skeppsbron 44).[8] Husen uppfördes efter 1635 resp. efter 1644.

Husen vid Skeppsbron finns schematiskt återgivna på Hartmans stick samt en Sueciavy.[9] Samtliga är höga hus med volutgavlar och antydan till horisontella lister mellan våningarna.

Anders Hindersson och Hans Ferster torde ha haft rika tillfällen till kontakt genom bådas engagemang vid stadens byggnadsverksamhet. Det är därför troligt att Hindersson anlitade Ferster för uppförandet av sina egna hus. I brist på dokument har detta kunnat beläggas endast beträffande hans hus på Södermalm. Den personliga kontakten bekräftas också genom Hinderssons fadderskap för Fersters yngste son 1649.

JAKOBSDAL

Greven och riksmarsken Jakob de la Gardie skaffade sig 1638 genom byten ett antal hemman i Järva strax norr om Stockholm.[1] På 1640-talet lät han här vid Brunnsviken uppföra sitt lantslott Jakobsdal. Av de la Gardies testamente framgår att han byggde slottet med tanke på att det skulle vara änkesäte åt hans gemål Ebbe Brahe.[2]

Då några samlade byggnadsräkenskaper ej har påträffats utan endast knapphändiga och splittrade uppgifter är det svårt att följa byggnadsverksamheten. Vissa uppgifter ger dock viktiga stödpunkter och gör det möjligt att i stora drag skissera byggnadshistorien.

Beskrivning

Sueciabilderna av Jakobsdal visar slottet efter de förändringar det genomgick på 1660-talet och senare.[3] Det ursprungliga utseendet framgår dock av ett par
98 teckningar från 1661.[4]

Enligt dessa teckningar bestod slottet av en huvudbyggnad i två hela våningar samt två fristående, en våning höga flyglar. Dessa förenades genom en portalförsedd gårdsmur. Byggnaderna hade branta sadeltak med mittfrontoner. Huvudbyggnaden var försedd med takryttare, uppbyggd av en åttkantig nederdel samt två svängda huvar med mellanliggande lanternin. Flyglarna hade två takkupor på vardera sidan. Samtliga gavlar var dekorerade med voluter samt klot och obelisker på avsatserna. Gavlarna på huvudbyggnaden var dessutom indelade genom horisontella lister.

Den ursprungliga planen torde i stora drag ha varit densamma som den nuvarande, vilket framgår av uppmätningsritningar från 1949.[5] Den äldsta delen av huvudbyggnaden framträder här genom sina tjockare murar i bottenvåningen. Flyglarna ligger inte i exakt rät vinkel mot huvudbyggnaden. Antalet fönsteraxlar stämmer med de nämnda avbildningarna utom beträffande flyglarnas gavlar. En ökning från två till tre fönster har här skett under senare tid. På huvudbyggnaden sitter fönstren på jämna avstånd från varandra medan de på flyglarna inte bara sitter glesare utan även med varierande avstånd. Huvudbyggnaden har parstugeplan med trappa i fonden.

Byggnadshistoria

Det har tidigare antagits att Jakobsdal påbörjades 1639.[6] Av brev från 1639 och 1640 framgår att de la Gardies byggmästare Kristler var verksam "wedh Jerva".[7] Verksamheten behöver dock inte ha gällt själva slottet. Det är snarare troligt att byggenskaperna gällde ekonomibyggnaderna, då produktionen vid Jakobsdal var mycket viktig för den de la Gardieska hovhushållningen. Slottet kan dock ha planerats redan dessa första år.

En anteckning i räkenskaperna 1643 tyder på att grunden till slottet påbörjades detta år.[8] Efter grevens befallning utanordnades då 12 tunnor "Swagsöll" till förspisning av "20 Soldater uthi 3 Wekurs Tijdh, som arbetade på Grundiwallen för Steenhusset". I december samma år fick murmästaren Frandz Gelinger en oxe och en ko "oppå hans Contracht".[9] Vad hans arbete bestod i är okänt. Bland de byggnadsmaterial som levererades till "allehanda Bygningar" fanns endast 13 000 murtegel.[10] Murningen av själva huset kan därför knappast ha påbörjats samma år.

1644 var verksamheten tydligen i full gång. I september levererades 82 000 murtegel och 8 000 golvtegel från Ekholmen.[11] Samma år uträttade Järvabönderna 708 dagsverken vid bygget[12] och stenhuggaren Döteber arbetade med gavlarna.[13] En del utbetalningar i februari 1645 tyder på att huvudbyggnaden då kan ha stått klar. Hans Ferster fick en oxe, Louis Gilles tre tunnor öl och Döteber en halv tunna smör för "der gibel mier Restirethet".[14] Av en Sueciagravyr framgår att årtalet 1644 funnits på huvudfasadens frontespis.[15] Som även framförts av tidigare författare kan det ha betecknat året för byggnadens färdigställande.[16]

När det gäller gavlarna är det tveksamt i vilken utsträckning Döteber svarade för dessa. Enligt Karling var Joachim Winter, Jacob de la Gardies stenhuggare i Haapsalu, Estland, sommaren 1639 sysselsatt med att hugga fyra gavlar till Jakobsdals slott.[17] Det är okänt om gavlarna överhuvudtaget kom till Sverige. Om så skulle vara fallet torde Dötebers insats ha varit att sätta upp dekorationerna och eventuellt komplettera med ytterligare skulptural utsmyckning. För sitt arbete bör Winter helst ha haft en ritning men uppgifter om hustyp och mått kan ha räckt. Det innebär att planerna för utformningen av slottets huvudbyggnad kan ha varit klara 1639.

Sedan huvudbyggnaden fullbordats fortsatte arbetet med uppförandet av flyglarna. I mars 1645 levererades 100 850 murtegel från Ekholmen[18] och

flera leveranser följde. I mars 1646 kom ytterligare 137 500 murtegel och samtidigt påpekades att det krävdes 114 000 tegel till.[19] Dessa uppgifter samt upplysningarna om stenhuggarnas verksamhet[20] tyder på att flyglarna uppfördes åren 1645–46. Bland annat levererades hösten 1646 "4 st Uthuggne Ölands Schorsteenar" till Jakobsdal.[21] På teckningarna syns sammanlagt fyra skorstenar på flyglarna.

Av slottets plan och utformning att döma kan huvudbyggnaden och flyglarna knappast ha planerats samtidigt. Det är möjligt att tanken på en utbyggnad av flyglarna ej kom förrän huvudbyggnaden stod klar. Av detta följer att den ritning, som eventuellt fanns innan slottet påbörjades, endast kan ha gällt huvudbyggnaden. Om denna ritning upprättades redan 1639 torde den i första hand ha utförts av Hans Jakob Kristler. Denne hade tidigare uppfört Makalös, de la Gardies palats i Stockholm.[22] Då detta verk företräder en helt annan byggnadsstil än Jakobsdal, ter sig Jakobsdal knappast som något självklart verk av Kristler. Jakobsdal påbörjades förmodligen på hösten 1643. Kristler hade då redan lämnat Sverige och åkt till Ryssland[23] och kom därför inte att deltaga i uppförandet av slottet. Detta kan ha planerats till storlek och läge under Kristlers tid men utformningen ändrats eller fastställts först sedan grunden lagts.

Av allt att döma var det Hans Ferster som stod i spetsen för uppförandet. Det är också möjligt att han svarade för utformningen av Jakobsdal, då byggnaden visar många gemensamma drag med Fersters övriga verk.

Trädgården med grottan och lusthuset

Anläggningen av Jakobsdals stora lustträdgård kom i tur sedan slottet stod klart. På hösten 1647 tecknade Jakob de la Gardie kontrakt med en tysk trädgårdsmästare, Hans Georg Kraus från Augsburg, då verksam i Danzig.[24] Enligt överenskommelsen skulle Kraus anlända nästa vår tillsammans med tre gesäller och medförande minst 6 000 plantor.

Till trädgårdsanläggningen hörde även en stor grotta samt ett lusthus på ett backkrön. I Kraus' kontrakt ingick uppförandet av grottan i trädgården. Som trädgårdsmästare ägde han säkert kännedom om sådana byggnader men kan knappast ha svarat för uppförandet. En byggnadskunnig person torde därför även ha varit verksam.

100–101 De båda byggnaderna finns avbildade i sin ursprungliga form på de tidigare nämnda teckningarna. Planerna framgår av en karta från omkr. 1660.[25] Båda verken är tornbyggnader.

Grottan bestod av ett kvadratiskt mittparti med absiden på tre sidor och ett runt trapptorn på den fjärde sidan. På mittpartiet vilade en fyrsidig svängd huv med takkupor, lanternin samt ytterligare en huv med spira.

Lusthuset, senare kallat "Mons Mariae", är mera schematiskt återgivet. Av teckningen framgår att det rörde sig om ett centraltorn med fyra flankerande hörntorn, samtliga med svängda huvar och spiror.

Karling har tillskrivits Mattias Holl dessa byggnader.[26] Med tanke på att de till sin karaktär ansluter till Holls senare verk förefaller teorin också trolig.

Holl kom ju också så småningom att bli specialist på grottor. Det som motsäger teorin är det dokument från 1654 där Holl för första gången nämns i de de la Gardieska handlingarna.[27] Holl kallas då till Sverige från sin verksamhet i Haapsalu i Estland. Dessförinnan, 1649, var han troligen verksam i Riga.[28] Holl skulle då ha gjort endast ett kort besök i Sverige och under denna tid uppfört de båda byggnaderna. Holls namn har ej påträffats i Jakobsdals arkivalier.

Det är därför troligare att Hans Ferster, som redan var verksam vid Jakobsdal, fortsatte med att uppföra grottan och lusthuset. Ferster var inte heller främmande för tornbyggnader. Han hade redan uppfört Tyresö kyrka och bör ha varit väl förtrogen med den planerade spiran på Kristine kyrka. Takryttare fanns också på ett flertal av hans verk.

Utformningen av byggnaderna var dock knappast en persons verk utan får ses som ett resultat av flera viljor. Både Ebba Brahe och sonen Magnus Gabriel de la Gardie visade stort intresse för trädgården. Den senare hade också redan kommit i kontakt med liknande verk utomlands.[29] Tillsammans med trädgårdsmästaren och bygg- eller murmästaren torde de ha deltagit i utformningen.

Ebba Brahes och Magnus Gabriel de la Gardies fadderskap 1649 för Fersters yngste son Jakob är naturligtvis inget bevis för Fersters verksamhet vid Jakobsdal. Det kan dock vara ett tecken på personlig kontakt mellan parterna vid denna tid. Detta förhållande bör i sin tur snarast stödja de här framförda teorierna om Fersters insatser.

Sammanfattning

Grunden till Jakobsdals huvudbyggnad påbörjades troligen 1643 och huset uppfördes 1644. De båda flyglarna tillkom åren 1645–46. I spetsen för uppförandet stod av allt att döma Hans Ferster. Louis Gilles ledde timmermansarbetet och Christian Julius Döteber var verksam vid uppförandet av gavlarna.

Trädgården med dess grotta och lusthus påbörjades 1648. Det är troligt att Hans Ferster var verksam även här. Trädgården, som blev platsen för många kungliga fester, torde ha stått klar 1650. På hösten detta år utgick nämligen drottning Kristinas kröningståg från Jakobsdal.

1684 bytte Jakobsdal namn till Ulriksdal. Riksänkedrottningen, som då ägde slottet, skänkte det detta år som dopgåva till sin sonson prins Ulrik.

EKHOLMEN

Samtidigt med att flyglarna uppfördes vid Jakobsdal lät Jakob de la Gardie bygga även Ekholmen i Uppland. De bevarade räkenskaperna ger en god bild av hur ”nyie Steenhuusett” där tillkom åren 1645–47.[1] Som bör framgå av följande redogörelse kan ”stenhuset” inte ha varit byggt av sten utan timrat. Ekholmen övergick 1647 i Magnus Gabriel de la Gardies ägo.

Beskrivning

102 Huset finns avbildat på en Sueciagravyr[2] och teckningarna och förlagan till denna.[3] På dessa ser man ett nästan kubiskt format hus, 4 x 5 fönsteraxlar stort och byggt i två våningar. Det tältformade taket avslutas med en kraftig takryttare. På alla fyra sidor finns takkupor med små volutgavlar. Dessa samt portalen är den enda ornamentala utsmyckning som förekommer. Den höga sockeln gör att portalen ligger högt och en trappa leder upp till denna.

Av en beskrivning från 1682 framgår att huset var 32 x 28 alnar stort.[4] De två flyglarna, även synliga på Sueciasticket, var 14 x 12 alnar. I beskrivningen redogörs också för rummens antal samt deras fasta inredning och funktion. Huset bestod av sex välvda källare, bostadsvåning, sällskapsvåning samt vindsvåning. Köket låg i en särskild byggnad väster om huvudbyggnaden.

Byggnadshistoria

Förberedelserna för bygget började sommaren 1644. En hel del bjälkar och timmer införskaffades då.[5]

I juni 1645 fick Jean de la Vallée 14 dukater för en "afrijtning" till huset.[6] Något mer beträffande denna ritning är ej känt.

Av ett brev från Jakob de la Gardie den 2 augusti 1645 framgår att Louis Gilles skulle tillsammans med sitt folk uppföra huset vid Ekholmen.[7] Timmerkarlar skulle komma även från annat håll och ytterligare timmer och bjälkar levereras från Arnö, Runsa och Stockholm.

Den 4 augusti – 20 september 1645 var också Louis Gilles vid Ekholmen[8] och ledde upptimringen av ytterväggarna. Något annat kan det inte ha varit fråga om då Gilles var timmermansmästare. Något murtegel hade ännu inte levererats och någon murmästare fanns veterligen inte på platsen.

I februari 1646 besökte Hans Ferster Ekholmen tillsammans med två icke namngivna personer.[9] Då besöket varade bara en dag kan det knappast ha varit fråga om att utföra något arbete utan det torde ha rört sig om förhandlingar rörande den kommande verksamheten.

Hans Ferster besökte Ekholmen ytterligare två gånger tiden 1 april 1646 – 15 september 1647 och vistades där sammanlagt fyra dagar.[10] Under sina besök utspisades Ferster enligt "fogdeordningen", den förnämsta av de tre kategorier efter vilka besökare och anställda vid Ekholmen indelades i.

Den 16 april 1646 återvände Louis Gilles tillsammans med några gesäller.[11] Arbetet pågick till den 27 juni samma sommar.

Ungefär samtidigt, den 20 april 1646, började murmästarna sin verksamhet.[12] Först på platsen var Hans Paur och han arbetade sedan i 130 dagar. Förutom Paur fanns här ytterligare sju "Murmestare"; Anders Humble, Peder Nilsson, Peder Andersson, Carell, Joen och Oloff samt gesällen Lars. Några av dessa återfinns bland Fersters gesäller 1643 (se bilaga 9).[13] Det är troligt att de 1646 fortfarande var i tjänst hos Ferster liksom de övriga nämnda.

Leveranserna av främst tegel och kalk under 1646 stämmer väl med den verksamhet som torde ha pågått.[14] Murningen pågick till fram i november

samma höst. Under tiden uppfördes även "tornet" d.v.s. takryttaren. Fem av Louis Gilles' gesäller var sysselsatta med detta i september–oktober 1646.[15]

På våren 1647 återupptogs verksamheten. Sex murmästare var i arbete ett par månader och i augusti torde deras syssla ha varit slutförd.[16]

Av materialleveranserna framgår att taket täcktes med tegel och takryttaren slogs med koppar.[17] För de ornamentala detaljerna, klot och spiror till gavlarna samt öppna spisar och portalen, svarade bildhuggaren Marcus Hebel.[18]

Huset torde ha stått klart i september 1647. "Fäldheren", greve Magnus och alla de övriga var då samlade här en vecka.[19] De stora mängder mat som gick åt tyder på att invigningsfestligheter då kan ha gått av stapeln.

»Steenhuusett» byggt av trä?

Den kronologiska gången av arbete och materialleveranser visar att Ekholmens huvudbyggnad måste ha varit uppförd av timmer. Även mängden anskaffade material talar för detta.

255 st. timmerstockar på 16 alnar och 110 st. stockar på 12 alnar levererades till husbygget förutom ett stort antal bjälkar.[20] Stockarnas längd stämmer exakt med de mått vi känner på huset (16 + 16 = 32 och 16 + 12 = 28 alnar). Antalet skift med dessa stockar skulle då kunna bli 42. En del mindre stockar blev då över till gavlar m.m. Med en stockdiameter på 20–25 cm skulle husets höjd över sockeln bli 8,4–10,2 m. En våningshöjd på ca fyra meter verkar också trolig.

Väggarnas utsidor kan ha varit brädfodrade. Enligt ett inventarium på bevarade material till år 1646 fanns inte mindre än 100 tolfter "båtnbräder". Denna stora mängd torde ha varit avsedd till panel. De släta väggarna på Sueciabildens hus tyder också på en beklädnad av det slaget.

173 000 murtegel levererades 1646 till Ekholmen.[21] Detta motsvarar endast ungefär en tredjedel av vad som torde ha krävts för ett hus av den storleken.[22] Byggnaden kan därför ej ha varit uppfört helt i tegel.

1653 hade Magnus Gabriel de la Gardie planer på att helt omdana Ekholmen. Huvudbyggnaden skulle rivas och en ny uppföras.[23] Om det då endast fem år gamla huset varit av sten borde en sådan tanke ha varit mera främmande. Någon rivning kom ej till stånd utan de små flyglarna samt några större sidobyggnader tillkom.[24]

1686 brann Ekholmen ner.[25] Även detta förhållande talar för att huset var uppfört av trä.

Kan begreppet "stenhus" ha haft någon annan innebörd i äldre tid än att huset var byggt av sten? Ett försök att ge någon uppfattning om språkbruket på denna punkt kan kanske vara av intresse.[26]

I den nämnda beskrivningen från 1682 upptages gårdens samtliga byggnader och de har då olika namn, t.ex. köksbyggnaden, fogdebyggnaden, badstugan o.s.v.[27] Huvudbyggnadens benämning "Stenhuset" framstår här närmast som ett egennamn.

Från 1512 finns ett känt exempel på att ordet "stenhus" användes i betydelsen slott eller herrehus.[28] Det är möjligt att en medeltida tradition låg bakom detta. Även Linné skriver 1739 om "Slott eller stenhus".[29] I en lantmäteriinstruktion från 1688 används ordet "Steenhuus" så att det skulle kunna tolkas som huvudbyggnad.[30]

Av ovanstående bör framgå att Ekholmens "stenhus" ej behöver ha varit av sten utan benämningen kan ha stått för byggnadens funktion av herrehus eller huvudbyggnad.

Ekholmens huvudbyggnad eller "Stenhus" uppfördes således i timmer åren 1645–47. För uppförandet svarade Louis Gilles. För de murade partierna, källarvalv, spisar och skorstenar svarade Fersters folk. Ferster vistades ej själv på platsen men gjorde tre kortare besök vid Ekholmen. Något större inflytande på husets utformning torde Ferster inte ha haft även om han spelade en ledande roll.

Hans Fersters verksamhet vid Jakob de la Gardies byggnader började sedan dennes byggmästare Hans Jakob Kristler lämnat landet 1643. Det gör att man i viss mån får betrakta Ferster som Kristlers efterträdare även om något anställningskontrakt icke påträffats.

Magnus Gabriel de la Gardie övertog en hel del av sin fars gods och verksamhet. Kanske hade han för avsikt att utse Ferster till sin ledande byggmästare. De personliga förbindelserna mellan Ferster och flera av medlemmarna i familjen de la Gardie talar för något mer än en tillfällig anställning. 1654, ett år efter Fersters död, inkallades Mattias Holl för att leda de la Gardies byggnadsverksamhet.

RIDDARHUSET

Adeln fick genom sina privilegier 1626 en fastare ståndsorganisation.[1] Lokaler för verksamheten krävdes dock och det första riddarhuset kom att inrymmas i ett äldre hus i närheten av Tyska kyrkan. Redan vid den första riksdagen i detta hus började planerna på en större och mera representativ byggnad diskuteras.[2]

1639 inköptes en tomt vid dåvarande Norrmalmstorg (nuv. Gustav Adolfs torg).[3] Ritningar gjordes och vissa förberedelser vidtogs. Bland de som engagerats för husets uppförande fanns även Hans Ferster.[4] Planerna på Riddarhusets anläggande på denna tomt avskrevs dock redan året därpå.[5]

En ny tomt förvärvades i nordvästra delen av den egentliga Staden och förberedelserna sattes igång 1641. Simon de la Vallée inkom med nya ritningar 1642 och i oktober samma år påbörjades grundläggningen. Murningen av grunden fortsatte hösten 1643 under ledning av Hans Ferster.[6] I spetsen för hela verksamheten stod överståthållaren Klas Fleming. Efter dennes död 1644 avstannade bygget för flera år framåt.

1647 återupptog Ferster arbetena med den gamla grunden.[7] Heinrich Wilhelm inkallades till Sverige för att leda bygget och verksamheten satte igång på allvar våren 1648.[8] Hans Ferster stod i spetsen för murarna och under april–november 1648 var hans eget folk sysselsatt här. Den stora ersättningen till Ferster, 1400 dsmt, tyder på att Riddarhusets murar till största delen uppfördes detta år.[9]

Åren 1649–50 var Ferster fortfarande verksam vid bygget. Murgesällerna avlönades av Riddarhuset direkt och det kan innebära att det inte rörde sig om Fersters eget folk. Dessa år var stenhuggarnas verksamhet större än murarnas, något som också tyder på att husets yttermurar var uppförda.

Av räkenskaperna framgår att kontrakt tidigare slutits med Hans Ferster.[10] Kontraktets innehåll är okänt förutom att Ferster skulle få och även fick en årslön av 100 rdr för sin "Opwartning".

Då Ferster var verksam både med och utan egna gesäller kan hans uppdrag vid Riddarhusbygget ha gällt något mer än enbart ledningen av det praktiska utförandet. Heinrich Wilhelm var visserligen byggnadsledare och kallade sig "baumeister" men han var i första hand stenbildhuggare. Verksamheten vid Riddarhuset är också hans enda kända inom arkitekturen.[11] Det är därför troligt att Ferster var bättre lämpad att ansvara för själva byggnadens uppförande.

Något större inflytande på Riddarhusets utformning torde Ferster inte ha haft. Ritningar fanns sedan tidigare och den dekorativa fasadutsmyckningen utfördes till stor del efter Heinrich Wilhelms förslag. De kvalitativa egenskaperna hos Riddarhusets murar torde dock kunna tillskrivas Ferster.

På hösten 1650 stod byggnaden så pass färdig att den tillfälligt kunde tagas i bruk. Detta skedde då adeln samlades här, i "nye sahlen", inför drottning Kristinas kröningsprocession.[12]

Då Riddarhusets arkitektur och fortsatta byggnadshistoria ej har samband med Fersters verksamhet i övrigt berörs dessa frågor inte närmare här. Riddarhuspalatsets historia har ingående behandlats av G.M. Silferstolpe.[13]

LILLA BOLLHUSET (nuv. Finska kyrkan)

Historik

I den dåvarande Kungliga trädgården vid övre delen av Slottsbacken uppfördes 1627 ett bollhus.[1] Då detta med tiden inte förslog för hovets och adelns behov anhöll bollmästaren Jörgen Zippel om att få uppföra ytterligare ett bollhus. Hans begäran bifölls och drottning Kristina donerade 1648 en tomt för ändamålet söder om det befintliga bollhuset. Zippel och hans arvingar fick denna tomt mot att han här för egna medel uppförde ett bollhus.[2] En karta från 1648 visar tomtens utsträckning samt grunden till det nya bollhuset som tydligen lagts samma år.[3]

Då det nya bollhuset var något mindre än det gamla kom de båda bollhusen även att kallas lilla och stora Bollhuset.

Grunden till lilla Bollhuset lades alltså 1648 men huset stod inte klart förrän 1653. Zippel tog sistnämnda år ett lån på 700 rdr för att kunna fullborda sitt hus.[4] Bollhusets långa byggnadstid kan bero på Zippels omvittnat trassliga ekonomi.

Starka skäl talar för att det var Hans Ferster som uppförde lilla Bollhuset. Vid sin död sommaren 1653 hade Ferster en fordran på 520 daler (silvermynt?) av Zippel.[5] Summan torde hänföra sig till något arbete Ferster utfört för Zippels räkning. Under dessa år var Ferster verksam bland annat vid det närbelägda Slottet och det var kanske naturligt för Zippel att anlita Ferster för uppförandet av sitt nya hus. Personliga förbindelser fanns även mellan parterna, då Zippel 1649 stod fadder för Fersters yngste son.

Beskrivning

103 Lilla Bollhuset eller Finska kyrkan, som huset idag kallas, är en långsträckt salbyggnad täckt av ett brant sadeltak. Långsidornas fasader indelas av lisener och i nischerna mellan dessa, sju på varje sida, sitter fönstren ca 4,5 m ovan marken. På södra sidan finns sex fönster, den mittersta nischen är igenmurad. På norra sidan finns fyra fönster, de tre östligaste murades igen vid en restaurering 1956.[6] Taklisten är profilerad och löper i ett med det i öster vinkelställda huset. Detta hus, där Jörgen Zippel hade sin bostad, uppfördes 1626 som lusthus åt drottning Maria Eleonora.[7] I vinkeln mellan de båda husen finns några rum i en lägre tillbyggnad. Ingångarna ligger på västra gaveln samt mitt på norra långsidan. På västgaveln finns ett rundfönster samt en rund öppning till vinden.

Huset utgöres av ett enda tunnvälvt rum, som även i det inre har en profilerad taklist.

Någon fullständig avbildning av lilla Bollhuset från äldre tid har ej påträffats. På ett Sueciastick från 1702 ser man en skymt av husets nordöstra hörn.[8] Det branta sadeltaket och murnischen ger intryck av att huset hade samma utseende då som nu. Den byggnad som är synlig på Hartmans stick från 1650 torde vara gamla eller stora Bollhuset även om lisenerna för tanken till lilla Bollhuset.

Husets utseende idag kan således ligga ganska nära det ursprungliga. För att kunna rekonstruera detta måste man dock ta hänsyn till de förändringar huset kan ha genomgått.

På våren 1725 inköpte Finska församlingen i Stockholm lilla Bollhuset för att använda det som kyrka. Köpeskillingen var 27 000 dkmt. Stora reparationer påbörjades samma sommar och redan i december 1725 invigdes kyrkan.[9] Den kan dock inte ha stått klar förrän i slutet av 1727, bland annat sattes fönstren in på våren 1727. Den omfattande upprustningen av huset och kyrkoinredningen kostade inte mindre än ca 16 000 dkmt.[10]

Av kyrkans räkenskaper för åren 1725–28 framgår reparationerna samt nyanskaffningarna. Huset fick bland annat helt nytt tak. Detta gäller såväl innertak som yttertak av tegel. Av det tidigare Sueciasticket att döma ändrades inte yttertakets form nämnvärt. Det nuvarande tunnvälvda inner-

taket tillkom vid ombyggnaden. Tidigare hade huset bjälktak.[11] Detta låg på samma höjd som den nuvarande taklistens överkant[12] enligt de måttuppgifter Tessin d.y. gav på lilla Bollhuset 1699.[13]

Huset fick också nya fönster. Endast tretton fönster anskaffades trots att huset hade plats för fjorton. Det mittersta fönsterlösa partiet på sydsidan har på insidan en nisch av samma bredd som fönsternischerna men lägre än dessa. I denna sitter ett porträtt av Fredrik I och nischens storlek verkar vara avpassad till porträttet. Då Finska kyrkan även fick namnet "Fredriks kyrka" efter kungen[14] är det troligt att den igenmurade fönsternischen med porträttet härrör från bollhusets omvandling till kyrka.

Till kyrkan gjordes även "2 st dubbla kyrkiodörrar" samt sakristiedörr.[15] Tegelinköpen under 1725, endast 19 000 murtegel, visar att några större förändringar av murarna ej kan ha gjorts vid denna tid. Den välvda sakristian kan möjligen ha tillkommit. Den tidigare omtalade tillbyggnaden där bland annat sakristian ingår uppfördes 1767.[16]

Trots de dyrbara reparationerna måste slutsatsen bli att lilla Bollhusets utseende inte ändrades i någon större utsträckning när byggnaden övergick till att vara kyrka.

Bollspel var sedan lång tid tillbaka ett omtyckt nöje vid hoven i Europa. Gustav Vasa anlade en racketbana i västra slottsgraven och den förbättrades av hans idrottsintresserade söner.[17] Även Svartsjö slott hade en racketbana.[18] Bollhuset i Nyköping[19] torde ha varit vår första byggnad för bollspel. Jörgen Zippel var för övrigt bollmästare här innan han kom till Stockholm 1635.[20] Gamla Bollhuset i Stockholm uppfördes, som redan nämnts, 1627.

Det spel som främst utövades vid sidan av dans, fäktning och andra kroppsövningar var tennis (jeu de paume). Lilla Bollhuset har också ungefär samma mått som en modern tennisbana, 12 x 26 m resp. 10,68 x 23,15 m, om man räknar med att det funnits en smal åskådarläktare runt om.

Funktionen präglade bollhusens arkitektur. Fönstren satt högt både i Stockholm och Nyköping och proportionerna var ungefär desamma.

RÅDHUSET, FALUN

Vid Stora torget i Falun ligger Rådhuset, den andra av stadens två monumentalbyggnader från 1600-talet.

Planerna på ett rådhus tog form våren 1649 då Kungl. Maj:t beviljade anslag till uppförandet av stadens rådhus av sten på platsen för det nya kornhuset.[1] Nästa år, 1650, tillförsäkrade drottning Kristina Falu stad ytterligare medel så att Rådhuset skulle kunna uppföras på tre år, 1651–53.[2]

Trots dessa medel och försäkringar kom inte rådhusbygget igång på allvar förrän våren 1653. Stadens styrande män meddelade då Hans Ferster att han kunde inskränka på verksamheten vid kyrkan till förmån för rådhusbygget.[3]

Sedan Ferster avlidit sommaren 1653 accorderade magistraten i Falun med Fersters gesäll Jöran Eriksson om arbetet på "Nya Rådstugan".[4]

I september 1653 lade landshövdingen fram en ritning på rådhuset för magistraten.[5] Inget är känt om denna ritning eller dess upphovsman.

Rådhuset uppfördes i en våning på 1650-talet och togs i bruk omkr. 1660. Byggnaden stod tydligen ofullbordad tills mitten av 1670-talet då ytterligare en våning tillkom.[6]

Någon bild av Rådhuset i dess första gestaltning har ej påträffats. Utsikten över Falun i Suecia antiqua et hodierna är från 1696 och visar därför Rådhuset sedan den andra våningen uppförts.[7]

Meningen var således att Hans Ferster skulle uppföra Rådhuset i Falun. Hans död kom dock emellan men en av hans gesäller fortsatte verksamheten. Då inget är känt rörande varken den ursprungliga ritningen eller den äldsta byggnadens utseende är det omöjligt att säga något om Fersters inflytande på Rådhusets utformning.

Några utmärkande drag för Fersters profana byggnader

Allmän uppbyggnad

De ovan beskrivna byggnaderna får i de flesta fall betraktas som självständiga verk av Ferster. Helt naturligt har han haft att ta hänsyn till uppdragsgivarnas eventuella önskemål samt byggnadens funktion och omgivning, tomtens storlek och läge, för att nämna några viktiga faktorer. Endast i undantagsfall är det känt att Ferster arbetade efter ritningar av en särskild arkitekt (Riddarhuset).

Under den nära tjugo år långa perioden förändrades stilidealen. Denna förändring och en viss utvecklingslinje kan även avläsas hos Fersters verk.

Den äldsta kända byggnaden, Amiralitetshuset från 1634, tillhörde närmast den då rådande holländska hustypen med sin nästan kubiska form och sitt höga valmade tak med takryttare och fönsterkupor. Det tyska inflytandet kom sedan att dominera. Sadeltak och volutgavlar blev utmärkande för husen. Takryttare fanns kvar på Jakobsdals huvudbyggnad (1644) och fönsterkupor på Barnhuset (1638) och Jakobsdals flyglar (1646). De fristående husen hade i regel mittfronton med volutgavlar på långsidorna. Det sista verket, lilla Bollhuset (1648–53), saknade denna mittfronton och förmodligen även volutgavlar. Genom sin vertikala fasadindelning närmade sig också byggnaden nästa epoks nya stilideal.

Plan

De olika byggnadernas läge på tomten och utformning i övrigt har varit av betydelse för planlösningarna. Funktionen däremot verkar ha spelat en underordnad roll. De kända planerna visar stora principiella likheter utan att för den skull vara särpräglade.

Hos gavelhusen är rummen grupperade omkring trappan (huset Lejonet, Milon 5) samt gården (Milon 5). De fristående husen har parstugeplan. Trappan ligger i fonden av vestibulen och har raka, vinkelrätt brutna trapplopp (Jakobsdal, Norra kämnärshuset). Spiraltrappor fanns i Barnhuset samt Milon 5.

Planlösningarna hos Fersters verk tillhör den allmänna utvecklingen under 1600-talets första hälft.[1]

Av planerna framgår även eldstäderna och deras placering. Vanligtvis ligger de i en rumshörna och vid en yttervägg. Öppna spisar och kakelugnar bredvid varandra är känt från Amiralitetshuset, Barnhuset, Tukthuset och Norra Kämnärshuset. Kakelugnen tjänade då ej som egen eldstad utan fungerade som sätt- eller biläggarugn. Glöden flyttades från den öppna härden över till kakelugnen och värmen kunde då tagas bättre tillvara. Traditionen, som

tidigare importerats från Nord-Tyskland, levde kvar ännu efter 1600-talets mitt.[2] Ett känt exempel är Skokloster från 1670-talet.[3]

Fasad

Den dekorativa fasadutsmyckningen var det mest särpräglade hos byggnaderna i allmänhet under denna tid. Fersters verk är i detta avseende svårare att studera, då bristen på avbildningar från äldre tid är påtaglig. Den enda kända detaljerade återgivningen är av Milon 5 och 6, Fersters egna hus, som finns på le Pautres stick från 1660. Dessa byggnader torde dock inte bara vara de främsta representanterna för Fersters fasadschema utan även återspegla hans egna ideal.

I de flesta fall hade husen förmodligen släta murar och de dekorativa detaljerna koncentrerade till volutgavlar, portaler och ibland även fönsteromfattningar. Den horisontella indelningen genom lister, som kännetecknade Milon 5 och 6, förekom även hos Jakobsdals gavlar och fanns kanske även hos Norra Kämnärshuset. Utformningen av lilla Bollhusets vertikalt indelade fasad kan ha skett under inflytande av det samtidigt eller strax innan uppförda Riddarhuset med dess pilastrar.

Fönstrens placering och storlek framgår kanske främst av de befintliga planritningarna. Som redan påpekats i beskrivningarna satt fönstren ofta på ojämna avstånd från varandra och olika fönsterstorlekar kunde även förekomma. Regelbundna avstånd är dock påvisbara i flera fall (huset Lejonet, Milon 5, Jakobsdals huvudbyggnad samt lilla Bollhuset). Dessa fasader kan för sin indelning eller dekorativa utformning ha varit beroende av jämna fönsteravstånd. Fasader av det slaget kan knappast ha utförts utan ritningar eller förlagor som grund. Ritningarna behöver dock endast ha bestått av noggranna planritningar. Till vissa fasader kan förlagor ha funnits (Milon 5 och 6).

Hans Fersters profana byggnadsverk anslöt både rent allmänt och med tyngdpunkten lagd på fasadutformningen till den tysk-nederländska renässansen med utgångspunkt från Vredeman de Vries.

Utländska förebilder

Vredeman de Vries' ornamentstick från 1500-talets andra hälft fick snabbt stor spridning inom Östersjöområdet. De kom att bli utgångspunkt och inspirationskälla för den dominerande dekorationsstilen inom fasadarkitekturen ända till 1600-talets mitt.[1] Förlagornas rikt utsirade och skulpturförsedda fasader fick dock i praktiken en förenklad och modifierad utformning och lokala särdrag kunde även göra sig gällande. Hos verk i ursprungslandet *Nederländerna* finns drag som senare återkommer hos Fersters egna hus, Milon 5 och 6.[2] *104*

Samma förhållande gäller även den geografiskt begränsade Weserrenässansen med dess huvudverk slottet *Hämelschenburg* från 1588–92.[3] Både den horisontella indelningen av fasaden och pilastrarna i gaveln finns här liksom voluterna i två våningar.

De största och rikligast förekommande likheterna med Fersters verk finns dock bland borgarhusen i *Gdansk (Danzig)*. Denna stad upplevde sin storhetstid 1550–1650 då både handeln och konstlivet blomstrade. Ett av de förnämsta uttrycken för det senare var borgarhusens fasader. Deras rika utformning gör att man här talar om en stenhuggararkitektur. Utvecklingen kan indelas i flera perioder.[4]

Under de första årtiondena, 1550–80, dominerade de italienska formerna som kom till Danzig främst via Nederländerna. Fasaderna indelades då horisontellt genom skulpterade friser eller lister med triglyfer och medaljongprydda metoper. Även vertikalt skedde en indelning genom skulpterade eller kannelerade pilastrar. Gavlarna, oftast i två våningar, hade voluter men skulptursmyckningen dominerade (ex. Langgasse 35, 37 och 45).[5] Ledande mästare under denna tid var stadsbyggmästaren Hans Kramer från Dresden (d. 1577).

Danzigs högrenässansperiod vidtog sedan och varade till omkr. 1610. En frigörelse från de antikiserande formerna skedde då och band- och rullverk, ansiktsmasker samt klot- och obeliskprydnader på volutgavlarnas avsatser blev de dominerande inslagen. Pilastrarna försvann medan de horisontella listerna behölls. Av dessa från Nederländerna införda dekorativa motiv utbildades under 1600-talets början en självständig "Danziger Stil".[6] Den kom sedan att dominera ett halvsekel framåt. Ledande mästare var den från Mecheln via Kronborg inflyttade Antonius van Opbergen (1543–1611), stadsbyggmästare i Danzig 1594–1611. Hans främsta verk i Gdansk (Danzig) är *Tyghuset* (1600–05) och *Gamla rådhuset* (1587–95).

Många borgarhus kom till under denna tid och sammanställningen tegelmurar med dekorativa detaljer i sandsten blev förhärskande (ex. Brotbänkengasse 36, Beutlergasse 3 och Langer Markt 2).[7] *113*

Nästa period, senrenässansen, hade som ledande mästare Abraham von dem Block (1572–1628), stadsbyggmästare i Danzig 1611–28. Hans borgar-
114 hus är av speciellt intresse i detta sammanhang. *Langgasse 30*, hans eget hus från 1619, visade samma fasadschema som de ovan nämnda verken.

Senrenässansens siste store mästare i Danzig, Andreas Schlüter d.ä. (1600-52)[8] fullföljde traditionen från van Opbergen och von dem Block.
115 Bland hans främsta verk kan nämnas *Jopengasse 1* från 1640, hans eget hus, samt Brotbänkengasse 28.[9] Enda påtagliga skillnaden är att de tidigare klart tecknade voluterna i bandverk nu fått en plastisk och mera invecklad utformning.

Det är således i Gdansk (Danzig) och bland de här nämnda verken som de närmaste föregångarna eller förebilderna till Fersters egna hus står att finna. I synnerhet gäller detta husen från von dem Blocks tid och strax dessförinnan. Den horisontella indelningen genom lister liksom bågen över fönstren med slutstenarna är densamma. De i Danzig ofta förekommande medaljonghuvudena fanns av allt att döma även hos Milon 5. Pilasterindelningen av gaveln på detta hus anknöt till den tidigare traditionen i Danzig.

Det är även intressant konstatera att samtidigt som Ferster verkade i Sverige, 1630-40-talen, verkade i Danzig en mästare av samma generation och som utförde likartade verk. Dessa parallellföreteelser gör det möjligt antaga att Ferster och Andreas Schlüter d.ä. utgick från samma krets. Som läromästare framstår Abraham von dem Block närmast att förmoda.

Det är inte bara förebilderna till Fersters fasader som kan härledas till Gdansk (Danzig). Även de olika hustyperna finns företrädda här. Amiralitetshuset i Stockholm (1634) visade stora likheter i sin uppbyggnad med Gamla
67 rådhuset i Danzig (1587–95). Helt naturligt är denna hustyp rikligast företrädd i sitt hemland Nederländerna men de livliga förbindelserna mellan Danzig och Sverige kan vara av intresse här. Danzig var ju en av de sex hamnstäder vid denna kust, som svenskarna behärskade 1629–35. Det är därför kanske inte helt otroligt att Gamla rådhuset i Danzig fick stå modell för den första offentliga förvaltningsbyggnaden i Stockholm, tillkommen under samma tid.

Danzigs största renässanshus, "Englishes Haus" från 1569,[10] tillhörde genom sina fyra volutgavlar och sin takryttare i två våningar samma hustyp som Jakobsdals huvudbyggnad.

Några egentliga förlagor i tryck eller grafik förutom de nämnda av Vredeman de Vries har ej påträffats. Det troliga är att murmästarna och stenhuggarna hade sina egna skissböcker där de ritade av äldre byggnader och detaljer i fasader m.m. samt kopierade eventuella bildverk eller förlagor. Fersters fasader kan ha uppförts efter mönsterritningar som han troligen själv gjort med hjälp av tidigare studier av andra byggnader och på den tiden existerande förlagor. Det verkar som om mästarna hos sitt eget hus ville visa upp sitt mönsterförråd eller kunnande. Detta gällde såväl von dem Block och Schlüter d.ä. som Ferster.

Varifrån kom Hans Ferster?

Både när det gäller de kyrkliga och de profana byggnadsverken återfinns de främsta förebilderna till Fersters verk på andra sidan Östersjön. Likartade valv, tornspiror, hustyper och fasader fanns och finns fortfarande där.

Fersters förebilder har i flera avseenden kunnat ringas in inte bara till staden Gdansk (Danzig) utan även till en bestämd mästare och hans krets, stadsbyggmästaren Abraham von dem Block. Dennes valv i Zlota (Langgasser Tor) från 1613–16 utgör något av en felande länk mellan cellvalven och Fersters valv. Fasaden på Langgasse 30, von dem Blocks eget hus, fick en efterföljare i Milon 5, Fersters hus.

Rent tidsmässigt skulle Hans Ferster mycket väl ha kunnat vara lärling och gesäll hos von dem Block. Tyvärr har det inte framkommit några dokument som berättar om dessa förhållanden. Av allt att döma finns inte någon ämbetsförteckning eller några mästerstycken bevarade från denna tid.[1] En kassabok från 1603–43 för Danzig-ämbetet finns i behåll.[2] I denna redovisas en del inskrivningsavgifter men främst böter av olika slag. Hans Fersters namn finns ej upptaget här, men det hindrar inte att han kan ha varit verksam här ändå. Någon annan kan ha svarat för hans eventuella inskrivningsavgift.

Som tidigare sagts var förbindelserna mellan Sverige och Danzig livliga omkr. 1630 genom krig och ockupation. 1629–35 var Danzig under svensk förvaltning. Under denna tid gjorde sig svenskarna mycket hatade i dessa trakter genom sina rov av livsmedel, konstverk och arbetskraft.[3] En del hantverkare torde på så sätt ha kommit ofrivilligt till Sverige medan andra säkert sökte sig till den nya stormakten.

På vilka vägar Hans Ferster än kom till Sverige kom han tydligen först i Kronans tjänst. Det är möjligt att Fersters verksamhet började vid Slottet och att Klas Fleming ansåg honom kapabel till större självständiga uppgifter. Det var ju Fleming som i egenskap av Slottets och stadens byggnadsledare slöt kontrakt med Ferster om uppförandet av de första verken, Amiralitetshuset och Jakobs kyrka.

Fleming hade tidigare som amiral vistats i Danzig men det är ej känt om han tog någon personlig del i en överflyttning av mästare och hantverkare från dessa trakter.

Slutsatsen blir att Hans Ferster bör ha haft god kännedom om arkitekturen i Danzig och dess omgivningar. Den stilkritiska jämförelsen av verken visar detta. Hans härkomst från dessa trakter får stå som en hypotes så länge dokumentariska upplysningar eller bevis saknas.

Några samtida svenska byggnadsverk

Under de årtionden Ferster var verksam här i Sverige uppfördes en rad byggnader som visar stora likheter med Fersters kända verk. Både borgarhus och adelspalats fanns bland dessa. Här följer exempel på några verk som genom stilkritiska jämförelser skulle kunna tillskrivas Hans Ferster.

Anders Gyldenklous palats

Statssekreteraren Anders Gyldenklou honorerades den 31 mars 1645 med en tomt på Helgeandesholmen av drottning Kristina. Här lät han 1645–48 uppföra ett större stenhus samt en del mindre byggnader som ekonomibyggnader, stall och badhus.[1]

105 En skiss av Erik Dahlberg visar husets utseende.[2] Vid en jämförelse med Fersters egna hus framträder stora likheter. Detalj efter detalj överensstämmer; våningsindelningen genom dubbla lister med mellanliggande stenar, hörnkedjorna, ankarjärnen, fönstrens placering och omfattningar, volutgaveln i två våningar med klot, obelisker och dekorativt krön.

Gavelns anordning med ett rektangulärt fönster och tre rundlar motsvarade gaveln hos det strax innan uppförda Jakobsdal.

Gyldenklous palats låg mycket nära dåvarande Norrmalmstorg där Ferster vid denna tid uppförde Norra Kämnärshuset.

Sedan riksdrotsen Per Brahe köpt huset 1654 kom det att kallas "Greve Pers hus".

Tungels och Wijnblads palats

Dessa två palats låg på Blaiseholmen i kv. Näckström vid nuvarande Arsenalsgatan. De brukar behandlas samtidigt då de låg bredvid varandra och var förbunda med en mur samt uppvisade ett likartat utseende. Husen uppfördes samtidigt och förmodligen av samme mästare.

Sekreteraren och hovkanslern Nils Nilsson Tungel och sekreteraren Johan Wijnblad fick båda den 2 september 1645 sina tomter i donation av drottning Kristina.[3] Byggnadsarbetena torde ganska snart ha kommit igång och 1651 stod åtminstone Tungels hus klart.

Båda husen var huvudbyggnader i anläggningar som liknade mindre lantslott. På gårdssidan fanns trädgård, ekonomibyggnader, stall, fähus m.m.

107–108 Byggnadernas utseende framgår av ett par Sueciagravyrer[4] samt kanske främst av en skiss av de båda byggnaderna.[5]

De tre våningar höga husen låg med långsidan som huvudfasad mot gatan. Hustypen var densamma som det samtida Norra Kämnärshuset. Även hos det dekorativa systemet fanns många likheter med Fersters verk. De horisontella listerna med mellanliggande stenar, som åtminstone hos Tungels hus utgjordes

av huvuden eller maskaroner, fönstrens slutstenar samt gavlarnas utformning är drag som känns igen. Tungelska palatsets gavlar var dessutom vertikalt indelade genom pilastrar på samma sätt som Milon 5.

Av en inventarieförteckning från 1673 rörande Tungelska palatset framgår bland annat att öppna spisar och kakelugnar fanns jämsides.[6]

Vestibulen och trappan i Tungelska huset var välvda och graterna skarpt markerade. Både interiören och en del av fasadutsmyckningen från 1600-talet fanns kvar till 1874 och kan studeras på gamla fotografier.[7]

Lennart Torstenssons palats

Fältmarskalken Lennart Torstensson, som var en stor byggherre, lät även uppföra ett palats i Stockholm. Förberedelserna för detta började redan 1634 då Torstensson inköpte fyra tomter på västra sidan av dåvarande Norrmalmstorg (nuv. Gustav Adolfs torg).[8] Någon byggnadsverksamhet kom dock inte igång genast.

När staden i februari 1647 började planera Malmtorget ville den för att kunna utvidga torget åt väster byta till sig Torstenssons tomt. Av det protokoll som då fördes framgår att grunden till Torstenssons hus redan var påbörjad samt en del material framkörda.[9] Arbetena torde således ha påbörjats senast 1646. Något byte med staden kom inte till stånd utan byggnadsarbetena fortsatte. Huset bör ha stått klart efter ett par år då det finns avbildat på Vogels stick från 1648. Även portalerna dateras till 1647–48.[10]

Wrangel har tidigare framfört möjligheten att Hans Ferster skulle vara mästare till Torstenssons palats.[11] Det uppfördes samtidigt med det strax intill liggande Norra Kämnärshuset och de båda husen uppvisade stora likheter. Här skall återigen påpekas Beata de la Gardies fadderskap 1649 för Fersters son och de förbindelser som dessförinnan kan ha funnits mellan parterna.

Torstenssons palats finns bevarat till stora delar och ingår numera i Arvfurstens palats. Det som främst kan iakttagas är fasaden och portalen mot Fredsgatan samt en del av fasaden på gårdssidan och portalen där.

Huset finns avbildat bland annat på en Sueciavy,[12] en perspektivskiss av Erik Dahlberg[13] samt Palmstedts ritningar från 1780-talet[14] förutom de schematiska framställningar hos Vogel och Hartman. Bristen på detaljer hos dessa bilder försvårar dock en närmare stilkritisk jämförelse mellan Torstenssons palats och Fersters verk. *90, 94*

Palatset byggdes i tre våningar, elva fönsteraxlar långt och fem fönsteraxlar brett. Långsidan mot Fredsgatan var huvudfasad medan gaveln var vänd mot torget. Mellan våningarna löpte dubbla lister. Andra våningen torde ha varit huvudvåning då fönstren här är högre än i de övriga våningarna. Murarna har dekorativa ankarslutar. Huset hade brant, koppartäckt sadeltak samt fyra volutgavlar. Dessa var i två våningar med tre fönster i den nedre och ett i den övre. På avsatserna stod klot och obelisker.

Planen har rekonstruerats av Wollin.[15] Tvärs genom huset går en välvd vestibul som förbinder de båda ingångarna med varandra. Trappan blir genom detta förskjuten något åt sidan. Samtliga rum i bottenvåningen är välvda. Spisar och kakelugnar fanns ursprungligen jämsides i de flesta rummen. Detta förhållande iakttogs även av Whitelock 1653–54.[16]

Häringe slott

Fältmarskalken Gustaf Horn lät på 1650-talet uppföra sitt slott Häringe ett par mil söder om Stockholm. Slottets byggnadshistoria samt organisationen vid uppförandet har utförligt behandlats av Nordberg.[17]

På sommaren 1651 stakades platsen för huset och sprängningarna och grävningarna för grunden påbörjades. Avtal slöts med murmästaren Hans Buhr om uppförandet av huset.[18] När denne avled sommaren 1652 var endast en del av grunden uppförd. Stora besvärligheter med berget och materialbrist försvårade verksamheten. Hans Buhr hade gjort en ritning till huset och den godkändes av Horn efter vissa ändringar.[19] Denne Hans Buhr hade tidigare varit gesäll hos Ferster[20] men verkade nu tydligen som egen mästare utan att vara upptagen i ämbetet.

För det fortsatta arbetet krävdes en efterträdare till Buhr. En "mr Hans Murmästare" vidtalades och denne besökte i augusti 1652 Häringe. Han underkände då Buhrs arbete och krävde att grunden skulle rivas upp. Den nye murmästaren begärde dock ett alltför högt pris för sitt arbete och något avtal slöts därför inte.[21] Vem denne Hans murmästare var framgår inte men det är mycket troligt att det var Ferster. "Hans ålderman", som då torde ha varit Drysell, vidtalades senare[22] och kan därför uteslutas.

Efter flera förslag och diskussioner om ny mästare slöts i mars 1653 kontrakt med tre murmästare, nämligen Sigfrid Eskilsson, Erich Sigfridsson och Erik Eskilsson.[23] Samtliga dessa tre hade tidigare varit gesäller hos Ferster.[24] Enligt kontraktet skulle den gamla odugliga grunden rivas och huset uppföras efter den tidigare utförda ritningen.

Huset murades upp 1653 och takläggningen påbörjades i slutet av året. Inredningen skedde åren närmast därefter och huset stod klart i början av 1657.[25]

106 Häringe slotts exteriör framgår av ett Sueciastick[26] samt teckningarna och förlagorna till detta.[27] Det 25x50 alnar stora huset var i två våningar, sju fönsteraxlar långt och fem fönsteraxlar brett. På alla fyra sidorna fanns volutgavlar i tre våningar. Dekorationen var tämligen sparsam. Den horisontella listen mellan våningarna som syns på sticket och förlagan saknas på teckningen och är därför oviss. På gavlarnas avsatser fanns klot och obelisker.

Planen, som är bevarad i det närmaste oförändrad, är parstugeliknande med en välvd gång tvärs genom huset och trappan förskjuten något åt sidan. Dessutom finns en längsgående välvd korridor. Denna plantyp återfinns bland annat hos Ryningska palatset (1640-talet) som i flera avseenden fick utgöra förebild för Häringe slott.[28] Valven i förstugan utgöres av flacka stjärnvalv med graterna skarpt markerade i putsen.

Som redan nämnts uppfördes Häringe slott av mästare utgångna från Fersters krets. Inflytandet från honom gör sig också gällande i Häringe, både i det yttre genom hustypen och volutgavlarna och i det inre genom stjärnvalven.

Biskops-Arnö

Riksmarsken Jakob de la Gardie förvärvade 1642 Arnö eller Biskops-Arnö, som ligger på en ö i Mälaren några mil sydväst om Uppsala.

Biskops-Arnö anlades på 1300-talet som borg åt ärkebiskopen i Uppsala. Efter kontinentala förebilder bestod anläggningen av tre sammanfogade byggnader innehållande bostad, sal och kapell. Vid reformationen tillföll gården Kronan och på 1580-talet lät Johan III göra en upprustning. Kapellet höjdes då och salbyggnaden fick ytterligare en våning. 1622 såldes gården till riksrådet Filip Scheiding. Denne uppförde en ny bostadslänga i direkt anslutning till det gamla bostadshuset.[29]

Jakob de la Gardie lät reparera »steenhuuset» åren 1650–51. Av de sparsamma uppgifterna i räkenskaperna framgår att arbetena främst bestod i lagning av trossbottnar, nya paneler och fönster, två nya skorstenar samt nytt tegeltak.[30] Verksamma bland arbetsfolket under år 1650 var: murmästaren Hans Buur, Anders Humble, Lars Andersson och Per Ersson.[31] 1651 års räkenskaper upptar bl.a. följande personer: Anders Humble, Joen Matzson, Olof Jönsson, Lars Andersson och Peder Erichsson.[32] I räkenskapsdelen benämns de »murgesäller» medan de står som »murmästare» i verifikationen. Några uppgifter om antalet utförda dagsverken finns ej. Det är därför svårt att säga något om arbetenas omfattning.

De ovan nämnda murarna utgjorde i stort sett samma arbetslag som tidigare varit verksamt i Ekholmen åren 1646–47. Flera av dem var redan 1643 gesäller hos Hans Ferster. Det är möjligt att någon av de nämnda stod som arbetsledare för reparationerna vid Arnö, men det är troligt att Hans Ferster även här hade huvudansvaret för arbetena. Han torde dock inte ha vistats i Arnö, då han ej finns upptagen i gårdsräkenskaperna bland dem som åtnjöt förtäring där.

Biskops-Arnö, som det tedde sig strax efter 1600-talets mitt, framgår av ett Sueciastick och teckningarna till detta.[33]

Huvudbyggnaden, som reparationerna tydligen gällde, bestod av två hela våningar ovan en hög sockel- eller bottenvåning. Huset var två fönsteraxlar brett och åtta fönsteraxlar långt. Långsidan mot sjön hade mittfronten i tre våningar och volutgavel. På kortsidorna fanns volutgavlar i två våningar. Mellan samtliga våningar löpte horisontella lister och hörnen var försedda med rusticerade stenkedjor. På sticket har fönstren dekorativa omfattningar och de två skorstenarna är synliga på förlagan.

Reparationen av Arnös huvudbyggnad åren 1650–51 utfördes således av mästare ur Fersters krets. Oavsett denne stod som ledare eller ej var hans inflytande rörande den nya fasadens utformning mycket påtagligt.

Hans Fersters lärlingar och gesäller

Murmästarnas lärlingar finns antecknade i Murmästareämbetets in- och utskrivningsbok.[1] Den första uppgiften om Fersters lärlingar är från 1638 då två lärlingar utskänktes efter att ha gått i lära i tre år. Lärotiden var tre, ibland fyra år och en kontinuerlig förnyelse skedde hela tiden så att Ferster ständigt hade ett par lärlingar. De sista skrevs ut i november 1652. Ferster följde skrålagarnas bestämmelser som begränsade antalet lärlingar till två i taget. Av Fersters lärlingar återfinns åtskilliga senare bland hans gesäller och en del blev så småningom mästare. Namnen på lärlingarna och deras kända data redovisas i en bilaga (bilaga 9).

Fersters gesäller är det svårare att förteckna då gesällerna ej finns införda i Murmästareämbetets in- och utskrivningsbok. Murargesällerna bildade ett eget ämbete eller skrå 1639 men någon protokollsbok finns ej bevarad från tiden före 1699.[2]

En enstaka förteckning finns i behåll från 1643 och den upptar mästarna och deras gesäller detta år.[3] Enligt denna fanns 21 mästare och 85 gesäller. Inte mindre än 25 av dessa gesäller var i tjänst hos Ferster. Den mästare som kom närmast hade åtta gesäller. Sju mästare saknade helt gesäller. Bland Fersters gesäller detta år märks "Jöran Fischie", mera känd som Jörgen Fischer, betrodd arbetsledare för kyrkobygget i Falun (bilaga 9).

Av Fersters lärlingar och gesäller blev minst åtta mästare så småningom. Den förste av dessa utnämndes 1648 och den siste 1666.[4] Mästarnas kända data redovisas i en bilaga (bilaga 9).

Dessa mästares uppvisade mästerstycken företer så stora inbördes likheter att man här måste tala om en skola.[5] De stora likheterna med Fersters egna hus visar också vilket starkt inflytande mästaren måste ha haft över sina elever även långt efter sin död.

Uppgiften för samtliga blivande mästare var tydligen att rita ett 24x50 alnar stort hus i tre våningar med planer och fasader. De här aktuella mästerstyckena visar samma hustyp och samma fasadindelning. Mittfrontonens gavel finns i två variationer, den ena med voluterna utgående direkt från takfoten (ex. nr 7 och 8) och den andra med en utbildad våning och däröver voluter (ex. nr 4 och 5). Mellan våningarna löper dubbla lister med mellanliggande stenar. På volutgavlarnas avsater finns i regel klot och obelisker. Samtliga hus är färglagda, röda med lister och andra dekorativa detaljer i grått eller gråblått. Taken är rödaktiga.

Planerna är alla variationer på parstugeplanen. Ett par planer har längsgående korridorer (ex. nr 8 och 13). Välvda bottenvåningar och trapphus är också vanliga, några med rikt utformade stjärnvalv.

Kvaliteten på de olika mästerstyckena varierar. De skickligaste ritarna får Berndt Persson (nr 4) och Jörgen Fischer (nr 8) anses ha varit och deras prov vittnar om en hel del övning. Dessa mästare är också kända från större sammanhang. Hos de senast antagna mästarna visar mästerstyckena en nedgång i flera avseenden. Tecknarförmågan var klart sämre och valv saknas. Det sista mästerstycket med volutgavlar överhuvudtaget (nr 15, Jörgen Nilsson, 1664) har i utförande och komposition ett dilettantmässighet som visar att traditionen mist sitt grepp. *109–112*

Den siste av de här nämnda mästarna, Staffan Jonsson (nr 16, 1666), uppvisade ett mästerstycke som genom sitt valmade tak och sin pilasterindelade fasad helt skiljde sig från de övrigas. Utförandet av detta anger en ny tid. Det är troligt att lärlingsåren hos Ferster låg alltför avlägsna för att göra sig gällande i ett mästerstycke femton år senare.

Under åren 1642-66 intogs sexton nya mästare i ämbetet. Hälften av dessa kom således från Fersters krets. En granskning av samtliga mästerstycken visar dock att ytterligare två mästare kan ha tillhört samma krets, nämligen Johan Pehrsson (nr 6, 1655) och nr 10, omkr. 1660, som troligen var Caspar Friedrich. Den senare efterträdde dessutom Matz Jakobsson vid kyrkobygget i Askersund. Hos ett par av de övriga mästerstyckena finns vissa gemensamma drag med Fersters verk och som kanske hörde hemma i tiden, men i stort faller de utanför den här behandlade enhetliga gruppen.

Det är ej känt vilket förhållande som rådde mellan mästerstyckena och den praktiska byggnadsverksamheten. Många hus av den typ som mästerstyckena representerar uppfördes dock och en växelverkan är därför trolig (ex. Norra Kämnärshuset, Tungels och Wijnblads palats, Torstenssons palats samt Häringe slott). Mästerstyckena återspeglar det som byggdes eller byggts och det är även tänkbart att något mästerstycke fått utgöra ritning till en kommande byggnad. Här skall speciellt påpekas likheter mellan Berndt Perssons mästerstycke (nr 4, 1648) och det samtida Tungelska palatset. Både hustyp, portal och detaljer i interiören är överensstämmande. Detta mästerstycke är det enda som har en kolonn i vestibulen vid trappan. En sådan kolonn är också känd och uppmärksammad från Tungelska palatset.[6]

Mästarnas praktiska yrkesutövning är känd endast i några enstaka fall (se bilaga 9). Dessa är dock goda exempel på hur lärdomarna från Ferster tog fast form. I synnerhet gäller detta valven och både Skokloster, Avesta kyrka och Askersunds landsförsamlings kyrka vittnar om detta. Från Fersters krets utgick även gesäller vilka senare arbetade som mästare utanför ämbetet. Exempel på detta är de fyra murmästare som svarade för uppförandet av Häringe slott.

Hans Ferster får anses ha varit den ledande murmästaren på sin tid här i landet. Uppgifterna var många, omfattande och varierande. Hans styrka torde ha legat i förmågan att organisera och leda arbeten på skilda håll samtidigt, då han var verksam i en tid med mycket dåliga kommunikationer. Det är ej känt i vilken utsträckning Ferster deltog i det praktiska arbetet. Den omfattande verksamheten begränsade förmodligen hans insatser här. Helt naturligt måste

han dock ha haft översyn och instruerat där så behövts. I synnerhet torde detta ha varit regel inom hans specialområde valvslagningen. Förutom ledarskapet svarade Ferster i de flesta fall troligen även för ritningarna till de hus han uppförde.

Källorna redovisar fakta av betydelse för verkens byggnadshistoria men berättar mycket litet om tankar och händelser. Medan denna del av historien är förborgad för oss står dock många av monumenten kvar som de förnämsta vittnesbörden om Fersters och hans medhjälpares insatser.

Ferster fick betydelse inte bara för samtiden genom sin yrkesutövning utan även för kommande generation, då traditionen fördes vidare av de många gesällerna och lärlingarna.

Vid Fersters död 1653 hade nya stilideal börjat göra sig gällande här i landet. En viss specialicering inträdde även vid större byggnadsföretag genom att utbildade arkitekter som Jean de la Vallée och Nicodemus Tessin d.ä. stod för ritningarna. Murmästarna kom i dessa fall att spela en mera underordnad roll än vad som varit fallet under den epok Ferster var verksam. Murmästare kom dock att stå för både utformning och uppförande av många byggnadsverk för lång tid framöver.

Förkortningar

ATA	Antikvariskt topografiska arkivet
BNA	Byggnadsnämndens arkiv
BKD	Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen
KB	Kungl. Biblioteket
K-byrån	Kulturhistoriska byrån, Kungl. Byggnadsstyrelsens arkiv
KDD	Kunstdenkmäler der Bezirke Dresden, Karl-Marx-Stadt, Leipzig
KDN	Kunstdenkmäler in den Niederlanden
KrA	Kungl. Krigsarkivet
LUB	Lunds universitets bibliotek
MÄ	Murmästareämbetets arkiv
NM	Nationalmusei arkiv
NordM	Nordiska Musćets arkiv
RA	Riksarkivet
RA KA	Riksarkivet, Kammararkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
RhA	Riddarhusets arkiv
SAOBArkiv	Svenska Akademiens Ordboksredaktions samlingar, Lund
SHS	Slott och herresäten i Sverige
SKB	Stora Kopparbergs Bergslags arkiv, Falun
SlA	Slottsarkivet
SPA	Svenska porträttarkivets samlingar
SSA	Stockholms stadsarkiv
SSBA	Stockholms stads brandförsäkringskontors arkiv
SSEÄ	Samfundet Sankt Eriks årsböcker
SSM	Stockholms stadsmuseums arkiv
Suecia	Suecia antiqua et hodierna
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium
TtSu	Teckningarna till Suecia antiqua et hodierna
ULA	Uppsala landsarkiv
VHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
ÖIA	Överintendentsämbetets arkiv

dkmt	daler kopparmynt
dsmt	daler silvermynt
rdr	riksdaler

Medelkursen åren 1638–1654 (enl. Wallroth 1918):

1 rdr = 1 1/2 dsmt 1 dsmt = 2 1/2 dkmt
1 rdr = 1 1/2 dsmt = 3 3/4 dkmt

Noter

Noter till sid. 5–9

BIOGRAFI

1 Svenskt biografiskt lexikon. Art. om Hans Ferster.
2 På uppdrag av förf. har efterforskningar utförts av Genealogin Frau Irmgard Friedrich. Hon har därvid gått igenom samtliga bevarade kyrkoböcker från Lüneburgs fyra distrikt för tiden 1600–1641. Varken Hans eller Georg Förster har påträffats i dessa. Årgångarna är dock inte kompletta utan stora luckor finns. Ingenting kan därför varken bevisas eller uteslutas.
För värdefull hjälp med korrespondensen står förf. i tacksamhetsskuld till fru Ruth-Maria Sprang.
3 KrA, Sv. flottans arkiv, Am.koll.reg. 1634, f. 37.
4 MÄ. Serie A III:1. In- och utskrivningsböcker.
5 SSA. Jakobs kyrkas räkenskaper 1634–1638.
6 Alm 1935, s. 94.
7 SSA. Borgare i Stockholm.
8 RA. Riksreg. 1648 f. 1224.
9. Se not 4. De två sista lärlingarna utskrevs den 26 nov. 1652 "effter peest".
10 Hildebrand 1946:2, s. 817.
11 RA KA, Kristine kyrkas räkenskaper 1653.
12 SSA, Jakobs kyrkas räkenskaper 1643.
13 SSA, Bou 1681:1064.
14 ATA, Lagerholm 1939. Diar 2368/1939.
15 Ibid.
16 Förf. har rådfrågat gruppen för Stockholmsforskning vid Inst. för Nord. språk. För vänligt tillmötesgående och berikande diskussioner vill förf. tacka FK Birgitta Lindgren.
17 ULA, Falu stads arkiv, E I:1, Brev, resolutioner och författningar 1642.
SSA, Stockholms stads huvudbok 1644, f. 703.
18 ULA, Österåkers kyrkoarkiv, P I:1, f. 64.
19 Se not 13.
20 Ibid.
21 SSA, Tyska församlingens dopbok.
22 SSA, Tyska församlingens vigselbok.
23 Se not 13.
24 SSA, Tyska församlingens dödbok.
25 SSA, Bou 1953. Se Bilaga 1.
Bardberer, barberer, bardskärare och balbir är några av 1600-talets benämningar på fältskär.
26 Se not 13.
27 Se not 21.
28 Se not 22.
29 Se not 24.
30 Se not 13.
31 Ibid.
32 Rodhe 1910, s. 161 f.
Rodhe 1923, s. 268 ff.
33 SSA, Tyska kyrkans dopbok 1639–1688, C I:A. Faddrarna finns upptagna endast i originalboken.
34 Ibid., s. 315.

35 Magnus Gabriel de la Gardie (1622–86).
1647 riksråd
1648 guvernör och överkommendant i Meissen och Leipzig
1649 på ett kortare besök i Sverige. Senare på hösten till Riga som guvernör över Livland.
36 Anders Henriksson Boij (d. 1688).
1632 rådman
37 Georg Zippel var bollmästare. (SSA, Mantalslängd 1652).
38 Bör avse Johan Berendes (1603–1652).
1642–51 landshövding i Falun.
39 Ebba Brahe (1596–1674).
1618 g. med Jakob de la Gardie
40 Beata de la Gardie (1612–1681).
1633 g. med Lennart Torstensson. Brorsdotter till Jakob de la Gardie.
41 Agneta Ribbing (1609–1685). 1628 g. med Lars Kagg.
Generalen Lars Kagg var Fersters närmaste granne på Konungsgatan.
42 Se not 25.
43 Se not 13.
44 SPA 1935, del I, s. 280 och 286.
En bröstbild av Ehrenstrahl, som var Hedvig Eleonoras främste porträttmålare, kostade 20 riksdaler. De kungliga presentporträtten torde som regel ha haft förgylld prydnadsram.
45 SlA, Hedvig Eleonoras hovstatsräkenskaper 1656–1682, kassaräkn.

MURMÄSTARENS UTBILDNING OCH YRKESUTÖVNING

1 Alm 1935, s. 127 ff.
2 Ibid., s. 136 f.
3 Ibid., s. 15.
4 Alm 1944, s. 18 ff.
5 Axel-Nilsson 1950, bil. 1.
6 Alm 1935, s. 138 ff.
7 Ibid., s. 163, bil. 4.
8 Alm 1944, s. 34 f.
9 Lindberg 1964, s. 216 f.
10 Booz 1956, s. 21 f.
11 Ibid.
12 Janner 1876, s. 118.
13 Cuny 1910, s. 73.
14 Baum 1908, s. 5.
15 Alm 1935, s. 95.
16 Baum 1908, bild 12 och 33.
17 Furttenbach 1640 och 1649.
18 Booz 1956, s. 37 ff.
Hjort 1970.
19 Booz 1956, s. 76.
20 Ibid., s. 38.
21 Ibid., s. 41 ff.
22 Losman 1972, s. 9.
Hans Fleming (o. 1545–1623), flamländsk arkitekt och skulptör, från 1580-talet verksam i Sverige.
23 KB, Handskriftsavd.
24 SSA, Bou 1670:184.
25 Alm 1935, bild 110–111.

HANS FERSTERS VERKSAMHET VID KYRKLIGA BYGGNADER

JAKOBS KYRKA

1 Lundmark 1930.
2 Enl. Lexikon för konst är en pseudobasilika en byggnad, som i det yttre är en basilika genom en påbyggnad av mittpartiet men i det inre en hall. Begreppet torde kunna användas även i detta fall, då interiören ger ett intryck av att vara en basilika utan att uppfylla alla krav för att kunna definieras som en sådan.
3 Den nuv. färgen tillkom vid rest. 1968–69 och är ett försök att återge den ursprungliga färgen. Rester av denna fanns bev. på nedre delen av centraltornet.
4 Lundmark 1930, s. 271 ff.
5 Nordberg 1936, s. 228.
6 Ibid., s. 220 f.
7 Lundmark 1930, s. 262.
8 Ibid., s. 285.
9 SSA, Jakobs kyrkas räkenskaper 1634–38.
10 Nordberg 1936, s. 223 f.
11 Lundmark 1930, s. 271.
12 Se not 9. Lundmark 1930, s. 432.
13. Ibid.
14 Nordberg 1936, s. 219 ff.
15 Vid rest. 1968–69 isolerades valven. Före detta fick dock förf. möjlighet att iakttaga valven från vinden.
16 Hansson-Muisniets 1952, sem. uppsats utförd av elever vid Konsthögskolan. Arbetet består främst av iakttagelser av murverket från vinden samt uppritningar av mönsterformerna. Detta arbete samt självsyn ligger till grund för beskrivningen av valven.
17 Lundmark 1930, s. 301.
18 Ibid., s. 309.
19 Ungewitter 1901, s. 123.
20 "Båtnbräder", bottenbräder, "bräder från Bottnen" var extra grova bräder. (Andrén 1948, not 126).
21 Ranisch 1695, s. 16.

TYSKA KYRKAN

1 Eimer 1965, s. 4
2 RAÄ, K-byråns arkiv, Tyska kyrkan. Ritn. av Raschdorff 1880.
Denna ritn. har legat till grund för den här gjorda rekonstr.ritn.
3 Lüdecke 1823, s. 96 f.
4 Ibid.
5 SSA, Tyska kyrkans räkenskaper, ver. 154–155.
6 Se not 3.
7 Ibid.
8 Räkenskaper 1640, f. 33.
9 Räkenskaper 1642, f. 11.
10 Räkenskaper 1642, f. 14.
11 Tyska kyrkans byggnadshistoria är föremål för en avh. av FK Ulf Gyllenhammar.

TYRESÖ KYRKA

1 NordM, Tyresöhandl. Anteckningar av Petrus Brunnius (d. 1668),
Tyresös förste kyrkoherde, samt hans efterträdare.
Dessa ant. är en viktig källa för kännedomen om kyrkans tillkomst och byggnadshistoria.
2 Ibid.
3 Klingspor 1933, s. 75 ff.

4 Suecia II:32.
5 TtSu III: 1605–12.
6 Gabriel Gustafsson Oxenstjerna (1587–1640), bror till riksk. Axel O.
1634 riksdrots
1631 gift med
Birgitta de la Gardie (1581–1645), syster till Jakob de la Gardie.
7 Se not 1.
8 Ibid.
9 Alm 1935 M.
10 Se not 1.
11 RA, Kantzowska arkivet, Handl. rör. Gabriel Gustafsson Oxenstjerna, Huvudbok 1640. Avskrift i NordM. Tyresöhandl.
12 Karling 1933, s. 38.
13 1636 års huvudbok. Se i övrigt not 11. 13b Karling 1933, s. 61.
14 Hans Grooth (Grot), 1624 inflyttad från Holland, under senare delar av 1620-talet verksam vid Kungl. slottet under Kaspar van Panten. (Alm 1935, s. 93).

KRISTINE KYRKA, FALUN

1 Hildebrand 1646:2, s. 435 ff.
Sahlström 1961, s. 19 ff.
2 Boëthius 1941, s. 86.
3 Hildebrand 1646:2, s. 632.
4 Boëthius 1941.
5 ULA, Falu stads arkiv, B I:1, Registratur 1646–1653.
6 Kyrkans räkenskaper har påträffats i inte mindre än fyra exemplar:
RA KA, Kyrkor, skolor och hospital, Kristine kyrkas räkenskaper 1642–1655.
ULA, Kopparbergs länsstyrelses arkiv, Landskontoret, Kristine kyrkas räkenskaper 1642–1656.
Falun, Pastorsexpeditionen, Kristine kyrkas arkiv, Räkenskaper 1642–1656.
SKB, Kristine kyrkas räkenskaper 1642–57.
7 ULA, Falu stads arkiv, E I:1, Brev, resolutioner och författningar. Boëthius 1941, s. 173.
8 Ibid. Boëthius 1941, s. 174.
9 Räkenskaper 1642, f. 43.
10 Hammarström 1791, s. 11.
11 Räkenskaper 1643, f. 47.
12 SKB, Gruvrättsprotokoll 1661 4/10, 1664 5/5, 1667 13/11.
13 Hammarström 1791, s. 20.
14 Boëthius 1941, s. 174.
15 KB, Kart- och planschavd., Tilas IV:67.
16 Hammarström 1791, s. 49.
17 Se not 14.
18 Boëthius 1941, s. 92. Uppmätn.ritn. av Brunius 1850.
19 ULA, Falu rådhusrätts- och magistrats arkiv, Domboken 1656.
20 Ibid., Domboken 1658.
21 Suecia II:45.
22 KB, Kart- och planschavd., Dahlbergssaml. 8:11.
23 KB, Kart- och planschavd., Tilas II.
Boëthius 1941, s. 104.
24 Hammarström 1791, s. 23.
25 Boëthius 1941, s. 104.
Enl. B. skulle de nuv. spiran vara en rekonstruktion av spiran på Sueciabilden.
26 Hammarström 1791, s. 6.
27 Ibid., s. 98 ff.
28 Ibid., s. 20 f.

29 Se not 19.
30 Lundberg 1948, s. 402.
31 Boëthius 1941, s. 108.
Hammarström 1791, s. 1.
32 Hall 1938.
Lenaeus 1647.
33 Norlin 1860, s. 15.
34 Boëthius 1941, s. 89 f.
35 Muncktell 1843, s. 27.
36 Här åsyftas de bekanta stridigheterna mellan professorerna Rudbeckius och Messenius i Uppsala åren 1610–13, då grova förolämpningar och offentliga slagsmål hörde till vanligheterna. Det hela slutade med att båda parterna tilldelades andra poster på skilda orter. Rudbeckius utsågs 1614 till Gustav II Adolfs hovpredikant under ryska fälttågen. (Norlin 1860, s. 28 ff.)
37 Clasen 1930, s. 143 f.
38 Peringskiöld 1719
39 Boëthius 1932, s. 358.
40 Lenaeus 1647.
41 Holmqvist 1908, s. 92.
Lundström 1898, s. 99.
Hammarström 1791, s. 76 ff.
42 Boëthius 1933, s. 83.
43 Hammarström 1791, s. 149 f.
44 SKB, Brevregister.
RA, Bergskollegii arkiv, Register, Protokoll 1642–1644, A I:1.

ÖSTERÅKERS KYRKA

1 Vennberg-Bohrn 1950.
2 Ibid., s. 575.
3 Brita Kurk (f. 1617–31, d. 1671), g. 1645 med Gabriel Gabrielsson Oxenstjerna (1618–1647), riksråd, son till Gabriel Gustafsson Oxenstjerna i Tyresö. Ägde bl.a. Smedby gård i Österåkers socken.
4 Gustaf Banér (1618–1689), fältmarskalk, bror till Brita Kurk. Ägde bl.a. Tuna gård i Österåkers socken.
5 ULA, Österåkers kyrkoarkiv, P I:1, fol. 63 f.
6 Ibid., fol. 53.
7 Ibid., fol. 65.
8 KB, Handskriftsavd., Tilas saml. 23:2.
Ant. av Johan Olai Ackrelius (1634–1711), kyrkoherde i Österåker från 1676. A. var 13 år när händelsen inträffade.
9 Elgenstjerna V, s. 584.
10 Vennberg-Bohrn 1950, s. 583 f.
11 ULA, Österåkers kyrkoarkiv, P I:1, fol. 101 f.
12 Vennberg-Bohrn 1950, s. 584.

BERNDESKA GRAVKORET: SOLLENTUNA KYRKA

1 Tuulse 1958, s. 604 och 612.
2 Ingeborg Kurk (o. 1618–1654), syster till Brita Kurk i Österåker. G. 1634 med Johan Berndes.
3 Johan Berndes (1603–1652), 1641–51 landshövding i Falun, 1651 riksråd, strax före sin död överståthållare i Stockholm. Ägde bl.a. Sollentunaholm och Viby gårdar i Sollentuna socken.
4 Eriksson 1950, s. 18 f.

5 ULA, Sollentuna kyrkas räkenskaper 1625–1653.
6 Eriksson 1950, s. 9 ff.
7 Tuulse 1958, s. 612.
8 SSA, Bou 1653. Se bilaga 1.
9 Tuulse 1958.
10 Ibid., s. 660 f.
11 Ibid., s. 605.
12 Ibid., s. 616.
13 Se not 4.
14 Tuulse 1958, s. 591.
15 Ibid., s. 616.

STORKYRKAN, STOCKHOLM

1 Roosval 1928, s. 243 ff.
2 SSA, Storkyrkoförsamlingen, Räkenskaper 1651.

NÅGRA UTMÄRKANDE DRAG FÖR FERSTERS KYRKOBYGGNADER

1 Förutom allmänna handböcker se t.ex.:
Karling 1948.
Vermeulen 1928–31.
Zaske 1968.
2 Hamberg 1955.
Protestantismus 1893.

HANS FERSTERS VALVARKITEKTUR. JÄMFÖRELSER MED SVENSKT OCH UTLÄNDSKT MATERIAL

NÅGOT OM VALVTRADITIONEN INOM DET SVENSKA OMRÅDET FÖRE FERSTERS TID

1 Bohrn-Curman-Tuulse 1964, s. 134 ff.
2 Lundberg 1948
3 Nisbeth 1957
4 Lindberg 1919
5 Karlsson 1973 samt ovan nämnda verk.
6 Roosval 1928, s. 603 f.
7 Norberg 1966, s. 9.
8 Lindberg 1919, s. 113 f.
9 Elgenstierna II, s. 733 f. Släkten Flemming ägde bl.a. Villnäs i Finland.
10 Karling 1936, s. 268 ff.
11 Clasen 1958, s. 90.
12 Brandel 1927, s. 218 och 303.
13 Olsson-Nordberg 1940, s. 256.
14 Schnell 1961, s. 5.

UTLÄNDSKA FÖREBILDER

1 Brykowska 1965
Meuche 1956 och 1959
Radová-Sticková 1958
Radovi 1960 och 1970
Ranisch 1695
Vid en studieresa till DDR och Polen sommaren 1972 fick förf. tillfälle att studera åtskilliga cellvalv.

2 Ranisch 1695, s. 14 f.
3 Weermann 1905 enl. Meuche 1956, s. 1.
4 Drost-Swoboda 1972, s. 80 och 186.
5 Lozinski-Milobedzki 1967, s. 104.
6 Wasmuth 1932
7 Ahlstrand 1969, s. 185.
8 Ranish 1695, s. 14 f.
9 Markt 9, Meissen, från omkr. 1500. Sommaren 1972 stod huset under restaurering och det var då möjligt att studera de blottlagda valven ovanifrån.
10 Ungewitter 1901, s. 119.
11 Kömstedt 1914, s. 28 f.
12 Med Tyska Ordens Preussen avses här det område som Dehio-Gall kallar "Deutsch-ordensland Preussen". Det omfattar forna Ostpreussen samt Gdansk(Danzig)-området. (Dehio-Gall 1952).
13 Meuche 1956, s. 1.
14 Mrusek 1965, s. 62 ff.
15 Czeczot 1971, s. 8.
16 Meuche 1956, s. 40.
17 Radová-Sticková 1958, s. 217 ff.
18 Meuche 1959, s. 127 ff.
19 Clasen 1958, bild 213.
20 Radovi 1970, s. 382.
21 Radovi 1960, s. 543.
22 Se not 20.
23 Meuche 1959, s. 147.
24 Drost 1963, s. 62 f.
25 Drost 1958, s. 36.
26 Drost-Swoboda 1972, s. 84.
27 Fritzler 1940, Abb. 15.
Drost-Swoboda 1972, s. 189.
28 Sommaren 1972 pågick välvningen av Katarina-kyrkan och förf. kunde då iakttaga ställningarna med bågar och stöd.
29 Dehio-Gall 1952, s. 157.
30 Ibid., s. 296.
31 Ibid., s. 245.
32 Ibid., s. 248.
33 Ibid., s. 250.
34 Clasen 1958, s. 88 och bild 217.
35 Brykowska 1965, s. 252.
36 Hauke 1967, s. 99. T 82 a.
37 Cuny 1910, s. 80.
38 Ranisch 1695, s. 14
39 Radovi 1960, s. 543.
40 Tuulse 1939, s. 103.
41 Clasen 1958, s. 88.
42 KDN 1971, s. 407, b. 318.
43 Ibid., s. 386, b. 200.
44 Hamberg 1955, s. 153 ff.
45 KDN 1971, s. 411, b. 347.
46 Rada 1960, s. 543.
47 Milobedski 1965, s. 96.
48 BKD 1896, s. 9 f.
49 Ibid., 46 f.
50 Dehio-Gall 1952, s. 251.

51 Se not 37.
52 Clasen 1958, s. 56 ff.
Reichel 1956.
53 Clasen 1958, s. 27 f.
54 Ibid., s. 31 ff.
Korthals 1956.
55 Clasen 1958, s. 33 ff.
56 Ulbrich 1932, s. 104.
57 Drost 1957, s. 15.
58 Ranisch 1695, s. 9.

EXEMPEL PÅ SAMTIDA OCH SENARE KYRKOBYGGNADER OCH VALV INOM DET SVENSKA OMRÅDET

1 Liljegren 1947, s. 127 ff.
2 Andrén-Hellner 1936, s. 102.
3 Ibid., s. 59.
4 Alm 1935, s. 18 och 95. Se även art. i Sv. biogr. lexikon av Tord O:son Nordberg.
5 Kilström 1970.
6 Olsson 1928, s. 190.
7 Ibid., s. 200.
8 Norberg 1956, s. 722 ff.
9 SSA, Tyska församlingens vigselbok.
10 ULA, Ritningssamlingen.
11 MÄ, Mästerstycke nr 8.
12 Lindberg 1935, s. 19.
13 Elgenstierna II, s. 733 ff.
Herman Fleming var bror till Henrik Fleming, ev. donator till valven i Tyska kyrkan, samt farbror till Erik Fleming, dåvarande landshövding i Falun.
14 Rancken 1950, s. 8.
15 Söderstéen 1916, s. 60 f.
16 Johan Oxenstjerna (1615–1664), överste, son till Gabriel Gustafsson Oxenstjerna i Tyresö.
17 Christina Soop (1627–1677), hovjungfru hos drottning Kristina, 1642 g.m. Johan Oxenstjerna
1666 g.m. Gustaf Soop
18 Liljegren 1947, s. 136.
19 RA, Dahlbergssamlingen, E 3485 B.
20 Ident. med Matz Jakobsson. Se i övrigt bil. 9.
21 Se not 15.
22 Liljegren 1947, s. 184.
23 Ibid.
Se not 19.
24 RA, Kantzowska arkivet, Soops räkenskaper, Huvudböcker för åren 1667–70. I räkenskaperna kallas kyrkan oftast för ”Stiernesunds kyrkiobyggningh”.
25 Ibid., Huvudbok 1668, f. 219.
Liljegren 1947, s. 188.
Cassper Friedrich blev mästare 1658 (Alm 1935, s. 95).
26 Liljegren 1947, s. 188 f.
27 Johan Oxenstjerna var brorson till rikskanslern Axel Oxenstjerna.
28 Boethius 1941, s. 37.
29 Ibid.
30 MÄ, Mästerstycken.
Alm 1935.
31 Andrén 1948, s. 46 f.

32 Nordberg 1937, s. 221 ff.

HANS FERSTERS TORNSPIROR OCH JÄMFÖRANDE MATERIAL

1 Lundberg 1948, s. 500 ff.
2 Bohrn 1941, s. 94 ff.
3 Suecia II:3.
4 TtSu III:1300–1324.
5 Lundberg 1948, s. 390 ff.
SHS 1971.
6 Östman 1914, s. 74 och 88.
7 Suecia II:50.
8 Slothouwer 1924.
9 Keyser 1972, s. 393.
10 Karling 1971, s. 130 ff.
11 Dehio 1968, s. 116.
12 Wiesenhütter 1936, b. 9.
13 Campe 1944, s. 17 ff.
14 Grundmann 1970.
KDD 1972.
Lozinski-Milobedski 1967.

HANS FERSTERS VERKSAMHET VID PROFANA BYGGNADER

1 Berefelt 1966, s. 51 ff. Här diskuteras trovärdigheten hos Sueciabilderna.

AMIRALITETSHUSET

1 Zettersten 1890, s. 226.
2 KrA, Sv. flottans arkiv, Amir.koll. reg. 1634, f. 37.
3 KrA, Örlogsflottans räkenskaper 1634, f. 117.
4 Férsenska palatsets byggnadshistoria är f.n. (1974) under utredning av amanuens Anna von Ajkaj, Stockholms stadsmuseums byggnadsavd. För påpekandet rörande Fersters verksamhet vid Amiralitetshuset samt litteraturanvisning ber förf. att få framföra sitt varma tack.
5 NM, Grh 504, D 461.
6 Steneberg 1955, s. 45.
Kan detta vara det porträtt som Elbfas utförde på beställning av riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhjelm? (Förf. anm.).
7 Zettersten 1903, s. 132.
8 Bååth 1909, s. 85, nr 5.
9 Utredningar V, 1913, s. 94.
10 Suecia I:39–40.
11 TtSu I:408, 413–414, 426–433 m.fl.
12 En karta från omkr. 1655 visar huset utan flyglar. (Bååth 1909, s. 98, nr 19). 1658 fanns flyglarna. (Wrangel 1914, s. XV).
13 Se not 3.
14 Blom fick 400 dsmt för en portal till Jakobs kyrka. (Lundmark 1930, s. 434).
15 Wrangel 1914, s. 69.
16 Sundblom 1969, s. 137 f.

BARNHUSET

1 Wieselgren 1895, s. 37 ff.
2 Peterson 1927, bil. I.
3 Wieselgren 1895, s. 44 f.

4 SSA, Allmänna barnhusets arkivalier, Räkenskaper 1636–1639, f. 105.
5 Räkenskaper 1636–1639.
6 Wieselgren 1895, s. 47.
7 Sjögren 1923, s. 106.
8 SSA, Allmänna barnhusets arkivalier, Ritningssaml. A I:120.
9 Ritn.saml. A I:28–29.
10 Ritn. har, mig veterligt, ej tidigare publicerats. Utrymmet här tillåter ej en fullständig redovisning av bevisföringen och argumenteringen beträffande attribuering och datering. Förf. har dragit slutsatserna genom att jämföra ritningarna med bevarade ritn. av Jean de la Vallée i Slottsarkitektkontoret, NM, RhA samt RA. Både ritningsstilen och papperens vattenmärken har undersökts.
11 Se not 6.
12 Vogel 1648.
13 Cederström 1910, s. 35.
14 Suecia I:14.
15 TtSu I:92.
16 Ritn.saml. A I:31–47.

TUKTHUSET

1 Wieselgren 1895, s. 55.
2 SSA, Allmänna barnhusets arkivalier, Ritn.saml. A I:109–110, 120.
3 Karling 1931:1, s. 389.
Enl. Karling är uppmätn.ritn. till Jäders kyrka 1644 de äldsta kända ritn. av Jean de la Vallée. Han gjorde uppmätn.ritn. även till Jakobs kyrka 1643 och 1644. (Lundmark 1930, s. 299 samt räk.sk.).
4 SSA, Allmänna barnhusets arkivalier, Räkenskaper 1645, f. 154.
5 Ibid., f. 358–359.
Wieselgren 1895, s. 56.
6 Räkenskaper 1646–1648.
7 SlA, Slottsboken 1648.
8 Ritn.saml. A I:106–108.
Se även not 10 i kap. om Barnhuset.
9 TtSu I:93–94.
10 Ritn.saml. A I:31–47.
11 Ritn.saml. A I:120.
12 Ritn.saml. A I:27.

SKOLHUSET, RIDDARHOLMEN

1 Brandell 1931, s. 174 f.
2 Ibid., s. 306.
3 Utredning 1940, s. 30 ff.
4 Ibid., s. 59.
5 Acta 1939, s. 12.
6 Corin 1966, s. 94.
7 SSA, Stadens huvudbok 1644, f. 421, 636 och 642.
8 Ibid., f. 759.
9 SSA, Stadens huvudbok 1644.
10 Ibid., f. 703.
11 Gunér 1966 (K-byråns arkiv).
G. har ej känt till skolhusbygget och den i utredningen skisserade byggnadshistorien har därför blivit både ofullständig och felaktig.
12 Utredning 1940, s. 69.
13 Ibid., s. 86.
14 Ibid., s. 62.

15 Ibid., s. 354.
16 RA, ÖIA, S 162/82
17 RA, ÖIA, P S162/68 och P S162/70
18 Utredning 1940, s. 353.
19 Lindblom 1912
20 RA, ÖIA S287/49
21 SSA, Stadens huvudbok 1644, f. 724.

NORRA KÄMNÄRSHUSET

1 Swensk 1944, s. 75 f.
2 Ibid., s. 76.
3 Ibid.
SSA, 1650 års huvudbok, ver. 50.
4 SSA, 1650 års huvudbok, ver. 303. Detta kontrakt saknar datering.
SSA, Byggningskollegii protokoll den 29 maj 1646, s. 17.
På originalkontraktet, det bland stadens räkenskaper, har Ferster kvitterat olika belopp, det sista i nov. 1649.
Wrangel 1912, s. 438.
5 SSA, Byggningskollegii protokoll den 30 maj 1646, s. 18.
6 SSA, 1646 års huvudbok.
7 Swensk 1944, s. 77.
8 SSA, 1650 års huvudbok, f. 498.
9 SSA, 1650-54 års huvudböcker.
Denna fodran, som rätteligen borde ha upptagits i Fersters boupptecknin, var tydligen okänd för hans hustru.
10 Suecia I:13
11 SSA, Gamla ritningssaml. nr 83.
12 Swensk 1944, s. 77.
Axel-Nilsson 1950, s.270 ff.
13 Wrangel 1912, s. 439
14 Swensk 1944, s. 79.
15 TtSu I:286.

STOCKHOLMS SLOTT

1 Olsson-Nordberg 1940, s. 246 och 265.
Endast på dessa två ställen omtalas "mäster Hans" resp. "Hans murmästare" närmast i förbigående.
2 SIA, Slottsboken 1637-54.
3 Se kap. om Hans Fersters biografi, not 8.
4 Olsson-Nordberg 1940
Bååth 1916 och 1918.
5 Bååth 1916, s. 134 ff.
6 Olsson-Nordberg 1940, s. 257, pl 19.
7 Ibid., s. 252.
8 I Fersters boupptecknin finns två fordringar på Kronan upptagna. Den ene är på 808 dsmt och den andre på 1121 dkmt. Vid Anna Maria Rancks död 1681 kvarstod fortfarande den senare fordran.

UPPSALA SLOTT

1 Hahr 1932, s. 89.
2 Ibid., s. 90.

3 Sv. riksrådens protokoll.
4 Ibid.
5 NM, Tessinsamlingen.
6 Hahr 1929, s. 99 ff.
7 Se kap. om Tukthuset, not 2.
8 Sv. riksrådens protokoll.
9 Hahr 1932, s. 90.
10 Sv. riksrådens protokoll den 30 maj 1650.
11 Se not 6.
Hahr 1932, s. 107 ff.
12 Hahr 1929, s. 104.

KV. ATLAS 8, HUSET LEJONET

1 SSA, M: 3: 19: 1
2 Nordberg 1950, s. 69 ff.
3 Josephsson 1916, s. 54 f. J. antar att huset urspr. hade fyra våningar. Nordberg (1950, s. 81) säger att huset byggdes på med den översta, lägre våningen före 1756. Ankarslutarna i husets fasad stöder snarast teorin om att huset urspr. hade fyra våningar. Som jämförelse kan nämnas att Ferster i sitt eget hus 1646 gjorde den översta våningen, som var vindsvåning, lägre än de övriga. Samma förhållande kan ha gällt även huset Lejonet.
4 SSM, Bildarkivet.
Detta kan konstateras på fotografier från rest. på 1940-talet.
5 Nordberg 1950, s. 88.

KV. MILON 5, HANS FERSTERS HUS

1 SSA, Stadsing. kont. design. A 29.
2 KrA, Stads- och fästningsplaner i Stockholm, nr 240.
3 SSA, Stadsing. kont. design., A 204.
4 SSA, Fastebrev 1635–47.
5 SSA, Stadsing. kont. design. A 267.
6 SSA, Stockholm Stadz Mantals Längd pro Anno 1652.
Delvis publ. i SSEÅ 1906.
7 SSA, Stockholms stads civilprotokoll 1663.
8 SSBA, 1746:432.
9 SSBA, 1786:281.
10 Ibid.
11 SSA, BNA, 1864:47.
12 BNA, Kv. Milon 5, Ritn. 1907-34.

KV. MILON 6, HANS FERSTERS HUS

1 SSA, Bou 1653. Se bilaga 1.
2 SSA, Fastighetsuppbud- och upplåtelser.
3 SSA, Stockholms stads tänkebok 1653.
4 KrA, Stads- och fästningsplaner i Stockholm, nr 240.
5 SSA, Stockholms stads tänkebok 1692.
6 BNA, Kv. Milon 6.
7 SSBA, 1747:283.

HANS FERSTERS MALMGÅRD PÅ SÖDER

1 SSA, Mantalslängder 1646 (1645). (Slottsbok.)
2 SSA, Fastighetsuppbud- och upplåtelser.
3 SSA, Byggningskoll. prot. 1648:43.

4 SSA, Stadens huvudböcker 1648-54, tomtöreslängder.
5 Se not 3.
6 Se not 6 i kap. om kv. Milon 5.
7 Meyersson 1943, s. 97.
8 SSA, Stockholm stads civilprotokoll 1663.

ANDERS HINDERSSONS HUS

1 Råberg 1968, s. 36.
SSA, 1674 års tomtbok (textdel).
2 SSA, Byggningskoll. prot. 1646, s. 57.
3 Möjligen identisk med Baltzer Friedrich, mäst. 1639. (Alm 1935, s. 26).
4 Katarinaberget 1972, Del B.
5 Se not 2.
6 Wrangel 1912, s. 376 och 391.
7 Hellström 1955, s. 20 f.
8 Ibid., s. 27 och 40.
9 Suecia I:13.

JAKOBSDAL

1 Wollin 1926, s. 115.
2 Ibid.
Karling 1931:2 s. 98 f.
3 Suecia I:85-89.
4 TtSu II:805, 806 och 808.
5 SHS 1971, Kungliga slott I, s. 307.
6 Karling 1931:2 s. 99.
7 Ibid.
8 LUB, Dela Gardieska arkivet, Räkenskaper, Vol.39, f. 15.
9 Ibid., f. 21 och ver. 122.
10 Ibid., f. 22.
11 LUB, De la Gardieska arkivet, Ekholmen 4, f. 35.
12 Ekholmen 3, f. 631.
13 Axel-Nilsson 1950, s. 201 f.
14 Ekholmen 4, f. 682, ver. 734 och 749.
Avlöning i form av naturaprodukter var det vanliga vid Jakobsdal.
15 Suecia I:87.
16 Wollin 1926, s. 115.
Karling 1931:2, s. 99.
17 Karling 1938, s. 15 f.
Kan Winters arbeten möjligen ha gällt någon annan av de la Gardies byggnader, t.ex. Vänngarn, som rest. 1639? (Förf. anm.)
18 Ekholmen 3, f. 15.
19 Ekholmen 4, f. 31.
20 Axel-Nilsson 1950, s. 201 ff.
21 Ibid., s. 202.
22 Karling 1931:2, s. 95 ff.
23 SSA, Tyska kyrkans räkenskaper. Sista gången Kristler nämns i handlingarna är den 28 febr. 1643 i dessa räkenskaper.
Karling 1931:2, s. 100.
24 Wollin 1925, s. 107 ff.
25 Karling 1931:1, s. 335.
26 Karling 1932, s. 36.
27 Ibid., s. 20.
28 Ibid., s. 32.
29 Wollin 1925, s. 322.

EKHOLMEN

1 LUB, De la Gardieska arkivet, Ekholmen 3-5.
2 Suecia I:99
3 TtSu II:922.
4 RA, Reduktionskommisionens acta rörande kungsgårdar, F 1:3, f. 3907–24.
Karling 1931:1, s. 347.
5 Ekholmen 5, f. 41.
6 Axel-Nilsson 1950, s. 203.
7 Ekholmen 4, f. 179.
8 Ibid., f. 33 och 204
9 Ibid., f. 204.
10 Ekholmen 5, f. 55 och 56.
11 Ibid., f. 44.
12 Ibid.
13 Hans Paur bör vara identisk med Hans Buhr.
14 Ekholmen 5, f. 41.
15 Ibid., f. 44.
16 Ibid., f. 51 och 52.
17 Ibid., f. 41.
18 Ibid., ver. 74 och 86.
Axel-Nilsson 1950, s. 203.
19 Ekholmen 5, f. 17.
20 Ibid., f. 41.
21 Ibid.
22 Enl. materialförslagen till mästerstyckena (MÄ) krävdes 400.000-650.000 murtegel för ett hus som var 24x50 alnar.
23 Karling 1931:1, s. 344 och 416.
24 Hahr 1905, s. 21.
Se även not 4.
25 Karling 1931:1, s. 352.
26 Ordet "stenhus" har ännu icke behandlats i Svenska Akademiens ordbok. Förf. har dock fått ta del av tillgängliga excerpter rörande citat från tiden 1540-1740. Dessa ger inte någon klar och entydig bild men väl vissa ledtrådar. För vänligt tillmötesgående ber förf. att få tacka prof. Sven Ekbo, SAOBArkiv, Lund.
27 Se not 4.
28 Söderwall 1891-1900.
29 SAOBArkiv, Excerpt.
30 Ibid.

RIDDARHUSET

1 Silferstolpe 1926, s. 86 ff.
2 Ibid., s. 90.
3 Ibid., s. 95 f.
4 Rha, Räkenskaper 1640, f. 2.
Ferster får här 50 rdr i ersättning för grundsten som han köpt till "Riddarhuset på Norremalm".
5 Silferstolpe 1926, s. 97.
6 RhA, Räkenskaper 1643.
7 RhA, Räkenskaper 1648, ver. 197.
8 Silferstolpe 1926, s. 110.
9 RhA, Räkenskaper 1648, ver. 166.
10 RhA, Räkenskaper 1649, f. 24, ver. 37, Räkenskaper 1650, f. 16.
11 Axel-Nilsson 1950, s. 427 f.

12 Silferstolpe 1926, s. 111.
13 Se not 1.

LILLA BOLLHUSET (nuv. Finska kyrkan).

1 Flodmark 1897, s. 1 f.
2 Ibid., s. 8 ff.
3 Ibid., s. 10 f.
4 Ibid.
5 SSA, Bou 1653. Se bilaga 1.
6 SSM, Bildsamlingen.
Av dessa fotografier framgår även att huset är byggt av tegel i renässansförband och har avlastningsbågar ovan fönstren.
7 Se not 1.
8 Suecia I:50.
9 Montell 1925, s. 12.
10 SSA, Finska kyrkans räkenskaper 1725-28.
11 SSA, Finska kyrkans räkenskaper 1725, ver 118.
En person får här ersättning för att han "nedtagit de stora bielekarna, som förr voro öfwer kyrkan".
12 Motnell 1925, s. 21.
13 Flodmark 1897, s. 32.
14 Montell 1925, s. 12.
15 SSA, Finska kyrkans räkenskaper 1725, ver. 118.
16 Montell 1925, s. 19.
17 Karling 1931:1, s. 95 och 561.
18 Ibid., s. 103.
19 TtSu III:1300.
20 Flodmark 1897, s. 6.

RÅDHUSET, FALUN

1 SKB, Brevreg. 575.
2 Ibid.
3 Hildebrand 1646:2, s. 536.
4 ULA, Falu stads dombok den 8 juli 1653.
5 Se not 3.
6 Ibid.
7 Suecia II:45.

NÅGRA UTMÄRKANDE DRAG FÖR FERSTERS PROFANA BYGGNADER

1 Maggio 1614, s. 5.
Lundberg 1935, s. 82 ff.
2 Ambrosiani 1904, s. 41 ff.
3 Andrén 1948, s. 87, b. 22.

UTLÄNDSKA FÖREBILDER

1 Vredeman de Vries 1577.
2 Vermeulen 1928, bild 345.
3 Kreft-Soenke 1964, bild 116.
4 Cuny 1910.
Hauke 1967, s. 94 ff.
Keyser 1972, s. 399 ff.
Lindner 1903
5 Lindner 1903, bild 37, 38 och 40.

6 Ibid., s. 80.
7 Hauke 1967, T. 74b, 75b och 79.
8 Cuny 1910, s. 95 ff.
9 Ibid., bild 53 och 65.
10 Ibid., bild 9.
Hauke 1967, T. 63.

VARIFRÅN KOM HANS FERSTER?

1 Cuny 1910.
2 Gdansk, Wojewodzkie Archiwum Panstwowe, Reg. nr. 300 C/2059 och 300, 36/65 nr 35.
3 Cuny 1910, s. 54.

NÅGRA SAMTIDA SVENSKA BYGGNADSVERK

1 Bååth 1916, s. 239 ff.
2 TtSu I:335-341.
3 Axel-Nilsson 1950, s. 229 ff.
4 Suecia I:32, 33 och 39.
5 TtSu I:436-439.
6 Se not 3.
7 SSM, Bildsamlingen, kv. Näckström.
8 Wrangel 1912, s. 120 f.
9 Ibid., s. 121.
10 Axel-Nilsson 1950, s. 224 f.
11 Wrangel 1912, s. 125.
12 Suecia I:13.
13 TtSu I:282 och 286.
14 SSA, Ritningssamlingen.
15 Wollin 1935, s. 483.
16 Ibid., s. 485.
17 Nordberg 1937, s. 221 ff.
18 Ibid., s. 223 f.
19 Ibid., s. 225 f.
20 Se bilaga 9. Buhr var även verksam vid Ekholmen 1646-47.
21 Nordberg 1937, s. 229 f.
22 Ibid., s. 230.
23 Ibid., s. 233.
24 Se bilaga 9.
25 Nordberg 1937, s. 243 f.
26 Suecia II:10.
27 TtSu III: 1447-52.
28 Nordberg 1937, s. 232.
29 Lundberg 1963, s. 264 ff.
30 LUB, De la Gardieska arkivet, Topografica, Arnö 3, Räkenskaper 1651, fol. 39.
31 Ibid. Räkenskaper 1650, fol. 28 och ver. 241.
32 Ibid. Räkenskaper 1651, fol. 35 f och ver. 195.
33 Suecia I:93.
TtSu II:856 och 862-865.

HANS FERSTERS LÄRLINGAR OCH GESÄLLER

1 MÄ, In- och utskrivningsbok, A III:1,
2 NordM, Skråarkivet, Murargesällerna.
Alm 1944, s. 114.
3 MÄ, E I:1.
4 Alm 1935, s. 95.
5 MÄ, Mästerstycken.
6 SSM, Bildsamlingen, kv. Näckström.
Wrangel 1914, s. 32.

Bilagor

Hans Fersters bouppteckning

INVENTARIUM Efter Sahl: Mester Hans Förster Sterbhuus
pro Anno 1653.

1 Steenhuus på Nygatan näst Wälb: Sahl: H: Lars Kagg
1 dhet andra Nyia Steenhuset ther widh, som iag her
upbygdt uti mit Änchieståndh.
1 Malmgårdh på Södremalm emellan Peter Clason och Sahl:
Jonas Trompetars Gårdh.
1 Lägerrum i S:t Jacobs Kyrchia.

Contante Pengl:r

Till Sahl: Mester Hans Voigt Lefuererat att köpa Materialer till dhet Nyia Huset, som iag laglig sökt at få igen, men bleff mig afkendt, att iag sådant skulle mista, som er

	Nembl:		
200	Ducater	RD	400–
–	Inspetier	”	200–
6	Portugalöser	”	120–
		S RDr	720–

1 paar Guldskedar och Armbandh, deropå lånt	80–
Uti mit Änckieståndh till min Sohn Mattis Förster, att lära Bardberer Emebete, gifuit	98–
Uti mit Änchieståndh, till mina Barns praecepts 2 Ährs löhn	100–
Min Bröllopz Kost, reknar iag till dhet högsta	100–
1 Bröllopz Klädning	50–
Till min Mann Lefd	550–
S RDr	1698–

Uthstående Gälds

Aff Claes Schmidt Kopparmt	D	480–
Aff Jörgen Zippell	D	520–
Aff Sahl: H: Johan Berendz Arfedingar	D	400–
Aff Kongl. Mtg:tt och Cronan, En Richz och Cammar Rådz Assignation på Sölf. Mt	D	808–
dito af Cronan, En Assignation af Lavalee på Kmt	D	1121–

Guld

1 Guldkädia, min egen om	83 ducater
1 d.o min dotters om	35 ducater
1 Ameleradh ring om	5 Cronor
1 Pitzeerring om	3 ducater
1 Guldhring min dotters	5 ducater
1 diamantering min dotters, wärdh	6 RDr
1 Amaleradh ring Mattis Försters om	6 Cronor
1 Guldhring medh Turkos, till Mattis Förster	

Sölfwer

1	Förgylt Credentz om	Lodh	77
1	d^{o}	”	45
1	Skåhl	”	15
1	stoop	”	24
4	små d^{o}	”	34
1	förgylt Taldrik	”	7
1	Kanna	”	68
1	d^{o}	”	52
1	Skåhl	”	34 1/2
1	d^{o}	”	10 1/2
15	Skedar	”	54

Gammalt Sölf:^{r} som iag hafwer låtit omarbeta, ther unter 1 mit belte medh kädia och slida 60 lodh 317

1 Sölffwörkädia
1 d^{o} min dotter bek^{t}

Perlor

1	Perlladh kiöpt för min dotter, och gifuit		RDr	42 Spes:
1	d^{o} ther utinnan			
	2 lodh Perlor kosta	RD 16–		
	2 lodh	RD 10–		26–
	Dessa 2 Perlladh till ett giordt, hwilket min dotter bekommit			

Then

51	faat Wäger	p:^{r}	142–
45	Taldrikar	”	45–
	Flaskor, kannor, skåhlar och salzeer	”	23–
1	dussin faat och tallrikar bordtsålt och betaltes till Kyrckan	”	40–
	Faat, Kannor, Skålar och Salzeer till min dotter	”	24–
6	faat, sammaledes min dotter	”	16–

Koppar

5 styck: Gamble Kettlar	Lisp.	5:2 p^{r}
2 st Kettlar bekom min dotter	”	1:14 p^{r}

Messings

2 st: Kettlar	p:^{r} 14
2 Gamble becken	p:^{r} 2 1/2
4 st: Malmgrytor	Lisp. 1:16 p:^{r}
4 st: Liusstakar	
1 Eldfaat	

Linnekläder

13 st: Lärefts bordduukar, deraf	6 st: min dotter
12 st: blaggarns d^{o}	6 st: min dotter
1 dammask bordduuk	
3 dussin Serueter deraf	1 duss min dotter
10 paar Laakan deraf	3 p^{r} min dotter
12 paar blaggarnslakan	4 p^{r} min dotter
1 dussin Handkläden bekom min dotter	
9 st blaggarns d^{o}	
3 duss Örnegåtzwahr deraf	1 duss min dotter
15 st: Ärmkläden	
12 st: Hattar deraf	6 st: min dotter
Min Sahl: Mans Skiortor och Kragar hafwa mina Söner förslettit	

Sängkläder

12 st: Benkebolster deraf	5 st: min dotter
16 st: Örnegatzhufwar	6 st: min dotter
3 st: Duunbeddar	1 st: min dotter
2 st Ryor mina Söhner foot	

1 Sängzförlått af grönt silkestafft, till min dotter
1 d^{o} af Cronrask
3 d^{o} Geemeent gaml: Rask, deraf 1 till Jörg: Förster

Trääwärckie

1 gl: Sängh af furu
2 d^{o} barnsängar
1 d^{o} för Pigan
1 d^{o} för inquartering
3 st: fallbenker, deraf 1. min dotter
4 st: gemene bordh af furu, deraf 1. Jörgen Förster
1 lijtet Steenbordh
1 Steenbordh. Malmgården, min dotter
11 st: Trästohlar
3 st: Skåpp, deraf 1. min dotter
5 st: Kistor deraf 1. min dotter
1 Klädes Rulla
1 dubbelt Klafcordium
1 annat Instrument, bekom min son Jörgen
2 st: Conterfej, mitt och min Sahl: Mann, deraf 1 min d:^{r}
1 Sahl: Feldtherns, till min dotter
1 Gemeent Conterfeij
18 st: Böcker, deriblandh 2 Bibil: deraf 1 min dotter
4 st Slijpstenar
2 st: gl: Sadlar
1 Musquet, en Wäria
3 st: Spinwärker, deraf 1 min dotter
8 st: Öhlfaat och Tunnor
Allehanda Annar Huusgerådz Saker, som intet kan kan specificeras, sätter iagh Cr 30
3 st: gl: Speglar, deraf 2 till min dotter
8 st: gl: Buldan Säckar

Gångekläder

1 Swart Mans Klädning, deraf Kappan till Matthis Förster
till Sorgekappa, Plijet till dottrn
1 Grå Klädesklädning medh Kappa
1 Grå Polemitz Jacka och byxor, till min dotter
1 Köller och byxor
1 Sorgekappa
1 Swart Camelåtz Jacka och byxor
1 gl: Sabelskinns Myssa, till Mattis Förster
1 brokadz quinfolkz Klädning medh Dantzig: Grofgröns Kappa, min dotter
1 Tobin Tiortell och Kaffatröja, och Dantzig: grofgrön Kappa
1 Armsides Tiortell gl., till min dotter
1 Polemitz under Tiortel
1 rödh Klädes under Tiortel
1 Swart stackot Klädeskappa, min dotter
1 lång Sorge Kappa
1 Klädes piga Kappa

Contra Credit

der emot är att betala som föllier
Till Mester Hans Woigts Arfedingar Kmdt Dr 2483
Till dhet Nyia Huusetz fulla förfärdigande 1007

3490–

Anna Maria Ranck
verte:

1 liten Sängförlåt af blomerat tygh som ähr mit Sängiatecke,
deraf Kappan till min dotter, till barnlindha
1 barn dunbedd, min dotter till sitt barn
1 Hollandsk Kuffer, dhen migh är förährat, men efter
min mågh så hårt trängier ther opå, opföres för dr
1 gl: Räffskins Jacka fodher
1 gl: Groffgröns Mans Jacka och byxor
1 gl: brokadztröja, heell uttsliten foder
1 gl: Groffgröns quinfolkz Kappa,förslitet
6 1/2 al: Swart Kläde
1 gl: Atlas tröja, till min dotter
Min wigningzring wäger 9 Ducater, hwilken iag böhr behålla,
och inte komma till Arffskiffte

Här aff mig förbehollit, altt dhet mig böhr, efter lagh,
aff oskifta Godzet

Anna Maria Ranck

SSA, Bou 1653

Hans Fersters anbud beträffande arbeten i Jakobs kyrka

An der Kirchen auffe Nordermalm S. Jakob will an Arbeit derzue gehören.

1. Die beide Thürne mit dem Giebel so hoch alls der Zimmerman mit seinem Tache lauffen thut wie. sub lit. a. zue sehen.
2. Beide Seiten Giebel an die Thürme. lit. b.
3. Zue ringss herumb von den Mauren abzuenehmen undt neue Mauer biss unters Dach zueverfertigen.
4. Die mittel Mauren über den Pfeilern mussen 8 Ellen höher Gemauert werden alls die aussen Mauren.
5. Beide Seiten Giebel vorne am Chor. lit. c.
6. 10 Gewelbe auf besiden Seiten, a 5 ieder Seite, iedes Gewelb 10 Elln in die Leng undt 10 Elln in die Breit.
7. 7 Gewelbe mitten durch die Kiirche, iedes Gewelb 14 Ellen breit undt 10 Ellen lang.
8. Ausswendig abzuebutzen, die zuebrochen Steine ausszuenehmen, mit neuen wiederumb uffullen, undt den Steinen ihre Farbe zuegeben, worzue die Farbe soll gegeben werden.
9. Ufs beste undt fleissigste innen ausszuekleistern und ausszuebutzen.
10. Die Kiirch Pforten ufzuesetzen.

Fordrar föruthan handlangare 2 500 rdr. Till hwalfuet 300 000 tegel, 300 läster kalk. Gemen mursten 200 000, dertill 200 läster kalk. Än till klistra och hwittlima 100 läster kalk.

SSA, Jakobs kyrkas räkenskaper 1634–1638

Bilaga 3

Hans Fersters kontrakt rörande Jakobs kyrka

Jagh Clas Flemingh till Willnes och Nårnes, Sweries riikes rådh, admiral, öfuerståthållare i Ståckholm, gör witterligit, at effter man hafuer sat sigh uthi sinnet at låta Sancte Jakobs kyrckia förswarliga och reparera, der före hafuer jagh för gåt funnit at cotrahera medh muremestaren kånstrick mester Hanss Förster, at han alt murarbete, som ehr hualfuenn, sielve muren sampt fenster och dörer, i summa alt det som mursleufen och hammare kan fordra och krefuie skall förferdige, så at han dermedh kan stå swars, doch sådant medh siene behörlige adsistenter och handtlangare, som apart af kyrkiones penningar skole blifua lönte, för huilket arbeete jagh hånom åhrligenn, nemligen ifrån marti nyförledne 1634 och till åhrsdagen, försekrar at gifua låta eet hundrade tiugu rikzdaler eller dess werde uthi gångbart mynnt.

Stockholm den 25 februarii 1635.

Clas Flemingh

SSA, Jakobs kyrkas räkenskaper 1634–1638

Hans Fersters kontrakt rörande Kristine kyrka, Falun

Wij Efterskreffne Carl Bonde till Bordsio och Espelunda, Sweriges Rijkes Råds, Gubernator Uthi Rickzsens General Bergsämbedte, sampt Lagman öfwer begge Carelerne, Johan Berendes till Strömsborg och Wijby, vice praeses Uthi Gen:Bergz Collegio sampt Landzhöfdingene öfwer Sillfwer och Kopparbergzlagen, Så nu närewarandes dedt Konungl: Bergsamptes Assesores sampteligen å den ena sijdan, och och Mr Hans Förster på den andra sijdan wederwarandes; Göre witterligit, att wij opå Underskrefne Dato hafwa slutidt ett Contract, angåendes Fahlu Stadz Nye Kyrchobyggning, i så måtto; att Jagh Mr Hans Förster hafwer mig förobligerat, såsom och Uthi detta brefs Kraft förbinder, till att Upbygga och af nyo förfärdiga een Kyrchia i Falu stad opå Åhsen och den ohrt som Hennes Konungl:Maij:[tt] wår allernådigste drottningh der till nådigast skenckt och förordnadt hafwer, hwilkens hela Lengd skall wara Etthundrade och Tretijo allnar, bredden Femptijo allnar, och högden på huffwudwärckett eller medelmurarna Tretijo allnar, sidomurrarna skola wara Siuton allnar högre och halfander allen tiocka; Kyrchiomurens grundwahl skall wara fyra allnar djup, och Trij allnar tiock, sammalunda skall och Tornetz grundwaal wara Fyra allnar diup och tiock, hwilckett sedan i högden småningom aftager, till dess muren af Tornet blifwer Femptijo allnar högdt. Och skall sielfwa Kyrckian in uthi wara med Otta heele Pelare och med Trij hwalf Utan Wanck och Lyte wäll funderat, och hufwudwalfwet mitt i Kyrckian högre än de båda sidorna, och Under hwalfwet två raader Pellare, hollandes hwardera raaden Fyra Pelare, men Under sijdohwalfwen blifwa halfwa Pelare, och Fenster emellan begge hwalfen på Sijdoweggiarne, allt efter den Scamplun som her på afrijdadt är, och Landzhöfdingen Welb: Johan Berendes tillstellet wården. Och skall Jagh wara förplichtadt heele denne byggning med Embetzfollck, som ähre Murmestare Geseller till sielfwa Murningen, och sedan Timbermän till Kyrchio och Torntecknings-behoff att skaffia/: så wijda träwäckett wedkommer:/ och af min egen Pungh, Utaf den accorderade Summan att löhna och Uppeholla, så wäl der i staden, som elliest med omkostning opå resor och om sielfwa arbetedt göra all försårgh, Undantagandes sielfwa Materialerna och hantlangare; såsom äre Kallckrörare, och de andre som frambära skola till Murmestarna Tegell och Kalck, dem måste Försambligen dageligen förskaffa och holla så många som behöfwes, Undertijden mera och Undertijden mindre, förutan dem som skole Upwinda Träwärckett till Tornbyggningen när Gud will och med arbetedt så wijda kommet är: Då låfwar Jag och mig beplichtar med Gudz tillhielp innan Trij åhrs förlåp/ : Så frampt icke mangell på Materialet infaller:/ med Muhrar, hwalf, Torn, och all der tillhörige Taak af Bräder, att lefwerera Fahlu Stad frij och ferdig, troligen och Wäl byggdt, som een redelig och Ehrlig mästare ägnar och böhr. Deremoott hafwe wij af Bergsämbetett opå Församlingens wegnar förseekrat bem:[tt] Mr Hans Ferster att låta bekomma för denna Kyrchiobyggning Otta Tusend Rickzdaler, hwaraf honom hwart åhr så lenge byggningen påstår, skall effter propportionen, eller som han på Trij åhrs tijd är skyllig. Kyrckian ferdig att lefwerera, som förbemält är, då skall han och hwart af samma åhr, bekomma een Triddingh af ofwanbem:[tt] Summa, der opå honom nu straxt Ettusend Rickzdaler handfångne och lefwererade äre, och på deet han arbetatt med deste större flijt och trooheet förretta må, och så myckitt willigare drifwa på dess fullbordan, skall honom effter Kyrckiones färdiga och fullkommeliga lefwerering, alldeles som han sig förobligerat hafwer, öfwer denna föreskrefwne Summa blifwa förährat Ettusend Rijckzdaler. Att dette alltt opå begge sijdor så obrotzligen hollas och effterkommas skall, hafwer wij detta Contract med egne hender underskrifwitt, och med Bergsämbetet samt Mr Hans Fersters Signet bekrefftatt, och twenne lijka lydande Exemplar förfärdigt, deraf Bergsämbetett dett ena på Församblingens Wegnar, och M[r] dett andra tillstellet ähr.
Datum Stockholm den 8 Novembris Åhr 1642.

Carl Bonde	Johann Berndes	Georg Grissbach	Erick Flemming
Lorentz Creutz	Christer Bonde	Hans Weiller Guardien	Hans Ferster Maurer
Petter Jönsson	Johan Henrichsson	Hans Steffen	

ULA, Falu magistrat och rådhusrätt, E 1:1

Hans Fersters kontrakt rörande Österåkers kyrka

Jagh Undertechnadt Bekienner och Her Medh Witterligit giör at Jag haffwer sluti Ett Contract Med den Wählborne Fru Brita Kurch Frijherrinna till Kimithö, Fru till Smedby Hoff och Norderijch och den wälborne Herrn H. Giostaff Baner till Tuna, Öffwerste öffwer Östgiöta Cavalleriedt i så måtto, at Jag skall förbyggia och förlängia dheras Nders Sochens Kyrkia widh Åker medh Een Chor aff Aderton alnar lång, Aderton Alnar bredh och Sexton alnar höögh, hwelfdh på bädsta sättet, och medh fämb tjänliga fönster Utzirat; Nedan uthi Fundamentet på beht Chor skal Jag Theras Nder hwardera sin Gewölffde graff, af fempton Alnar lång och Sex och een halff aln Breedh Upmura, *och detta arbete* i dhenna Nestkommande sommar till Augusti Månadt *så fulborda* och giöra, at Kyrkian eller des uutstående Hwalff, ingen skada utan mhera Styrkio der aff skall hafwa, effter som min Underskrefna förteckning det wijdare Utwisar, och *Jag Lofwar* Mig för theras Nder och hwar Erlig förståndig Man willia answara. Till detta Arbetes fulbordhan, haffwa theres Nder lofwat at förskaffwa mig i rättan tijd och in Aprili Nestkommande wid Bygningzplatzen alle Materilia, såsom Allehanda Steen, Kalch, Järn, Spijch, Bräder och Hwad Jag elliest anten till Murning eller Stelling behöfwer, ehwad Nampn det haffwa kan. Deres Nder haffwa och loffwat och at låta kasta Upp Fundamentet till Choret, och hielpa det Migh at läggia så widja Gråstenen brukas, såsom och att nedriffwa gaflen och hwalffwet deröffwer, när så fordras: Men det öfriga skall Jagh med mit egit folch och hantlanger förätta. För dette Arbete haffwa theres Nder loffwat Mig Fyrehundrade Rijzdaler: dher utaff Jag nu straxt i begynnelsen skall bekomma Etthundradhe Richzdalr och dhe öfriga effter handen och som Jag arbetet fortsättier. Och dher Jagh detta så som föreskrifwit står i rättan tijd och theres Nder till nöije fulbordar, så haffwa theres Nder Mig hwardera lofwat med Een discretion at wela ihågkomma. Till ytermhera Wisso och bättre förmahning at detta så Emällan oss slutit ähr, och Jag skall på Min sijda wara förplichtadt thet Redeligin och obrotzligen hålla. Ty haffwer Jag detta med Egen Handh Underskriffwit och förseglat. Actum Stocholm den 23 Martij Åhr 1647.

Hans Ferster
Maurer
(sigill)

ULA, Österåkers kyrkoarkiv, P I:1

Hans Fersters kontrakt rörande Amiralitetshuset

Wij Undersk:ne^p giöre witterligit att såsom wij för nödigt befinne det att Ad:tz Huus af Steen motte blef^a her på Skepzholmen upsat, Altså hafue wij betingat med denne brefwijsare konstrijk m^r Hans Förester, att han samma Huus att opmura skall sig opåtaga, aldeles eftter den afritning uthi Lengd och bredd såm det er afstuekit, Jemväll och alle wohningen fördeele, Skårstennar opmura och opläggia takteglet och det Kalckslå, in Summa förrätte alt på förb:de Huus så wida såm murslefuen tillkommer, eftter hans gifne revers her emot innehåller och förmäler, derföre hafeur wij honom låf:t och tillsagt 300 Rd^r eller dess wärde uthi gångbart mynt, huer opå honom 60 Rdr för alth gifuas skall och sedhan eftter såm det kan lijdha med arbetet, der emot skall han hålla så många murmestare såm der till höfues, icke förendes af några flere expenser opå, än förb:tt ähr, doch huad anlanger såm Kalck och tegell sandsten och tilbära skola, ähr han sig tilbundet, dass till wisso att således med honom slutet ähr hafue wij dette med egne hender underskrifvit och med Ad:tz Insegell bekräfttiget Act:.

Karll Karllsson
RikzAdmiral

Claas Flemingh

KrA, Svenska flottans arkiv, Amiralitetskollegii registratur 1634

Bilaga 7

Hans Fersters kontrakt rörande Tukthuset

Ähr witterligit, at man haffuer Accorderat, medh Mr Hans Förster Muhrmästare, det han skulle Upmura een fierdepart aff det nya Tuchthuset som skall byggias på Wästremalm nedan för Barnhuset, som ofvanskriffna affritning uthwisar, medh grundwalen, twå Wåningar högdt, uthom Winden der oppå, Affdelningen innan huset effter affritningen, Trappor och Steengålff uthi een Summa, färdigt giöra hewadh Mursleffwen kräffwer, hålla sigh sielff handtlangare, som bruka kalck och bähra steen såsom och Stellningsmakare. Men bygningzpärtzsedlarna skola medh barnhuset omkostning leffwereras wedh bygningen på Platzen, och hafwer Man medh honom så föreenthz, att han skall haffwa för samma arbete fiorton hundrade daller sylfermt, hwilcka skola honom uthi fyra Terminer betalte bliffwa, derh den sista terminen inthet förr ähn samma bygning ähr färdig. Signatum Stockholm dhen 14 Aprilis Anno 1645.

Knutt Posse m.propria

SSA, Allmänna barnhusets arkivalier, Räkenskaper 1645

Hars Fersters kontrakt rörande Norra Kämnärshuset

Ähr wijtterligit att man haffuer Acorderat medh Ehrlig och Konstrijke, Mester Haanss Freester, muurmästare, att han skall, medh sijne egne handlangare, Muuhrmästare, och ställningzmakare, opmuurha Kämneerhrs Cammars bygningen, opå Norremalm, offuan Malmtorget grundwarden till Källaren och tree wåningar der offuan opå den Första Wåhningen näst Källaren lijka medh Källaren hwalffda Tuå och en halff: steen tiock muuhr. Affdelningen innan uthi huuset effter den Dessien der opå giort ähr sammaledes poortgången medh wachtmestare Cammaren huelfda medh tränne fångehuus der under allenast en wåning der offuan opå med bielkar der till ett lijtet huus in emoot Matz Persons gårdh Två gånger hwalffda den öffuersta wåningen medh Bielkar: Uthi en summa alt muuhre arbethe medh Trappor aff steen gålffläggningh gafflar och Taak ansluutet och en lijten gaffwel emot malmtorget för uthan dee andhre gafflarna. Hwad Bygningz Materialerna wedhkommer, skall stadhen wara förobligerat att förskaffa til Hausset så nähr dhee kunna komma och haffwa wij warijt öffuer eens medh offuanbe:te Mester Haanss Freester för Nijtton Hundradhe Rijksdaler eller des wärdhe som han effter handen som arbethe kan lijda bekommer, skall aff Stadzens Cassa Dåck ett hundrade rijkzdaler tilbeholdt till dess att alt arbethet ähr förfärdigat. Datum Byggning Collegio den. . . . . Junij A^{o} 1646.

Matias Trosth Oluff Larson Johan Erichsson

SSA, 1650 års huvudbok

Bilaga 9

Hans Fersters lärlingar och gesäller

Lärlingar

Anders Andersson
Inskr. 1642, utskr. 1645
1662 mästare

Anders Holgersson, fr. Västergötland
Inskr. 1645

Anders Knutsson
Utskr. 1638 efter tre års lära
1643 gesäll
1651 mästare

Anders Simonsson
Inskr. 1639
1642 mästersven
1643 gesäll

Carl Svensson
Utskr. 1639 efter tre års lära
1643 gesäll

Claes Mårtensson, fr. Cronte by, Kimito sn, Nyland
Inskr. 1647, utskr. 1649
1649 gesäll

Clement Olofsson
Utskr. 1640 efter tre års lära
1643 gesäll

Erik Jönsson, fr. Hedemora
Inskr. 1648, utskr. 1651 el. 1652

Hans Andersson
Utskr. 1638 efter tre års lära
1643 gesäll
1655 mästare

Henrik Håkansson, fr. Väserås
Inskr. 1640 på tre år, blev sedan soldat

Johan Larsson, fr.Sigtuna
Inskr. 1648, utskr. 1652

Jöns Larsson
Inskr. 1642, utskr. 1645

Jörgen Nilsson
Inskr. 1644, utskr. 1647
1664 mästare

Lars Gregersson
Inskr. 1646, utskr. 1649
1649 gesäll

Matz Eriksson, fr. Ulltuna by, Skäfftuna sn
Inskr. 1647, utskr. 1651

Matz Jakobsson, fr. Ry sn
Inskr, 1647, utskr. 1649
1649 gäsell
1663 mästare

Matz Persson
Inskr. 1639 efter lära i två år, skulle stanna ytterligare ett år

Nils Jonsson
Utskr. 1639 efter tre års lära

Olof Eriksson
Inskr. 1639 på tre år, död i pest

Olof Knutsson, fr. Hedemora
Inskr. 1641, utskr. som mästersven 1644

Per Andersson
Utskr. 1639 efter tre års lära
1643 gesäll

Per Andersson
Inskr. 1646, utskr. 1649
1649 gesäll

Per Eriksson
Inskr. 1643, utskr. 1646

Philip Habart
Inskr. 1642 för fyra års lära, rymde till knektarna 1644

Staffan Jonsson, fr. Vikby, Hammarby sn
Inskr. 1647, utskr. 1651
1666 mästare

Hans Fersters gesäller 1643

Anders Knutsson
Anders Simonsson
Berendt Persson
Carl Svensson
Klement Olofzon
Erich Larsson Foot
Erich Eskelsson
Erik Markusson
Erik Siffersson
Frantz Matzon
Frandz Hindersson
Hans Andersson
Hans Lambert
Hans Buhr
Jöran Mårthensson
Jöran Fischie
Johan Danielsson
Lars Erichsson, håller till i Enkiöping
Nicolaus Frank
Nils Nilsson
Nils Pedhersson
Per Andersson
Segfred Eskelsson
Tobias Palm
Oloff Knutzon

Mästare utgångna från Hans Fersters krets (i kronologisk ordning):

Berndt Persson (d. 13 jan. 1665)
1643 gesäll
1648 mästare, mästerstycke nr 4
1650-66 hade P. 28 lärlingar
Verksamhet:
1654-55 Veckholms kyrka (Rosell)
1654-65 ledande murmästare vid Skokloster (Andrén)

Anders Knutsson
1635-38 lärling
1643 gesäll
1651 mästare, mästerstycke nr 5
1652-62 hade K. 3 lärlingar

Hans Andersson Skogh
1635-38 lärling
1643 gesäll
1655 mästare, mästerstycke nr 7
1656 hade A. 1 lärling

Jörgen Fischer (d. 20 april 1660), fr. Freyberg, Meissen
1644 gift med Frau Elsa Börgels (Tyska förs. vigselbok)
1643 gesäll
1658 mästare, mästerstycke nr 8
Inga lärlingar
Verksamhet:
1643–59 arbetsledare vid Kristine kyrka, Falun
1652–55 Avesta kyrka

Anders Andersson(d. 1667)
1642–45 lärling
1662 mästare, mästerstycke nr 13
1663–67 hade A. 13 lärlingar

Matz Jakobsson (d. 1667 eller 1668), fr Ry sn.
1647–49 lärling
1649 gesäll
1663 mästare, mästerstycke nr 14
1664–67 hade J. 12 lärlingar
Verksamhet:
1664–67 Askersunds landsförsamlings kyrka

Jörgen Nilsson
1644–47 lärling
1664 mästare, mästerstycke nr 15
1665–68 hade N. 7 lärlingar

Staffan Jonsson
1647–51 lärling
1666 mästare, mästerstycke nr 16
1666–67 hade J. 2 lärlingar

Förteckningen sammanställd av uppgifter främst ur MÄ:s handlingar

Samtidighetstabell över Hans Fersters verksamhet

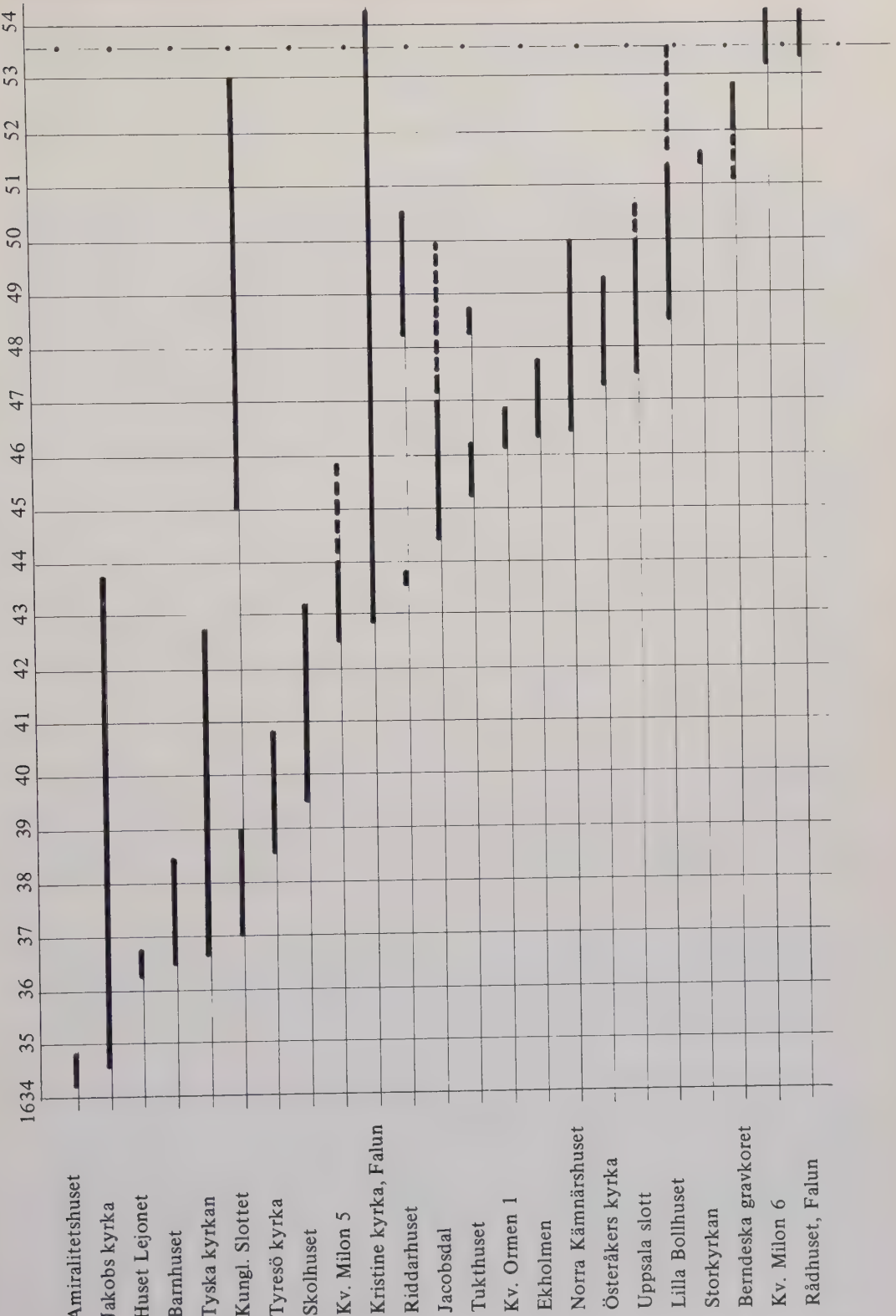

Zusammenfassung

Als eine der interessantesten und intensivsten Bauperioden Schwedens-und vor allen Dingen in Stockholm- sind die Jahrzehnte um die Mitte des 17. Jahrhunderts anzusehen. Es war die Zeit, in der Schweden sich zur Grossmacht entfaltet hatte. Durch siegreiche Feldzüge konnte die herrschende Klasse ihr Vermögen entweder vergrössern oder überhaupt gründen. Man forderte nun, fast kategorisch, eine repräsentative Hauptstadt, wie überhaupt neue Gebäude grosszügigster Prägung. Um aber ein solches Bauprogramm durchführen zu können, war der Staat dazu gezwungen ausländische, fachkundige Meister und Handwerker ins Reich zu berufen. Rekrutiert wurden diese Facharbeiter in erster Hand aus den Niederlanden und Deutschland.

Einer dieser Einwanderer war Hans Ferster. (Es sei darauf aufmerksam gemacht, dass sein Name verschiedene Lesarten aufzuweisen hat aber die, die meist gebraucht wurde, war Förster). Dokumentarisch belegt ist Ferster erstmalig in Schweden 1634. In die Maurerzunft Stockholms wurde er 1639 aufgenommen und erhielt im Jahr 1641 in dieser Stadt das Bürgerrecht. Er war verheiratet, hatte 7 oder 8 Kinder und starb, als geachteter und ziemlich wohlhabender Mann, in Stockholm Anno 1653.

Als leitender Baumeister Schwedens baute er nicht nur Kirchen sondern auch Profanhäuser. Von den Kirchenbauten sind fast noch alle in ihrem ursprünglichen Schick erhalten. Die profanen Häuser jedoch sind entweder ganz verschwunden oder aber so oft umgebaut, dass deren eigentlicher Stil nicht mehr zu erkennen und somit zu bestimmen ist. Zu seinen Auftraggebern konnte er die Krone, die Städte und schliesslich Privatpersonen, die entweder dem Adel oder der Bürgerschaft angehörten, rechnen.

Der Bau der *Jakobskirche* (Stockholm) war bereits in den neunziger Jahren des 16. Jahrhunderts begonnen worden, wodurch der grösste Teil der Mauer bereits fertig war. Die wichtigste Arbeit Fersters war die, der Kirche ein neues Gewölbe zu schlagen.

Hans Ferster erweiterte, als leitender Maurermeister, die *Deutsche Kirche* (Tyska kyrkan, Stockholm) in den Jahren 1636–1643. Die früher einschiffige Kirche erhielt nun ein weiteres Schiff und neues Gewölbe.

Im Auftrag des Reichsdrosten (riksdrotsen) Gabriel Gustafsson Oxenstjerna errichtete Ferster von 1638- bis 1640 die *Tyresökirche* (Södermanland), die sowohl als Dorf-, Grab- und auch als Schlosskirche dienen sollte.

Die *Kristinekirche in Falun* (Dalarne) muss als Fersters Hauptwerk betrachtet werden. Als Arbeitsleider wurde jedoch sein Geselle Jöran Fischer eingesetzt. Der Kirchenbau wurde im Jahr 1642 in Angriff genommen, und war beim Ableben Fersters Anno 1653 grösstenteils fertig. Der Westturm war 1659 vollendet.

Eine Kopie der Originalzeichnung ist noch vorhanden, der Zeichner bis heute leider noch unbekannt. Sehr viele Einselheiten sprechen allerdings dafür, dass Ferster der Urheber dieses Blattes sein könnte. Man hielt sich beim Bauen nicht exakt an den Bauplan sondern nahm zwei einschneidende Veränderungen vor: Aus der geplanten Basilika entstand eine Hallenkirche indem das Mittelschiff gesenkt wurde, und man änderte den Westturm.

An der *Österåkerskirche* (Uppland) führte Ferster zwischen 1647 und 1650 ein neues Ostchor auf, das als Grabchor geplan war. Ausserdem reparierte man die ganze Kirche und gab ihr gleichzeitig ein neues Gewölbe.

Auch die Kirche in *Sollentuna* (Uppland) erhielt ein neues Ostchor, und zwar baute man dieses durch das Berndesche Grabchor hindurch, das 1652 fertig dastand.

Fersters erster Profanbau in Schweden war das 1634 erbaute *Haus der Admiralität* (Stockholm). Es ist das älteste Gebäude von ihm, das man kennt.

Den grössten Teil seines Arbeitseinsatzes in Schweden führte er als leitender Maurermeister am *Schloss in Stockholm* aus. Warscheinlich war er auch an den Reparationen am *Schloss zu Uppsala* beteiligt.

Ein erwachendes soziales Bewusstsein bei den Machthabern machte sich insofern bemerkbar, dass man Aufträge für den Bau von Häusern, die für den Unterricht, die Erziehung, für die Stadtverwaltung und das Rechtswesen bestimmt waren, erteilte. Für diese vielseitigen Bauvorhaben der Stadt wurde Ferster als Leiter eingesetzt.

So entstanden in den Jahren: 1636–1638 das *Kinderheim* (barnhuset), zwischen 1639 und 1642 die *Riddarholmschule*, das *Zuchthaus* errichtete man von 1645 bis 1646 und das *Nördliche Stadtgericht* schliesslich zwischen 1646 und 1650. Von alle diesen Bauten erweckte jedoch das Kinderheim durch seine Grösse und Schönheit besonders Bewunderung.

Die Baulust der Bürger nahm in immer grösserem Umfang zu. Da Dokumente nicht mehr vorhanden sind, ist es oft sehr schwer den Baumeister gewisser Häuser zu erfahren. Ein paar Werke Fersters hingegen sind jedoch bekannt: In den vierziger- und fünfziger Jahren des 17. Jahrhunderts baute er sich nämlich selbst zwei Häuser die im Quartier *Milon 5 und 6* lagen, der damals vornehmsten Strasse, die Königstrasse (Konungsgatan die heutige Stora Nygatan).

Am *Tyska brinken* baute er 1636 das Löwenhaus (huset Lejonet). Ein oder ein paar Häuser errichtete er für Rechnung des Stadtrates *Anders Hindersson* um 1646 herum. Ballmeister Jörgen Zippel scheint mit Ferster ebenfalls Kontrakt geschrieben zu haben, denn von ihm soll das 1648–1653 entstandene *kleine Ballhaus* (lilla Bollhuset) sein.

Es ist darauf hinzuweisen, dass die im letzten Abschnitt genannten Gebäude alle in Stockholm lagen bezw. liegen.

Als Jakob de la Gardie 1640 *Jakobsdal* und *Ekholmen* (Uppland) bauen liess, stand Ferster in dessen Diensten. Beim Gesamtbau des Schlosses Jakobsdal war er als Leiter tätig. Da Ekholmen aber ein Holzbau war, führte die Werkstatt Fersters lediglich die notwendigen Maurerarbeiten aus: Keller, Schornsteine und Öfen.

Fersters persönlich bedeutendster Einsatz ist in der *Gewölbearchitektur* zu suchen, denn seine Gewölbekonstruktion hat in Schweden nichts Gleichartiges aufzuweisen.

Die ältesten von ihm geschlagenen Gewölbe -in Tyresö und in der Deutschen Kirche zu Stockholm- legen Zeugnis darüber ab, dass Ferster hier noch pietätvoll an die ältere schwedische Tradition anknüpft: Dünne Rippen aus dünnen Profielziegeln. Die Gewölbe der Jakobskirche (Stockholm 1642) jedoch zeigen deutlich Fersters Eigenart. Diese und spätere Gewölbe sind nämlich ohne sichtbare Rippen geschlagen. Die Grate, scharf durch Putz markiert, sind aus geformten oder auf Kanten gestellten Ziegeln ausgefürht. Die Kappen sind mehr als gewöhnlich konkav und erhalten immer grösser werdende Überhöhungen. Die Travées isoliert man mehr und mehr dadurch, dass die Gürtelbogen von Spitzbogen über Rundbogen zu Korbbogen hin verändert werden und man somit erreicht, dass die Kuppelform der Gewölbe mehr akzentuiert wurde. Die Gewölbemuster bestehen aus vier- oder

achtzackigen Sternen oder Netzgewölben. Vergleiche zwischen Fersters Gewölbekonstruktion und der ausländischen Gewölbearchitektur ist unter Berücksichtigung folgender Faktoren gemacht worden: Konstruktion, Raumbildung und Musterformen, und zwar jeder Faktor für sich. Was die Konstruktion der Zellengewölbe anbelangt werden diese als Fersters vornehmste Vorbilder angesehen. Als direkte Ausläufer der Zellengewölbe können Fersters Gewölbe nich betrachtet werden, dann schon eher als ein schwaches Abbild dieser.

Können besass Ferster aber Inspiration muss er aus Gegenden erhalten haben, die Zellengewölbe besassen. Das einzige Gebiet, in welchem die Ähnlichkeit in den drei genannten Formen auftritt und somit in Betracht käme, wäre evtl. das Ostpreussen des Deutschordenlandes. Die genannten übereinstimmenden Eigenschaften vereinigen sich ebenfalls in mehreren Monumenten. Ein Teil dieser stammen aus der Periode von c:a 1500 bis 1620, also aus der Zeit, die vor Fersters Wirken lag.

Die ursprüngliche *Turmspitze* in Tyresö sowie die geplante und wahrscheinlich auch aufgesetzte Spitze der Kristinekirche (Falun), so waren beide aus drei schwebenden Köpfen mit enganliegenden Laternen zusammengesetzt. Vorbilder und Nachfolger dieser Spitzen gab es sowohl in Schweden als auch im südlichen Ostseebereich. Nach Zeit und Ausführung zu gehen, waren diese Art Spitzen mehr im Baltikum und Gdansk (Danzig) zu Hause.

Bei seinen Haustypen, Fasadeneinteilungen und Ausschmückungen knüpfte Ferster an die deutsch-niederländische Renaissance an, und zwar von Vredeman de Vries ausgehend. Die Fasaden seiner eigenen zwei Häuser sind mit ausländischen verglichen worden. Man ist der Überzeugung, dass deren Vorbilder, wie bereits erwähnt, in Danzig (Gdansk) zu suchen sind.

Was sowohl die profanen als auch die kirchlichen Bauten Fersters anbetrifft, findet man deren meisten Vorbilder auf der südlichen Seite des Ostseebereiches. Ferster schien über die Architektur im Raum Danzig mit Umgebung sehr gut informiert gewesen zu sein, denn sehr oft können seine Vorbilder nicht nur auf eine bestimmte Gegend, sondern auch auf einen bestimmten Meister (Abraham von dem Block) zeigen. Man kann als Exempel das Von dem Blockschen Gewölbe in Zlota (Langgasser Tor, Danzig) nehmen, denn dieses stammt aus den Jahren 1613–1616, und kann deshalb vielleicht als ein fehlendes Glied zwischen Zellengewölbe und Fersters Gewölbe betrachtet werden. Die Fasade des Von dem Blockschen Haus in der Langgasse Nummer 30, Danzig, erstand in Fersters eigenem Haus im Quartier Milon 5, Stockholm, als Nachfolgerin wieder.

Da dokumentarische Belege fehlen, die Vergangenheit Fersters noch heute im Dunkeln verborgen ist, muss das Ebengesagte als Hypothese angesehen werden.

Die Bedeutung Fersters für seine Zeitgenossen war, durch seine verzweigte und umfassende Bautätigkeit, nicht gering. Noch in der nahm ihm folgenden Generation lebten in seinen Gesellen und Lehrlingen viele seiner Bauideen richtungsweisend fort, bevor neue Stilideal auftaucten, um sich in Schweden auszubreiten.

Übersetzt von Ruth-Maria Sprang

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm:

Byggnadsnämndens arkiv (BNA):
Handl. rör. Kv. Milon 5 1907–34

Kungl. Biblioteket (KB):
Handskriftsavdelningen
Skön konst
Maggio, Giovanni: Architettura civile. Rom 1614
L'Architectura civile
Von der Architectur civil Ins Gemein
Teknologi
Annotationer i Byggnadskonsten
Tilas samlingar
Samlingar om frälsegodsen i Sverige
Topografiska samlingar
Kart- och planschavdelningen
Dahlbergssamlingen
Teckningarna till "Suecia antiqua et hodierna"
Tilas II och IV
Planer och fasad till Kristine kyrka, Falun

Kungl. Krigsarkivet (KrA):
Flottans arkiv
Amiralitetskollegi registratur 1634 och 1649
Örlogsflottans räkenskaper 1634, 1638 och 1650
Stads- och fästningsplaner i Stockholm
1651 års tomtkarta, nr 240

Kungl. Vitterhets- Historie- och Antikvitets-Akademien (VHAA):
Antikvariskt topografiska arkivet (ATA)
Lagerholm, Nils: Gravundersökning i Jakobs kyrka. Diar. 2368/1939
Restaureringsrapporter
Fotografi- och ritningssamlingen

Murmästareämbetets arkiv (MÄ):
Inkomna handlingar, E I:1
In- och utskrivningsbok, A III:1
Mästerstycken, E IV:1–4

Nationalmusei arkiv (NM):
Eichorns samling
Ritn. av Jean de la Vallée
Porträttarkivet
Tessinsamlingen
Ritn. av Jean de la Vallée

Nordiska muséets arkiv (NordM):
Handl. rör Tyresö
Skråarkivet
Murgesällerna i Stockholm
Stockholm Stenhuggarämbetes arkiv
Mästerstycken

Riddarhusets arkiv (RhA):
Ritningssamlingen
Räkenskaper 1639–1651

Riksantikvarieämbetet (RAÄ):
Kungl. Byggnadsstyrelsens arkiv (K-byrån)
Acta- och bildsamlingen

Riksarkivet (RA):
Acta ang. Ridderskapet och adeln
Enskilda godsräkenskaper, 1500- och 1600-talen
Acta Ecclesiastica
Österåkers kyrka
Bergskolligii arkiv
Protokoll 1642–1644, A I:1
Biografica
Kurck
Oxenstierna af Croneborg
Gabriel Gustafsson Oxenstierna
Enskilda arkiv
Erik Dahlberghs samling
Skrivelser till Erik Dahlbergh 1661–1674, E 3485 B
De la Gardieska arkivet
Jacob de la Gardies och Ebba Brahes papper
Utgångna skrivelser samt strödda handlingar
Räkenskaper 1615-1641
Carl Carlsson Gyllenhjelms arkiv
Handlingar och räkenskaper
Kapital- och huvudbok 1630, 1635–36 och 1638–39, E 3710–3714
Journaler 1629–30, 1635, 1638-41, E 3724–3728
Räkenskaper 1631–34, 1639, 1641–42, E 3736–3739
Kantzowska arkivet
Handl. rör. Gabriel Gustafsson Oxenstierna
Huvudbok 1636, E 4342
Huvudbok 1640, E 4343
Verifikationer 1633–39, E 4344
Gustaf Soops räkenskaper
Huvudbok 1667–70, E 4352–53, E 4355 och E 4358
Adam Lewenhaupts samling
Vattenmärken i avbildningar
Riksregistraturet
Stegeborgssamlingen
Ritn. av Jean de la Vallée, nr 1 bl. 4–12
Svea hovrätts arkiv
Liber causarum, vol. 58

Kammararkivet (RA KA):
Adeln och dess gods
  Oxenstierna af Croneborg
Kyrkor, skolor och hospital (KSH)
  Akter från 1600- och 1700-talen, vol. 31–32
  Räkenskaper, vol. 54
    Kristine kyrka, Falun

Likvidationer
Reduktionskommisionens acta, F I:1

Överintendentsämbetets arkiv (ÖIA):
Ritningsamlingen
  Gamla Riksdagshuset, Riddarholmen

Slottsarkitektkontoret:
Stockholms slott
  Ritn. av Jean de la Vallée

Slottsarkivet (SlA):
Hedwig Eleonoras räkenskaper
  Kassa räkningar 1656–82
Stockholms slotz book (Slottsboken) 1637–43 och 1645–53

Stockholms stadsarkiv (SSA):
Allmänna barnhusets arkivalier
  Ritningssamlingen A 1:1–129
  Räkenskaper 1636–43 och 1645–49
Byggnadsnämndens arkiv
  Ritn. av kv. Milon 5, 1864:47
Finska församlingen
  Räkenskaper 1725–29
Jakobs församling
  Dödbok
  Räkenskaper 1634–53
Justitiekollegium och förmyndarekammaren
  Bouppteckningar
Magistraten
  Borgare i Stockholm
  Civilprotokoll 1663
  Fastebrev 1635–47
  Fastighetsregister
  Stadens tänkeböcker 1649–50, 1653, 1658, 1663 och 1692
  Stockholms stads huvudböcker
    Räkenskaper och verifikationer 1635–53
  Stockholms stads ämbetsbok 1624–59
Nils Nilsson Stjernflykts kassabok år 1636, M 3:19:1
Ritningssamlingen
Rådhusrättens arkiv
  Byggningskollegii protokoll 1646–53
Ivar Simonssons handlingar
  Topografica
Stadsingenjörskontoret
  Designationsböcker
Storkyrkoförsamlingen
  Räkenskaper 1651

Tyska församlingen
Dopbok
Dödbok
Vigselbok
Räkenskaper 1636–53
Överståthållarämbetet
Mantalslängder

Stockholms stads brandförsäkringskontors arkiv (SSBA):
Verifikationer
1746:432, 1747:283 och 1786:281

Stockholms stadsmuseums arkiv (SSM):
Acta- och bildsamlingen

Falun:

Kristine kyrkas arkiv:
Räkenskaper 1642–55

Stora Kopparbergs Bergslags arkiv (SKB):
Brevregister
Gruvrättsprotokoll 1661, 1664 och 1667
Kristine kyrkas räkenskaper 1642–57

Lund

Lunds universitets bibliotek (LUB):
Handskriftsamlingen
De la Gardieska arkivet
Räkenskaper, vol. 39 och 42
Topografica
Arnö 3
Ekholmen 3–5
Jakobsdal
Runsa 8 och 12
Vol. 6

Svenska Akademiens Ordboksredaktions samlingar (SAOBAarkiv):
Excerpter rörande ordet ”stenhus”

Uppsala:

Uppsala landsarkiv (ULA):
Falu stads arkiv
Registratur 1641–53
Brev, resolutioner och författningar, E I:1
Falu rådhusrätts och magistrats arkiv
Dombok 1653, 1656 och 1658
Kopparbergs länsstyrelses arkiv
Landskontoret
Kristine kyrkas räkenskaper 1642–56
Ritningssamlingen
Avesta kyrka
Sollentuna kyrkoarkiv
Räkenskaper 1625–53

Tyresö kyrkoarkiv
Räkenskaper 1634–67
Österåkers kyrkoarkiv
Handl. om rest. 1647–50, P I:1
Räkenskaper 1648–55

Dresden:

Institut für Denkmalpflege:
Bildsammlung
Zellengewölbe

Gdansk (Danzig):

Wojewodzkie Archiwum Panstwowe w Gdansku:
Ges. lose Schriften der Maurer, Stein- und Bildhauer, 300,C/ 2059
Reg. d. Einnahmen des Gewerks der Maurer, Stein- und Bildhauer 1603–1643, 300,36/65 /dawny nr 35/

TRYCKTA KÄLLOR OCH KÄLLPUBLIKATIONER

Acta 1939 — *Acta till Stockholms större latinläroverks historia 1419–1840.* Utg. av B. Rud. Hall. Lund 1939.

Suecia — Dahlberg, Erik: *Suecia antiqua et hodierna.* Stockholm 1898 och 1965.

TtSu — Dahlberg, Erik: *Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna.* Del I–IV. Stockholm 1963–1970.

Furttenbach 1640 — Furttenbach, Joseph: *Architectura recreationis.* Augsburg 1640.

Furttenbach 1649 — Densamme: *Kirchen gebäu.* Augsburg 1649.

Hammarström 1791 — Hammarström, Eric: *Äldre och nyare märkwärdigheter wid St. Kopparberget.* Saml. 3. Falun 1791.

Lenaeus 1647 — Lenaeus, Joh: *LjikPredikning hållen i Westerårs Öffuer Salighe Herres Doctor Johans Rudbeckii Begraffning. . . Åhr 1646.* Wästerås 1647.

Peringskiöld 1719 — Peringskiöld, Johan: *Monumenta Ullerakerensia.* Stockholm 1719.

Ranisch 1695 — Ranisch, Bartel: *Beschreibung Aller Kirchen-Gebäude Der Stadt Dantzig.* Dantzig 1695.

Svenska riksrådens protokoll 1634–1653. Utg. av Riksarkivet gen. Severin Bergh. Stockholm 1886–1920.

Vogel 1648 — von Vogel, Sigismund: Stockholms stadz härkomst och beskrivelse. *SSEÅ* 1911.

Vredeman de Vries 1577 — Vredeman de Vries, Jan: *Architectura oder Bauung. . .* Antwerpen 1577.

OTRYCKT LITTERATUR

Alm 1935 M — Alm, Henrik: *Tyresö kyrka.* (Manuskript i SvK). Stockholm 1935.

Gunér 1966 — Gunér, Göran: *Byggnadshistorisk utredning rörande gamla Riksdagshuset och det Hebbeska huset på Riddarholmen i Stockholm.* Stencil 1966. (K-byrån).

Hansson-Muisnets 1952 — Hansson, Jack och Muisnets, Sergej: *S:t Jakobs kyrka. Valvstudier.* Sem. uppsats framlagd vid Arkitekturhögskolan i Stockholm 1952. Maskinskrift.

Karlsson 1973 — Karlsson, Ann Mari: *Senmedeltida stjärnvalv i Uppland.* Trebetygsuppsats i konstvetenskap framlagd vid Stockholms universitet 1973. Stencil.

Korthals 1956 — Korthals, Annelore: *Sterngewölbe im norddeutschen Backsteingebiet.* Phil. Dipl. –Arbeit. Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald. Maskinskrift 1956.

Meuche 1956 — Meuche, Hermann: *Das Zellengewölbe in Sachsen.* Phil. Dipl. –Arbeit. Ernst-Moritz-Arndt–Universität, Greifswald. Maskinskrift 1956.

Meuche 1959 — Densamme: *Das Zellengewölbe.* Phil. Diss. Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald. Stencil 1959.

Reichel 1956 — Reichel, Friedrich: *Sächsische Netz- und Sterngewölbe der Spätgotik.* Phil. Dipl. –Arbeit. Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Greifswald. Maskinskrift 1956.

Råberg 1968 — Råberg, Marianne: *Stadsplan och stenbebyggelse på Södermalm i Stockholm under 1600-talet.* Lic. avh. framlagd vid Stockholms universitet 1968. Stencil.

TRYCKT LITTERATUR

Ahlstrand 1969 — Ahlstrand, Jan Torsten: *Arkitekturtermer.* Lund 1969.

Alm 1935 — Alm, Henrik: *Murmästareämbetet i Stockholm.* Stockholm 1935.

Alm 1944 — Densamme: *Murgesällerna.* Stockholm 1944.

Ambrosiani 1904 — Ambrosiani, Sune: *Till eldstadens historia.* (Sv. Slöjdför. medd. 1904). Stockholm 1904.

Andrén-Hellner 1936 — Andrén, Erik och Hellner, Brynolf: *Gävle stora eller heliga Trefaldighetskyrka.* (SvK, Gästrikland, h. 1). Stockholm 1936.

Andrén 1948 — Andrén, Erik: *Skokloster. Ett slottsbygge under stormaktstiden.* Ak. avh. Stockholm 1948.

Axel-Nilsson 1950 — Axel-Nilsson, Göran: *Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasastil.* Ak. avh. Stockholm 1950.

Baum 1908 — Baum, Julius: Die Bauwerke des Elias Holl. *Studien zur Deutschen Kunstgeschichte.* 93 Heft. Strassburg 1908.

Berefelt 1966 — Berefelt, Gunnar: *Bilder från en Mälarfärd år 1688.* Gripenhielms Mälarkarta och dess vyer. (Acta Bibliothecae Regie Stockholmiensis III). Stockholm 1966.

BKD — *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen.* Utg. av Adolf Boetticher. Heft. I-IV. Köningsberg 1891–99. Heft. VI, Mazuren, 1896.

Boëthius 1941 — Boëthius, Gerda: *Kristine kyrka.* (SvK, Dalarne, b.II:1). Stockholm 1941.

Boëthius 1933 — Densamma: *Kyrkliga byggnader. Deras inredning och skrud.* (Nordisk Kultur XXIII). Stockholm 1933.

Boëthius 1932 — Densamma: *Stora Tuna kyrka* (SvK, Dalarne, b. I:3). Stockholm 1932

Bohrn 1941 — Bohrn, Erik: *Nyköpings renässansslott och Herkules Mida.* Ak. avh. Stockholm 1941.

Bohrn-Curman-Tuulse 1964 — Bohrn, Erik, Curman, Sigurd och Tuulse, Armin: *Strängnäs domkyrka.* (SvK, Södermanland, b. I:1). Stockholm 1964.

Booz 1956 — Booz, Paul: *Der Baumeister der Gotik.* Diss. (Kunstwissenschaftliche Studien, Band XXVII). München Berlin 1956.

Brandel 1927 — Brandel, Sven: *St. Klara kyrka,* del 1. (SvK, Stockholm b. VI:1). Stockholm 1927.

Brandell 1931 — Brandell, Georg: *Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia.* Del I-II. Lund 1931.

Brykowska 1965 — Brykowska, Maria: Sklepiena kryształowe; niektóre problemy. *Późny gotyk.* Warszawa 1965.

Bååth 1909 — Bååth, L.M.: Handritade kartor öfver Stockholm från 1600-talet. *SSEÅ* 1909.

Bååth 1916 o 1918 — Densamme: *Helgeandsholmen och Norrström.* Del I-II. Stockholm 1916 och 1918.

Campe 1944 — Campe, Paul: *Der Stadt- Kunst- und Werkmeister Rupert Bindenschu und seine Wirksamkeit in Riga.* Riga 1944.

Cederström 1910 — Cederström, Rudolf: Stockholm 1660. *SSEÅ* 1910.

Clasen 1958 — Clasen, Karl Heinz: *Deutsche Gewölbe der Spätgotik.* Berlin 1958.

Clasen 1930 — Densamme: Die gotische Baukunst. *Handbuch der Kunstwissenschaft.* Wildpark-Potsdam 1930.

Corin 1966 — Corin, Carl-Fredrik: Överståthållaren Klas Fleming och Stockholms expansion 1634–1644. *Studier och handlingar rörande Stockholms historia,* del III. Stockholm 1966.

Crusenstolpe 1883 — Crusenstolpe, M.J.: *Huset Tessin,* del II. Stockholm 1883.

Cuny 1910 — Cuny, Georg: *Danzigs Kunst und Kultur im 16. und 17. Jahrhundert.* Frankfurt am Main 1910.

Czeczot 1971 — Czeczot, Ursula: *Albrechtsburg Meissen 1417–1971.* Meissen 1971.

Dehio 1968 — Dehio, Georg: *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler,* Die Bezirke Neubrandenburg, Rostock, Schwerin. Berlin 1968.

Dehio-Gall 1952 — Dehio, Georg und Gall, Ernst: *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler,* Deutschordensland Preussen. München Berlin 1952.

Drost 1963 — Drost, Willi: *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschätze.* (Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens). Stuttgart 1963.

Drost 1957 o 1958 — Densamme: *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig.* (Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens).
1. Sankt Johann. Stuttgart 1957.
2. Sankt Katarinen. Stuttgart 1958.

Drost-Swoboda 1972 — Drost, Willi und Swoboda, Franz: *Kunstdenkmäler der Stadt Danzig.* (Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens).
5. Sankt Trinitas und andere Kirchen in Danzig. Stuttgart 1972.

Ebert 1959 — Ebert, Hans Friedrich: *Tyska S:ta Gertruds kyrka.* Stockholm 1959.

Eimer 1965 — Eimer, Gerhard: *Deutsche St. Gertruds Kirche.* Stockholm 1965.

Elgenstierna — Elgenstierna, Gustaf: *Den introducerade svenska adelns ättartavlor.* Del I-IV. Stockholm 1925-36.

Eriksson 1950 — Eriksson, Erik: Något om gravarna i Sollentuna kyrka. *Sollentuna hembygdsförenings tidskrift.* Motala 1950.

Flodmark 1897 — Flodmark, Johan: *Bollhusen och Lejonkulan.* Stockholm 1897.

Fritzler 1940 — Fritzler, Helmut: *Die Birgittenkirche zu Danzig.* Danzig 1940.

Grundmann 1970 — Grundmann, Gunther: *Der evangelische Kirchenbau in Schlesien.* Frankfurt am Main 1970.

Hahr 1905 — Hahr, August: *Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel de la Gardies hof.* Uppsala 1905.

Hahr 1929 — Densamme: Två nyfunna planer av Vasaslottet i Uppsala. *Fornvännen* 1929:2. Stockholm 1929.

Hahr 1932 — Densamme: Uppsala slott och dess rikssal. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* XLIV. Stockholm 1932.

Hall 1911 — Hall, B. Rud.: *Johannes Rudbeckius (Ner.).* Del I. Ak. avh. Uppsala 1911.

Hall 1938 — Densamme: *Johannes Rudbeckius dagbok.* Stockholm 1938.

Hamberg 1955 — Hamberg, Per Gustaf: *Tempelbygge för protestanter.* Stockholm 1955.

Hauke 1967 — Hauke, Karl: *Das Bürgerhaus in Ost- und Westpreussen.* Tübingen 1967.

Hellström 1955 — Hellström, Gunnar: Skeppsbron och Skeppsbroraden. *SSEÅ* 1955.

Hildebrand 1946:1 — Hildebrand, Karl-Gustaf: *Falu stads historia 1641–1687.* Ak. avh. Falun 1946.

Hildebrand 1946:2 — Densamme: *Falu stads historia till år 1687.* Del I-II. Falun 1946.

Hjort 1970 — Hjort, Ragnar: *Uppsala domkyrkas geometriska system.* Uppsala 1970.

Holmqvist 1908 — Holmqvist, Hjalmar: De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571–1687. Ett bidrag till kyrkoorganisationens och kyrkolagstiftningens historia i Sverige. *Uppsala universitets årsskrift* 1908. Uppsala 1908.

Janner 1876 — Janner, Ferdinand: *Die Bauhütten des deutschen Mittelalters.* Leipzig 1876.

Josephsson 1916 — Josephsson, Ragnar: *Borgarhus i gamla Stockholm.* Stockholm 1916.

Karling 1948 — Karling, Sten: Baltikum och Sverige. *Antikvariska studier III.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar, del 65. Stockholm 1948.

Karling 1938 — Densamme: *Jacob och Magnus Gabriel de la Gardie som byggherrar i Estland.* Tartu 1938.

Karling 1932 — Densamme: *Matthias Holl från Augsburg och hans verksamhet som arkitekt i Magnus Gabriel de la Gardies tjänst i Sverige och Baltikum.* Göteborg 1932.

Karling 1931:2 — Densamme: När Makalös byggdes. *SSEÅ* 1931.

Karling 1971 — Densamme: Tallinn under den svenska tiden. Konsthistoriska anteckningar. *Svio-Estonica,* vol. XX. Stockholm 1971.

Karling 1931:1 — Densamme: *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill le Nôtrestilens genombrott.* Ak. avh. Stockholm 1931.

Karling 1933 — Densamme: Tyresö slott. *En bok om Tyresö.* Stockhom 1933.

Karling 1936 — Densamme: Tyska Orden och kyrkobyggnadskonsten omkring år 1400. *RIG* 1936. Stockholm 1936.

Katarinaberget 1972 — *Katarinaberget.* Utredning och bevarandeförslag 1972. (K 72). Del B, Byggnadshistoriskt register. Stockholm 1972.

KDD 1972 — *Kunstdenkmäler der Bezirke Dresden, Karl-Marx-Stadt, Leipzig.* Bildband. Berlin 1972.

KDN 1971 — *Kunstdenkmäler in den Niederlanden.* Ein Bildhandbuch. Herausgegeben von Reinhardt Hootz. München Berlin 1971.

Keyser 1972 — Keyser, Erich: *Die Baugeschichte der Stadt Danzig.* Köln Wien 1972.

Kilström 1970 — Kilström, Bengt Ingmar: *Björklinge kyrka.* (Upplands kyrkor 106). Strängnäs 1970.

Kirschbaum 1930 — Kirschbaum, Engelbert: *Deutsche Nachgotik. Ein Betrag zur Geschichte der kirchlichen Architektur von 1550–1800.* Augsburg 1930.

Klingspor 1933 — Klingspor, Carl Arvid: Byggherrens jordafärd. *En bok om Tyresö.* Stockholm 1933.

Kreft-Soenke 1964 — Kreft, Herbert und Soenke, Jürgen: *Die Weserrenaissance.* Hameln 1964.

Kömstedt 1914 — Kömstedt, Rudolf: Die Entwicklung des Gewölbebaues in den mittelalterlichen Kirchen Westfalens. *Studien zur deutschen Kunstgeschichte,* 172. Heft. Strassburg 1914.

Liljegren 1947 — Liljegren, Mårten: *Stormaktstidens gravkor.* Ak. avh. Stockholm 1947.

Lindberg 1935 — Lindberg, Carolus: *Finlands kyrkor.* Helsingfors 1935.

Lindberg 1919 — Densamme: *Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor.* Helsingfors 1919.

Lindberg 1964 — Lindberg, Folke: *Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid.* Uppsala 1964.

Lindblom 1912 — Lindblom, Andreas: Det gamla gråbrödraklostrets grundmurar blottade. *Sv. Dagbladet* den 15 dec. 1912.

Lindner 1903 — Lindner, Arthur: Danzig. *Berühmte Kunststätten,* no 19. Leipzig 1903.

Losman 1972 — Losman, Arne: C.G. Wrangels litteratur om byggnadskonst, *Arkitektur* 2–1972. Stockholm 1972.

Loziński-Milobedzki 1967 — Loziński, Jerzy och Milobedzki, Adam: *Guide to Architecture in Poland.* Warszawa 1967.

Lundberg 1948 — Lundberg, Erik: *Byggnadskonsten i Sverige. Sengotik och renässans 1400–1650.* Stockholm 1948.

Lundberg 1935 — Densamme: *Herremannens bostad.* Ak. avh. Stockholm 1935.

Lundberg 1963 — Densamme: Biskops-Arnö. Preliminärt om en byggnadshistorisk undersökning. *Fornvännen* 1963:5–6. Stockholm 1963

Lundmark 1930 — Lundmark, Efraim: *Sankt Jakobs kyrka,* del II. (SvK, Stockholm, b. IV:2). Stockholm 1930.

Lundström 1898 — Lundström, H.: *Undersökningar och aktstycken. Bidrag till svenska kyrkans historia.* Uppsala 1898.

Lübke-Haupt 1914 — Lübke-Haupt: *Geschichte der Renaissance in Deutschland.* Del I-II. Erzlingen a. N. 1914.

Lüdecke 1823 — Lüdecke, J.A.A.: *Denkmal der Wieder-Eröffning der deutschen Kirche in Stockholm.* Stockholm 1823.

Meuche 1972 — Meuche, Hermann: Die Zellengewölbe und die Albrechtsburg. *Die Albrechtsburg zu Meissen.* Herausgegeben von Hans-Joachim Mrusek. Leipzig 1972.

Meyersson 1943 — Meyersson, Åke: Befolkningen på Södermalm år 1676. *SSEÅ* 1943.

Milobedzki 1965 — Milobedzki, Adam: Późnogotyckie typy sakralne w architekturze ziem polskich. *Późny gotyk.* Warszawa 1965.

Monell 1926 — Montell, Vilhelm: *Finska församlingen i Stockholm och dess kyrka.* Stockholm 1925.

Mrusek 1972 — Mrusek, Hans-Joakim: *Die Albrechtsburg zu Meissen.* Leipzig 1972.

Mrusek 1965 — Densamme: *Thüringische und Sächsische Burgen.* Leipzig 1965.

Muncktell 1843 — Muncktell, Joh. Fr.: *Westerås stifts herdaminne,* del I. Uppsala 1843.

Nisbeth 1957 — Nisbeth, Åke: *Sengotiska valv i Östergötland.* (Antikvariskt arkiv 8). Stockholm 1957.

Norberg 1956 — Norberg, Petrus: *Avesta under kopparbrukets tid,* del II. Stockholm 1956.

Norberg 1966 — Norberg, Rune: *Knivsta kyrka.* (Upplands kyrkor 118). Uppsala 1966.

Nordberg 1936 — Nordberg, Tord O:son: Jakobs kyrkas byggnadshistoria. *Fornvännen* 1936:4. Stockholm 1936.

Nordberg 1950 — Densamme: Huset Lejonet vid Tyska brinken. *SSEÅ* 1950.

Nordberg 1937 — Densamme: Häringe slotts byggnadshistoria. *RIG* 1937. Stockholm 1937.

Norlin 1860 — Norlin, Thedor: *Johannes Rudbeckius, biskop i Vesterås.* Ak. avh. Uppsala 1860.

Olsson 1928 — Olsson, Martin: *Riddarholmskyrkan.* (SvK, Stockholm, b. II:2). Stockholm 1928.

Olsson-Nordberg 1940 — Olsson, Martin och Nordberg, Tord O:son: *Stockholms slotts historia,* del I. Stockholm 1940.

Peterson 1927 — Peterson, Torsten: *Översikt över allmänna barnhusets historia.* Stockholm 1927.

Protestantismus 1893 — *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart.* Herausgegeben von den Vereinigung Berliner Architekten. Berlin 1893.

Radová-Stikova 1958 — Radová-Stikova, Milada: Sklípková klenba. *Umění,* Roeník VI:3. Prag 1958.
Zusammanfassung: Das Zellengewölbe. Ein Betrag zur Geschichte der spätgotischen Architektur.

Radovi 1970 — Radovi, Milada a Oldrich: Mistr Leopold Estreicher a jeho slavonická stavební dílna. *Umění* XVIII:4. Prag 1970.
Zusammenfassung: Meister Leopold Estreicher und seine Bauwerkstätte in Slavonice (Zlabings).

Radovi 1960 Rada — Densamma: Sklípkova klenba a prostor.
Umění VIII:5. Prag 1960.
Zusammenfassung: Zellengewölbe und Raum.

Rancken 1950 — Rancken, A. W.: *Heliga jungfruns tempel i Borgå.* Ekenäs 1950.

Rodhe 1910 — Rodhe, Edward: *Dopritualet i svenska kyrkan efter reformationen.* Lund 1910.

Rodhe 1923 — Densamme: *Svenskt gudstjänstliv. Historisk belysning av den svenska kyrkohandboken.* Stockholm 1923.

Roosval 1928 — Roosval, Jonny: *Storkyrkan eller S. Nicolai.* (SvK, Stockholm, b.I:2). Stockholm 1928.

Rosell 1972 — Rosell, Ingrid: *Magnus Gabriel de la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige.* Ak. avh. Stockholm 1972.

Sahlström 1961 — Sahlström, Nils: *Stadsplaner och stadsbild i Falun 1628-1850.* Falun 1961.

Sahner 1948 — Sahner, Wilhelm: *Deutsch-holländische Wechselbeziehungen in der Baukunst der Spätrenaissance und des Frühbarock ca 1580–1630.* Gelsenkirchen-Buer und Gladbeck 1948.

Schnell 1961 — Schnell, Ivar: *Alla Helgona Kyrka.* (Sörmländska kyrkor 27). Nyköping 1961.

SHS — *Slott och herresäten i Sverige.* Ett konst- och kulturhistoriskt samlingsverk. Malmö 1966–71.

Silferstolpe 1926 — Silferstolpe, Gunnar Mascoll: Riddarhuspalatset. *Sveriges Riddarhus.* Red. av Carl Hallendorff. Stockholm 1926.

Sjögren 1923 — Sjögren, Arthur: *Drottninggatan genom tiderna.* Stockholm 1923.

Slothouwer 1924 — Slothouwer, D.F.: *Bouwkunst der Nederlandsche Renaissance in Denemarken.* Amsterdam 1924.

SPA — *Svenska Porträtt 1500–1850.* Svenska porträttarkivets samlingar I-III. Utg. av S. Strömbom. Stockholm 1935–43.

SSEÅ — *Samfundet Sankt Eriks årsböcker.* Stockholm 1903–

Steneberg 1955 — Steneberg, Karl Erik: *Kristinatidens måleri.* Ak. avh. Malmö 1955.

Sundblom 1969 — Sundblom, Hans: Kring det Fersenska palatset och dess byggnadshistoria. *SSEÅ* 1969.

Swensk 1944 — Swensk, John: Norra Kämnärshuset. *SSEÅ* 1944.

Söderstéen 1916 — Söderstéen, Herman: *Askersunds landsförsamlings kyrka.* Askersund 1916.

Söderwall 1891–1900 — Söderwall, K.F.: *Ordbok öfver medeltidsspråket.* Stockholm 1891–1900.

Tuulse 1939 — Tuulse, Armin: *Das Sloss zu Riga.* Tartu 1939.

Tuulse 1958 — Densamme: *Sollentuna kyrka.* (SvK. Uppland, b. VI:4). Stockholm 1958.

Ulbrich 1932 — Ulbrich, Anton: *Kunstgeschichte Ostpreussens von der Ordenzeit bis zur Gegenwart.* Königsberg 1932.

Ungewitter 1901 — Ungewitter, G.: *Lehrbuch der gotischen Konstruktionen.* Bearb. v. K. Mohrmann. Leipzig 1901.

Upmark-Sjögren-Bolin–Josephsson: *Stockholmsbilder från fem århundranden.* Stockholm 1948.

Utredning 1940 — *Utredning rörande Stadens rätt till Riddarholmen.* Bihang nr 55 till Stadskollegiets handlingar. Stockholm 1940.

Utredningar — *Utredningar rörande Statens mark och tomter i Stockholm.* Verkställda genom Riksarkivet. Del I-V. Stockholm 1910–13.

Vennberg-Bohrn 1950 — Vennberg, Erik och Bohrn, Erik: *Österåkers kyrka.* (SvK, Uppland, b. I:4). Stockholm 1950.

Vermeulen 1928–31 — Vermeulen, F.A.J.: *Handboek tot de Geschiedenis der nederlandsche Bouwkunst.* Del I-III. 's-Gravenhage 1928–31.

Wallroth 1918 — Wallroth, K-A: *Sveriges mynt 1449–1917.* (Numismatiska medd. Utg. av Sv. num. för. XXII). Stockholm 1918.

Wasmuth — *Wasmuths Lexikon der Baukunst* 1–5. Berlin 1929–37.

Wieselgren 1895 — Wieselgren, Sigfrid: *Sveriges fängelser och fångvård.* Stockholm 1895.

Wiesenhütter 1936 — Wiesenhütter, Alfred: *Protestantischer Kirchenbau des deutschen Ostens in Geschichte und Gegenwart.* Leipzig 1936.

Wollin 1935 — Wollin, Nils G.: Arvfurstens palats. *Den svenska utrikesförvaltningens historia.* Uppsala 1935.

Wollin 1925 — Densamme: Ulriksdal. En historisk översikt av trädgårdsanläggningarna. *Lustgården* 1925. Stockholm 1925.

Wollin 1926 — Densamme: Ulriksdalsstudier I. Några drag ur slottsanläggningens historia. *SSEÅ* 1926.

Wrangel 1914 — Wrangel, F.U.: *Blasieholmen och dess inbyggare.* Stockholm 1894 och 1914.

Wrangel 1912 — Densamme: *Stockholmiana, I–IV.* Stockholm 1912.

Zaske 1968 — Zaske, Nikolaus: *Gotische Backsteinkirchen Norddeutschlands.* Leipzig omkr. 1968.

Zettersten 1890 — Zettersten, Axel: *Svenska flottans historia åren 1522–1634.* Stockholm 1890.

Zettersten 1903 — Densamme: *Svenska flottans historia åren 1635–1680.* Norrtälje 1903.

Östman 1914 — Östman, Nils: Förteckning över Stockholmsbilder II. 1600-talets Stockholmsbilder till och med 1660 och deras efterbildningar. *SSEÅ* 1914.

Ortregister

Byggnader upptagna under respektive huvudort. Ortnamn från käll- och litteraturförteckningen samt bildförteckningen ej medtagna. Kursiverade siffror hänvisa till bildnummer.

Allenstein se Olztyn
Angerburg se Wegerzewo
Arnö (Biskops-Arnö) 88, 103
Askersund, landsförsamlingens kyrka 59f, 62, 105, 136, *63, 65–66*
Augsburg 13
  Beckenhaus 13
Avesta 29
  kyrkan 59–60, 105, 136, *57–60*

Baltiska länderna (Baltikum) 10, 33, 40, 63, 141
Barszewo (Wartenburg) 52, 54–56, *46*
Biskops-Arnö se Arnö
Björklinge, kyrkan 57
Blatné, klostret 51
Borgå, domkyrkan 59, *62*
Breslau 12
Böhmen 51, 53–55

Danmark 62f
Danzig se Gdansk
Dolsk, kyrkan 54
Dresden 12, 97

Enköping 135
Ekholmen 4, 85, 87–90, 103, 121, 123, 137, 140, *102*
England 55
Estland 34, 85, 87

Falun 4f, 7, 26, 28–31, 34, 41, 58, 104, 109, 112
  kornhuset 93
  Kristine kyrka 4, 6–8, 26–34, 39f, 43–45, 56–60, 62f, 87, 111, 130, 136f, 139, 141, *2, 5, 19, 21–23*
  rådhuset 4, 26, 93f, 122, 137
  Stora Kopparbergs kyrka 26, 60, *64*
  Stora torget 26
Finland 47f, 56, 59
Frankrike 14
Frauenberg, kyrkan 56
Frederiksborgs slott 63
Freyberg 136

Gdansk (Danzig) 12, 49, 52, 54, 56, 63f, 97–99, 141
  Beutlergasse 97
  Birgittinerkyrkan 52, 54
  Brotbänkengasse 97f, *113*
  Dominikanerkyrkan 56
  Englisches Haus 98
  Fransiskanerklostret 52, 54
  Gamla rådhuset 63, 97f, *67*
  Jopengasse 98, *115*
  Katarinakyrkan 52, 54, 114, 42–43
  Langer Markt 97
  Langgasse 52, 97f, 141, 114
  Löwenschloss 52
  Mariakyrkan 52, 54, *44*
  Peter- och Paulkyrkan 52, 54
  Tyghuset 97
  Zlota (Langgasser Tor) 52, 55f, 99, 141, *50–51, 56*
Greifswald, Nicolaikyrkan 63, *70*
Gurnen, kyrkan 55f, *53*
Gävle, Heliga Trefaldighetskyrkan 57, *61*

Haapsalu 85–87
Holland 3, 21
Hämelschenburg 97
Häringe slott 61, 102, 105, *106*

Jakobsdal 4, 84–87, 95f, 98, 100, 120, 137, 140, *98–101*
Jena 9
Jäders kyrka 57, 60, 117
Järva 84f

Kaliningrad (Königsberg), slottskyrkan 56
Ketrzyn (Rastenburg), kyrkan 52, 54, *47*
Kimito sn 59, 134
Knivsta, kyrkan 48
Kristianstad, Trefaldighetskyrkan 53
Kronborgs slott 63, 97

Labiau se Polessk
Leipzig 109
Liége 21
Livland 21, 109
Loppersum, kyrkan 53
Lübeck 8
Lüneburg 5, 108

Malbork (Marienburg), kyrkan 54, 56
Marienwerder 56
Mariestad, kyrkan 41, 48
Mecheln 97

Meissen 50f, 59, 109, 136
Albrechtsburg 51, *38–40*
Domen 51
Markt 51, 114, *41*
rådhuskällaren 51
Mohrag (Mohrungen), kyrkan 52, 54, *49*

Nederländerna 40, 53, 62, 97f
Nowe Miasto, kyrkan 54
Nürnberg, St. Lorentz 12
Nyköping 93
Alla helgonakyrkan 48
Nyköpingshus 62, 93

Olztyn (Allenstein), borgen 52, *45*
St. Jakob 52, 54, 56, *48*
Oslavany, klostret 51

Pelplin, klostret 52, 54, 56, *54*
Polessk (Labiau), kyrkan 52
Prag 55, 76

Rankhyttan 31, 43
Rastenburg se Ketrzyn
Reval se Tallinn
Riga 9f, 30, 87, 109
slottet 53
St. Petri 63
Rosenborgs slott 63
Runsa 88
Ry sn 134, 136
Ryssland 33, 86
Rättvik 29
Rörstrand 25

Sachsen 51, 53f, *37*
Schlesien 63
Sigtuna 134
Skokloster, slottet, 61, 96, 105, 136
Slavonice, kyrkan 51
Sollentuna, kyrkan, Berndeska gravkoret 4, 37f, 40, 43–45, 58, 62, 112, 137, 139, *7, 33–35*
Stjernsund 59, 115
Stockholm
Stadsdelar, vatten
Barnhusviken 67
Brunnsviken 84
Fatbursjön 82
Helgeandsholmen 76, 100
Munkelägret (Kungsholmen) 21, 76
Norra förstaden, Norrmalm 74, 121
Riddarholmen 62, 67, 71, 74, *84-85*
Rörstrand 25
Skeppsholmen (nuv. Blasieholmen) 4, 65f, 100, *72*
Södermalm 82–84, 119, 125
Gator, torg
Arsenalsgatan 100
Barnhusträdgårdsgatan (Tunnelgatan) 67
Drottninggatan 67f, 70
Fredsgatan 101
Gymnasiegränd 72
Götgatan 83
Konungsgatan (Stora Nygatan) 3f, 65, 79, 81, 125, 139
Malmtorgsgatan 74f
Norra Malmtorget, Norrmalmstorg 3, 74, 90, 100f, 133, *90*
Peter Myndes backe 83
Prästgatan (Mellangatan) 78
Rörstrandsgatan (Wallingatan) 67
Själagårdsgatan 72
Skeppsbron (Lastagien) 3, 83f
Skomakaregatan 78f
Slottsbacken 91
Södermalmstorg 3
Trumpetaregränden 82
Tunnbindaregränd (Bredgränd) 83
Tyska brinken (Vattugatan) 4, 78f, 140
Kvarter
Apollo 84
Atlas 78, 119, *95*
Dykärret 82
Marsyas 83
Milon 57, 79–82, 95–99, 101, 119, 137, 139, 141, *96–97*
Narcissus 84
Näckström 120, 123f
Ormen 83, 137
Vinstocken 74
Övriga profana byggnader
Amiralitetshuset 4–6, 65f, 95, 98f, 116, 132, 137, 139, *72–73*
Anders Gyldenklous palats 99, *105*
Arvfurstens palats 101
Barnhuset 4, 6, 67–69, 71f, 76, 95, 116f, 132, 137, 139, *74–76*
Fersenska palatset 66
hotell Rydberg 74
huset Lejonet 4, 6, 78f, 95f, 119, 137, 140,*95*
Kastenhof 75
Kronobageriet 76
Kungl. Slottet 3f, 6, 70, 76f, 99, 118, 137, 139
Lars Sparres palats 62, *69*
Lennart Torstensson palats 101, 105, *90, 94*

lilla (nya) Bollhuset 4, 91–93, 95f, 122, 137, 140, *103*
Lusthuset (på Norrmalm) 76
Makalös 86
Norra Kämnärshuset 4, 6, 74f, 95f, 100f, 105, 118, 133, 137, 139, *91–94*
nya Myntbyggningen 76
Riddarhuset 4, 6, 90f, 95f, 121, 137
Ryningska palatset 102
skolhuset 4, 6, 71–74, 117, 137, 139, *86–89*
stora (gamla) Bollhuset 91–93
Tukthuset 4, 6, 69–71, 76f, 95, 117, 132, 137, *74–75, 78–83*
Tungels palats 100f, 105, *107*
Wijnblads palats 100, 105, *108*
Kyrkor
Finska kyrkan se lilla Bollhuset
Jakobs kyrka 4–6, 8, 16–21, 23, 27, 32, 39, 41–45, 56, 58, 99, 110, 116f, 129, 137f, 140, *3, 9–12*
Klara kyrka 41, 48, 59f
Maria kyrka 82
Riddarholmskyrkan 72f
Torstenssonska gravkoret 57f
Wachmeisterska gravkoret 58
Storkyrkan 6f, 38, 47, 113, 137
Tyska kyrkan 4, 6f, 9, 21–23, 39, 43, 46, 48, 56, 58, 62, 110, 120, 137f, *6, 13*
Stolpen, borgen 51
Stora Tuna, kyrkan 34, 47, 62
Strehla, borgen 51
Strängnäs, domkyrkan 47
Svartsjö slott 93

Tallinn (Reval) 33, 63
Heligandskyrkan 63
rådhuset 63, *68*
Telc, slottet 51
Thorn 12
Tilsit, Deutsche Kirche 63
Tyska Ordens Preussen 51–57, 62, 64, 114, 140, *37*
Tyskland 9, 12, 33, 63, 96
Tyresö 62, 115
kyrkan 4, 7, 23–26, 32, 39–48, 60, 87, 110, 137f, 140f, *4, 14–18, 31*

Ulriksdal (Jakobsdal) 87
Uppsala 103
domkyrkan 33f, 47, 62
slottet 4, 77f, 118, 137, 139

Vadstena 56
kyrkan 47f
slottet 47f, 62
Veckholm 136
Vika, kyrkan 47
Vikby 135
Villnäs, kyrkan 59
Visby, domkyrkan 33
Vänngarn 120
Västerås 32, 134
domkyrkan 34

Wartenburg se Barszewo
Weert, St. Martinus 53
Wegerzewo (Angerburg) 55f, *52, 55*

Zutphen, St. Walburgskerk 53

Åbo, domkyrkan 33, 47f, 56

Öland 21, 86
Östersjöområdet 40, 63f, 97, 141
Österåker 112
kyrkan 4, 6f, 35–37, 39f, 42–45, 50, 58, 62, 112, 131, 137, 139, *8, 24–30, 32*

Personregister

Författarnamn, som återfinns i käll- och litteraturförteckningen, har ej medtagits.

Ackrelius, Johan Olai, kyrkoherde 112
Anders, murmästare 57
Andersson, Anders, murmästare 133, 136
» Skogh, Hans, murmästare 134-136
» Lars, murmästare 103
» Per (Peder), murmästare 88, 135
Arnold von Westfalen, baumeister 51

Baltzar, murmästare 83
Banér, Gustaf 36, 112, 131
Berndes (Berendes, Berendz, Bendson), Johan, landshövding 9, 28f, 32, 37, 109, 112, 125, 130
de Besche, Gerhard 34, 62
» Hubert 21, 23, 34, 62
Bindenschu, Rupert 63
von dem Block, Abraham 52, 57, 98f,141
Blom, Didrik, stenhuggare 9, 71, 73
» Heindrich, stenhuggare 17f, 65f, 116
Bonde, Carl 130
» Christer 130
Boy, Willem, byggmästare 21
Brahe, Ebba 84, 87, 109
» Per 77, 100
Brunnius, Petrus, kyrkoherde 23, 25, 110
Buur (Buhr, Paur), Hans, murmästare 12, 88, 102f, 121, 135
Börgels, Elsa, fru 136

Carell, murmästare 88
Carlberg, J.E., stadsarkitekt 68–70, 75
Clason, Peter 82, 125
Creutz, Lorentz, assessor 130

Dahlberg, Erik 13, 60, 65, 80f, 100f
Danielsson, Johan 135
Drenkhan, Friedrich, köpman 8–10, 30, 81
Drysell (Drisell), Hans, murmästare 70, 102
Döteber, Christian Julius, stenhuggare 85,87

Ehrenstrahl, David Klöcker 109
Elbfas, Jakob 66, 116
Elsa, piga 79
Erichsson, Johan, rådman 74, 133
Eriksson, Jöran, gesäll 93
» Lars, gesäll 135
» Matz, lärling 134
» Olof, lärling 134
» (Ersson), Per, lärling 103, 134

Eskilsson, Erik, gesäll 102, 135
» Sigfrid, gesäll 102, 135

Fischer, Andreas (Anders), murmästare 9, 14, 57
Fischer, Jörgen (Göran, Jöran), murmästare 12, 28–31, 34, 58–60, 104f, 135f 139, *111–112*
Fleming, Clas, överståthållare 3, 17–19, 65, 67, 69, 71, 77, 99, 129, 132
Fleming, Erik, landshövding 115, 130
» Hans, byggmästare 14, 32, 62, 109
» Henrik 22f, 48, 115
Florentz, Herman, murmästare 13, 57
Frank, Nicolaus, gesäll 135
Fredrik I, 93
Friedrich, Baltzar, murmästare 120
» Casper, murmästare 60, 105, 115
Fröigde, Baltzar, timmerman 36
Furttenbach, Joseph 13
Förster, Anna Maria, dotter till Hans F. 9
» Georg (Jörgen), son till H.F. 9,127
» Georg, fältskär 5, 108
» Jakob, son till Hans F. 9f, 87
» Mattias, son till Hans F. 8, 125, 128

de la Gardie, Beata 57f, 101, 109
» Birgitta 25, 111
» Jakob 4, 10, 84–90, 103, 109, 111, 120, 140
» Magnus Gabriel 9f, 87, 89, 109
Gelinger, Frandz, murmästare 85
Gilles, Louis, byggmästare 67, 71, 75, 85, 87–89
Graff, Greiger, stadsbyggmästare i Reval 63
Gregersson, Lars, gesäll 134
Grissbach, Georg, assessor 130
Grooth (Grot), Hans, murmästare 26, 111
Gustaf II Adolf 3, 67, 112
Gustaf Vasa 93
Gyldenklou, Anders, stadssekreterare 100
Gyllenhjelm, Karl Karlsson 65, 116, 132

Habart, Philip, lärling 135
Hadorph 36, 38
Hartman, Wolfgang 65
Hebel, Marcus, stenhuggare 89
Hedvig Eleonora, drottning 10, 109
Henne, Jost, stenhuggare 26, 78f
Henricksson, Johan, assessor 130
Hetzel, Heinrich, murmästare 52
Hindersson (Boy, Boij), Anders, rådman 4, 9, 71, 83f, 109, 120, 140

Hindersson, Frandz, gesäll 135
Hirsch, Anna Maria 8
» Georg 8
Hoff, Casten, värdshusvärd 75
Holgersson, Anders, lärling 133
Holl, Elias, baumeister 13
» Mattias, byggmästare 86, 90
Horn, Bengt 72
» Gustaf 102
Humble, Anders, murmästare 88, 103
Håkansson, Henrik, lärling 134

Jakob Målare 65
Jakobsson, Mattias (Matz), murmästare 59f, 105, 115, 134, 136
Joen, murmästare 88
Johan III, 16f, 47f, 71, 103
Jonas trumpetare 82, 125
Jonsson, Anders, uppsyningsman 67
» Nils, lärling 134
» Staffan, murmästare 105, 135f
Jost, stenhuggare 26
Jönsson, Erik, lärling 134
» Petter, assessor 130
» Olof, murmästare 103

Kagg, Lars 81, 109, 125
Karl IX, 11
Karl X Gustaf 65f, 80
Keyser, Henrik 62, 65
Knutsson, Anders, murmästare 133, 135f
» Olof, gesäll 134f
Kramer, Hans, stadsbyggmästare i Danzig 97
Kraus, Hans Georg, trädgårdsmästare 86
Kristina, drottning 24, 66f, 77, 87, 91, 93, 100, 115, *72*
Kristler, Hans Jakob, byggmästare 22f, 77, 85f, 90, 120
Kurk, Britta 36, 112, 131
» Ingeborg 37, 112

Lambert, Hans, gesäll 135
Lars, gesäll 88
Larsson Foot, Erik, gesäll 135
» Johan, lärling 134
» Jöns, lärling 134
» Oluff, rådman 74, 133
Lenaeus, Johannes, ärkebiskop 33
von Linné, Carl 90
Loth, Jörgen, murmästare 13
Lårman, Gerdt, borgmästare 28

Malm, Erik, murmästare 61
Maria Eleonora, drottning 92
Markusson, Erik, gesäll 135
Mattiae, Johannes 67, 69
Matz, mäster 52
Matzon, Frantz, gesäll 135
» Joen, gesäll 103
Messenius, Johannes 112
Meylandt, Lukas, snickare 9
Mida, Herkules, arkitekt, stenhuggare 62
Murkref, Christopher, murmästare 82
Mårtensson, Claes, gesäll 59, 134
» Jöran, gesäll 135

Nilsson, Jörgen, murmästare 105, 134, 136
» Nils, gesäll 135
» Peder, murmästare 88

Ogier, Charles, ambassadör 77
Oloff, murmästare 88
Olofsson, Clement, gesäll 134f
van Opbergen, Antonius 63, 97f
Oxenstjerna, Axel 57, 111, 115
» Gabriel Gabrielsson 36, 112
» Gabriel Gustafsson 4, 23–26, 111f, 115
» Johan 59, 115

Palm, Tobias, gesäll 135
Palmstedt, Erik, arkitekt 101
van Panten, Caspar, byggmästare 111
Paur se Buur
le Pautre, Jean 65
Pedhersson, Nils, gesäll 135
Pehrsson, Johan, murmästare 105
Persson, Berndt, murmästare 105, 135f, *109–110*
» Matz 74f
» Matz, lärling 134
Posse, Knut, borgmästare 70, 77f, 132

Ranck, Anna Maria 8, 10, 30, 81, 118, 128
Ranisch, Barthel, murmästare 49
Ribbing, Agneta 109
Roritzer, Konrad, baumeister 12
» Matthäus, baumeister 12
Rudbeckius, Johannes, biskop 32–34, 112

Scheiding, Filip, riksråd 103
Sasse, Johan 65
Schmidt, Claes 125
Schlüter d.ä., Andreas, murmästare 98
Schulte, Antonius, murmästare 52
Schultze, Friedrich, murmästare 59
Siffersson, Erik, gesäll 135
Sigfridsson, Erik, murm ästare 102

Simon, murmästare 67
Simonsson, Anders, gesäll 133, 135
Skytte, Bengt, landshövding 78
Soop, Christina 59f, 115
» Gustaf 115
» Matthias 77
Springer, Paul, fältskär 9
Stalhoff, Gerhard, läkare 68, 78
Steenwinkel 63
Steffen, Hans, assessor 130
Svensson, Carl, lärling 134f
Stjernflyckt, Nils Nilsson 78
Stjernsköld, Clas, landshövding 81

Tessin d.y., Nicodemus 14, 93, 106
» d.ä., Nicodemus 32, 57, 77
Torstensson, Lennart, fältmarskalk 57, 101, 109
Trosth, Matias, borgmästare 74, 133
Trotzig, Johan 31
Tungel, Nils Nilsson 100

Ulrik, prins 87

de la Vallée, Jean 59f, 68–71, 77f, 88, 106, 117, 125
de la Vallée, Simon 77
Vitruvius 14
Voigt (Woigt), Hans 125, 128
von Vogel, Sigismund 65
de Vries, Hans Vredeman 14, 96–98, 141, *104*

Wachtmeister, Hans 58, 66
Weide Timmerman 26
Weiller, Hans, assessor 130
Wendelstam, Johan, stenhuggare 9, 75
Wesch, Anna Maria 8
» Hans, tischler 8
Whitelock, ambassadör 102
Wijnblad, Johan 100
Wilhelm, Heinrich, baumeister 91
Winter, Joakim, stenhuggare 85

Zippel, Jörgen (Georg), bollmästare 4, 9 91–93, 109, 125, 140

Åbom, J.F., arkitekt 31

Bildförteckning

1 Hans Ferster sigill. ULA
2 Minnestavla i Kristine kyrka, Falun. ATA
3 Jakobs kyrka. Plan. Efter Sveriges kyrkor och ATA
4 Tyresö kyrka. Plan. Efter Sörmländska kyrkor
5 Kristine kyrka, Falun. Plan. Efter Sveriges kyrkor
6 Tyska kyrkan. Plan. Efter Lüdecke och Raschdorff
7 Berndeska gravkoret. Sollentuna kyrka. Plan. Efter Sveriges kyrkor
8 Österåkers kyrka, Uppland. Plan. Efter Sveriges kyrkor
9 Jakobs kyrka. Exteriör. ATA
10 Jakobs kyrka. Interiör mot öster. ATA
11 Jakobs kyrka. Valv i norra sidoskeppet. Foto förf.
12 Jakobs kyrka. Nätvalv från vinden. ATA
13 Tyska kyrkan. Valv. ATA
14 Tyresö kyrka. Exteriör. Foto förf.
15 Tyresö kyrka. Suecia antiqua et hodierna
16 Tyresö kyrka. Teckning till Suecia antiqua et hodierna. KB
17 Tyresö kyrka. Valv. Foto förf.
18 Tyresö kyrka. Valv från vinden, samma som på bild 17. Foto förf.
19 Kristine kyrka, Falun. Kopia av den ursprungliga ritningen 1668. KB
20 Uppsala domkyrka. Teckning 1699. Ur Peringskiöld: Monumenta Ullerakerensia. ATA
21 Kristine kyrka, Falun. Västtornet. Foto förf.
22 Kristine kyrka, Falun. Valv i koret mot öster. Foto förf.
23 Kristine kyrka, Falun. Valv i norra sidoskeppet. Foto förf.
24 Österåkers kyrka, Uppland. Exteriör. ATA
25 Österåkers kyrka, Uppland. Interiör mot öster. ATA
26 Österåkers kyrka, Uppland. Valv. Foto förf.
27 Österåkers kyrka, Uppland. Valv från vinden, samma som på bild 26. Foto förf.
28 Österåkers kyrka, Uppland. Detalj av bild 27. Foto förf.
29 Österåkers kyrka, Uppland. Valv från vinden. Foto förf.
30 Österåkers kyrka, Uppland. Valv från vinden. Foto förf.
31 Tyresö kyrka. Valv från vinden. Sprickbildning mellan två valvkappor. Foto förf.
32 Österåkers kyrka, Uppland. Sydportalen. Foto förf.
33 Berndeska gravkoret, Sollentuna kyrka. Foto förf.
34 Sollentuna kyrka. Interiör mot öster. ATA
35 Sollentuna kyrka. Valv i koret. Foto förf.
36 Projicering av valvmönster från horisontalplanet till vertikalplanet. Ur Ranisch: Beschreibung Aller Kirchen-Gebäude der Stadt Dantzig. Dantzig 1695.
37 Karta över cellvalvens utbredning. Efter Brykowska, Meuche och Radovi
38 Meissen, Albrechtsburg. Remtern, cellvalv. Foto förf.
39 Meissen, Albrechtsburg. Stora spiraltrappan, cellvalv. Foto förf.
40 Meissen, Albrechtsburg. Sal i tredje våningen, cellvalv. Foto förf.
41 Meissen, Markt 9. Bottenvåningen, cellvalv ovanifrån. Foto förf.
42 Gdansk (Danzig), Katarinakyrkan. Södra sidoskeppet, ställningar med bågar och stöd för valvslagning. Foto förf.
43 Gdansk (Danzig), Katarinakyrkan. Norra sidoskeppet, cellvalv (rest. 1972). Foto förf.
44 Gdansk (Danzig), Mariakyrkan. Södra sidoskeppet, cellvalv och ribbvalv (rest.). Foto förf.
45 Olztyn (Allenstein), slottet. Remtern, cellvalv. Foto förf.
46 Barszewo (Wartenburg), kyrkan. Södra sidoskeppet, cellvalv. Foto förf.
47 Ketrzyn (Rastenburg), kyrkan. Mittskeppet, cellvalv. Foto förf.

48 Olztyn (Allenstein), kyrkan. Södra sidoskeppet, cellvalv. Foto förf.
49 Mohrag (Mohrungen), kyrkan. Södra sidoskeppet, cellvalv. Foto förf.
50 Gdansk (Danzig), Zlota (Langgasser Tor). Valv i mittgången. Foto förf.
51 Gdansk (Danzig), Zlota (Langgasser Tor). Detalj av bild 50. Foto förf.
52 Wegerzewo (Angerburg), kyrkan. Valv. Foto förf.
53 Gurnen, kyrkan (ruin). Valv. Foto ing. arch. Wladyslaw Paszkowski, Büreau für Forschung und Dokumentation der Denkmäler in Bialystok.
54 Pelplin. Plan av kyrkan och klostret. Efter Clasen.
55 Wegerzewo (Angerburg), kyrkan. Plan. Efter Bau- und Kunstdenkmäler.
56 Gdansk (Danzig), Zlota (Langgasser Tor). Plan. Efter Cuny.
57 Avesta kyrka. Förslag till valvplan omkr. 1650. ULA
58 Avesta kyrka. Valvplan.
59 Avesta kyrka. Interiör mot öster. Foto förf.
60 Avesta kyrka. Valv. Foto förf.
61 Heliga Trefaldighets kyrka, Gävle. Valv i mittskeppet. Foto förf.
62 Borgå domkyrka. Valv i mittskeppet. Foto Gerd Edgren
63 Askersunds landsförsamlings kyrka. Teckning till Suecia antiqua et hodierna. KB
64 Stora Kopparbergs kyrka, Falun. Plan av koret. Efter Sveriges kyrkor
65 Askersunds landsförsamlings kyrka. Valv i mittskeppet. Foto förf.
66 Askersunds landsförsamlings kyrka. Valv i södra koret. Foto förf.
67 Gdansk (Danzig), gamla rådhuset. Foto förf.
68 Tallinn, rådhustornet. Foto E. Raikula
69 Lars Sparres palats, tornet. Detalj ur Vogels stick 1648
70 Greifswald, Nicolaikyrkan. Tornet. Foto förf.
71 Drottning Kristina. Målning av Jacob Elbfas 1637. NM
72 Skeppsholmen med Amiralitetshuset. Detalj av bild 71. NM
73 Wachtmeisterska palatset (f.d. Amiralitetshuset). Teckning till Suecia antiqua et hodierna. KB
74 Barn- och Tukthuset. Detalj ur Vogels stick 1648
75 Barn- och Tukthuset. Plan över området. Ritn. av Jean de la Vallée 1644. SSA
76 Barnhuset. Plan av bottenvåningen. Ritn. omkr. 1660. SSA
77 Barnhuset. Plan av andra våningen. Ritn. omkr. 1660. SSA
78 Tukthuset. Ritning av Jean de la Vallée 1644. Ej utfört förslag. SSA
79 Tukthuset. Hans Fersters kontrakt 1645. SSA
80 Tukthuset. Plan av bottenvåningen. Ritn. omkr. 1660. SSA
81 Tukthuset. Plan av andra våningen. Ritn. omkr. 1660. SSA
82 Tukthuset. Sektion. Ritn. omkr. 1660. SSA
83 Tukthuset. Fasad, södra längan mot gården. Ritn. av J.E. Carlberg 1729. SSA
84 Karta över området söder om Riddarholmskyrkan omkr. 1635. Kungl. Krigsarkivet
85 Karta över tomterna söder om Riddarholmskyrkan 1664. ÖIA RA
86 Pontus de la Gardies hus (f.d. skolhuset), Riddarholmen. Plan av bottenvåningen och andra våningen. Ritn. 1760-talet. ÖIA RA
87 Riksgäldskontoret hus (f.d. skolhuset), Riddarholmen. Plan av källarvåningen. Ritn. av Anders Tottie Pet-son 1797. ÖIA RA
88 Riksgäldskontorets hus (f.d. skolhuset), Riddarholmen. Plan av andra våningen. ÖIA RA
89 Gamla Riksdagshuset (f.d. skolhuset), Riddarholmen. Jordvåningen. Ritn. av Anders Roland 1912. ÖIA RA
90 Norra Malmtorget (nuv. Gustav Adolfstorg) med bl.a. Norra Kämnärshuset och Torstenssonska palatset. Suecia antiqua et hodierna
91 Norra Kämnärshuset. Ritn. av J.E. Carlberg omkr. 1760. SSA
92 Norra Kämnärshuset. Plan av bottenvåningen och första källarplanet. Ritn. av J.E. Carlberg omkr. 1760. SSA
93 Norra Kämnärshuset. Plan av tredje och andra våningen. Ritn. av J.E. Carlberg omkr. 1760. SSA

94 Bebyggelse vid Norra Malmtorget med bl.a. Norra Kämnärshuset och Torstenssonska palatset. Teckning till Sueica antiqua et hodierna. KB
95 Kv. Atlas 8, huset Lejonet. Foto förf.
96 Kv. Milon 6 och 5, Hans Fersters hus. Detalj ur Le Pautres stick av Karl X begravningståg 1660. KB
97 Kv. Milon 5. Fasad, sektion och planer. Ritn. 1864. SSA
98 Jakobsdal. Teckning till Suecia antiqua et hodierna 1661. KB
99 Ulriksdal (Jakobsdal). Plan av bottenvåningen. Ritn. av Gunnar Mattsson 1949. Slottsarkitektkontoret
100 Jakobsdal. Grottan och lusthuset. Detalj ur teckning till Suecia antiqua et hodierna 1661. KB
101 Jakobsdal. Grottan i trädgården. Detalj ur teckning till Suecia antiqua et hodierna 1661. KB
102 Ekholmen. Teckning till Sueica antiqua et hodierna. KB
103 Finska kyrkan (f.d. lilla Bollhuset). Foto förf.
104 Förlaga till fasad av Vredeman de Vries. Ur Architechtura oder Bauung . . .1577. KB
105 Per Brahes hus (f.d. Anders Gyldenclous palats). Teckning till Suecia antiqua et hodierna. KB
106 Häringe slott. Förlaga till Suecia antiqua et hodierna. KB
107 Tungels palats. Teckning till Suecia antiqua et hodierna. KB
108 Wijnblads palats. Teckning till Suecia antiqua et hodierna. KB
109 Berndt Perssons mästerstycke 1648. MÄ. Foto KB
110 Berndt Perssons mästerstycke 1648. Planer. MÄ. Foto KB
111 Jörgen Fischers mästerstycke 1655. MÄ. Foto KB
112 Jörgen Fischers mästerstycke 1655. Planer. MÄ. Foto KB
113 Gdansk (Danzig), Brotbänkengasse 36 (rest.) Foto J.G.Herder-Institut, Marburg/Lahn
114 Gdansk (Danzig), Langgasse 28-30. Teckning av T.K. Schultz 1846-59. Foto Marburg
115 Gdansk (Danzig), Jopengasse 1. Foto Marburg (R.Th. Kuhn 1901)

Renritningarna till bild 3–8, 56–58, 64 samt omslaget utförda av civ.ing. Sten Flodin.

1 Hans Fersters sigill 1647

2 Minnestavla med Hans Fersters emblem. Kristine kyrka, Falun

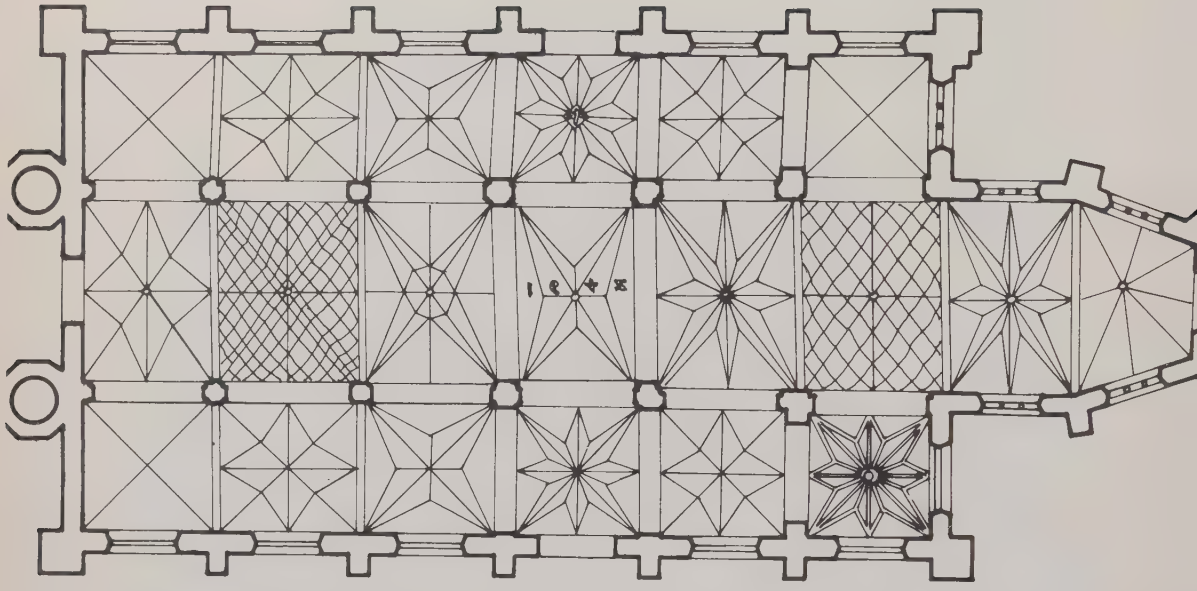

3 Jakobs kyrka. Efter Sveriges kyrkor och ATA

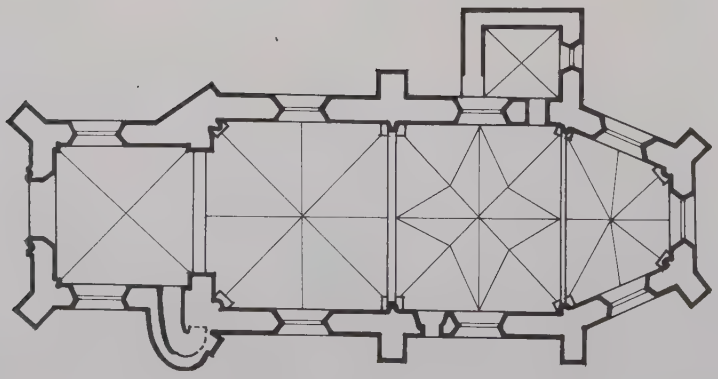

4 Tyresö kyrka. Efter Sörmländska kyrkor

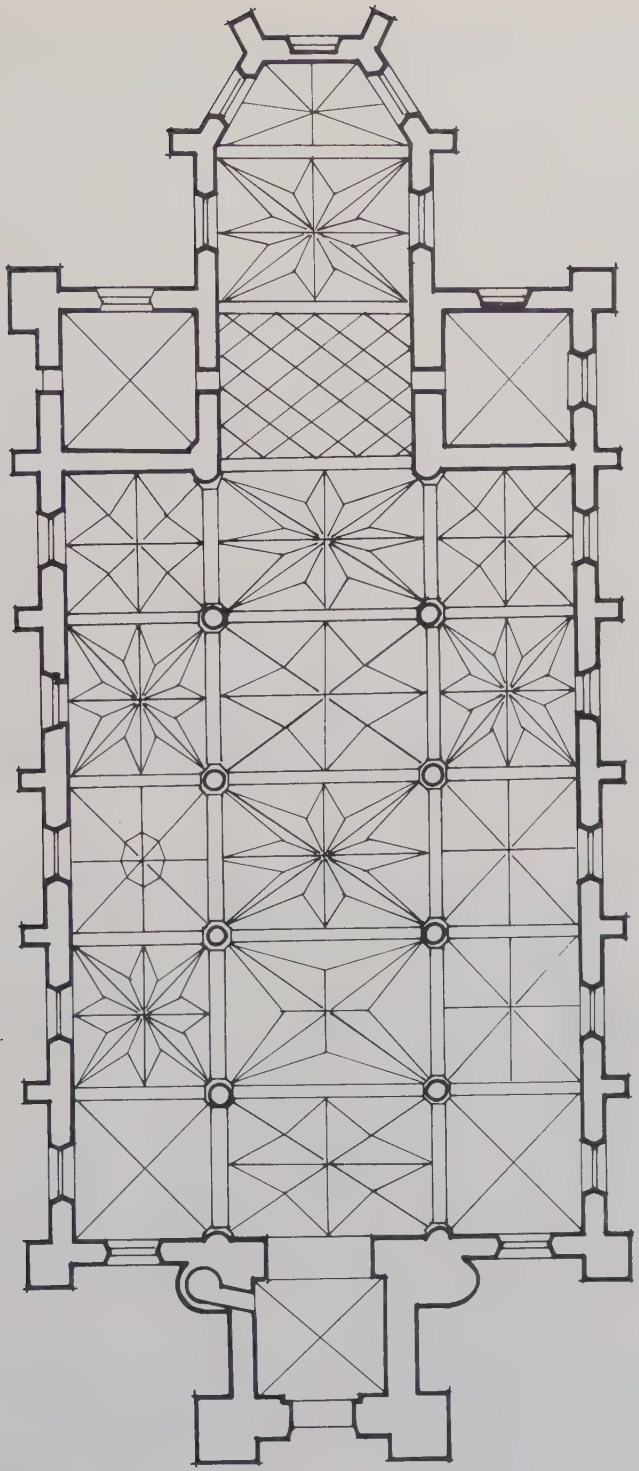

5 Kristine kyrka, Falun. Efter Sveriges kyrkor

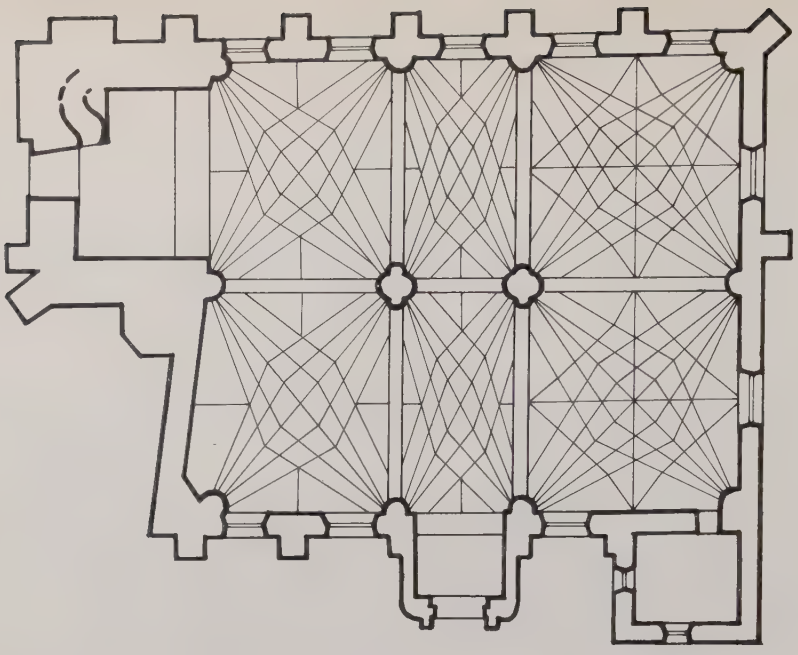

6 Tyska kyrkan. Efter Lüdecke och Raschdorff. (Sakristian num. borta)

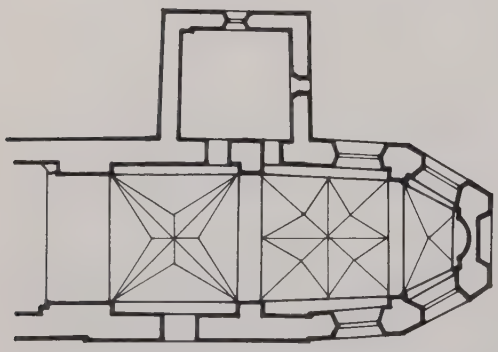

7 Berndeska gravkoret, Sollentuna kyrka.
Efter Sveriges kyrkor

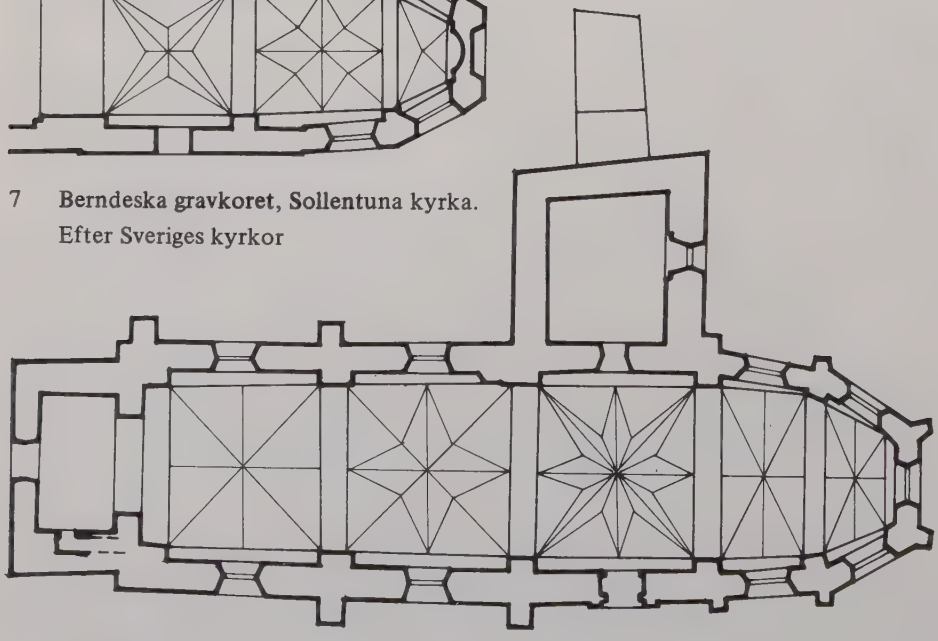

8 Österåkers kyrka, Uppland. Efter Sveriges kyrkor
Ovanstående planer är utförda i en och samma skala. Valvmönstren är dock ej skalenligt återgivna, då noggranna uppmätningar av dessa saknas.

9 Jakobs kyrka

10 Jakobs kyrka. Interiör mot öster

11 Jakobs kyrka. Valv i norra sidoskeppet

12 Jakobs kyrka. Nätvalv från vinden

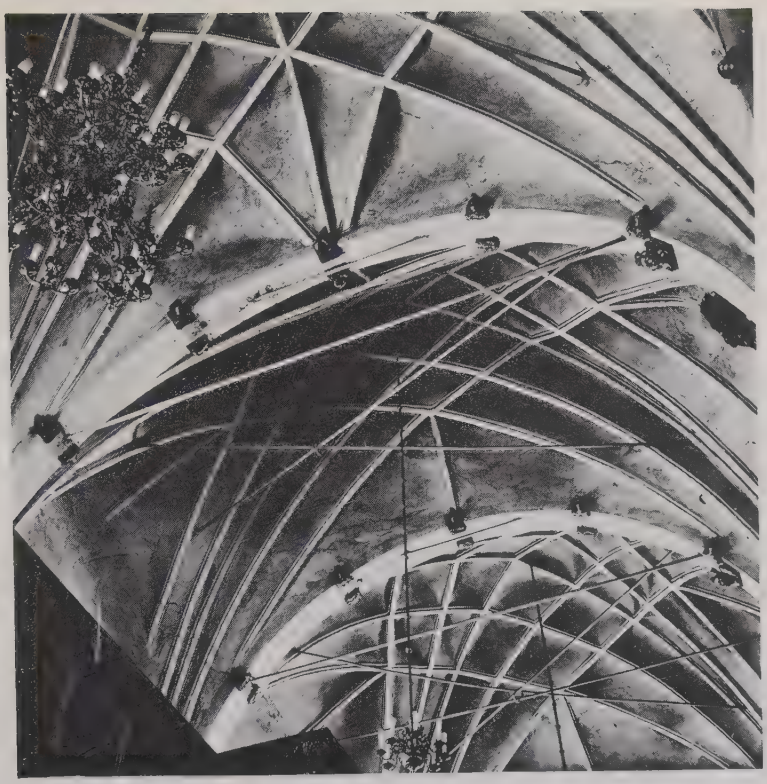

13 Tyska kyrkan

14 Tyresö kyrka

15 Tyresö kyrka. Suecia antiqua et hodierna

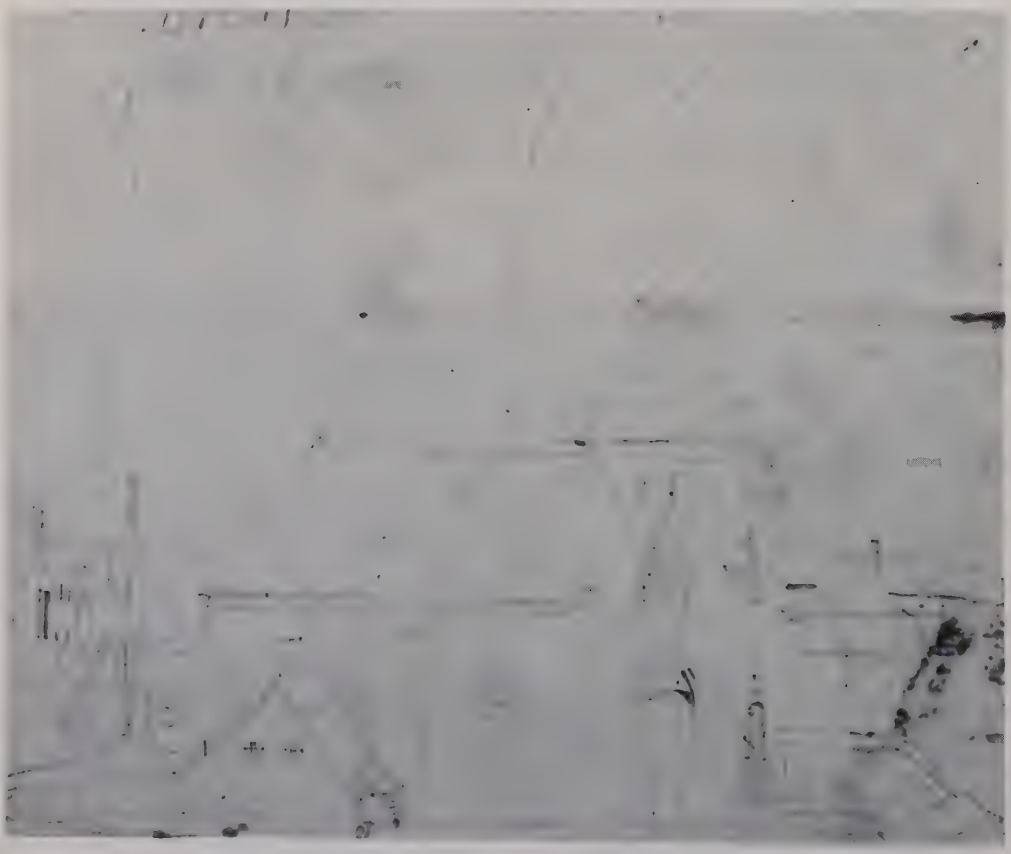

16 Tyresö kyrka. Teckning till Suecia antiqua et hodierna

17 Tyresö kyrka. Korvalvet

18 Tyresö kyrka. Korvalvet från vinden

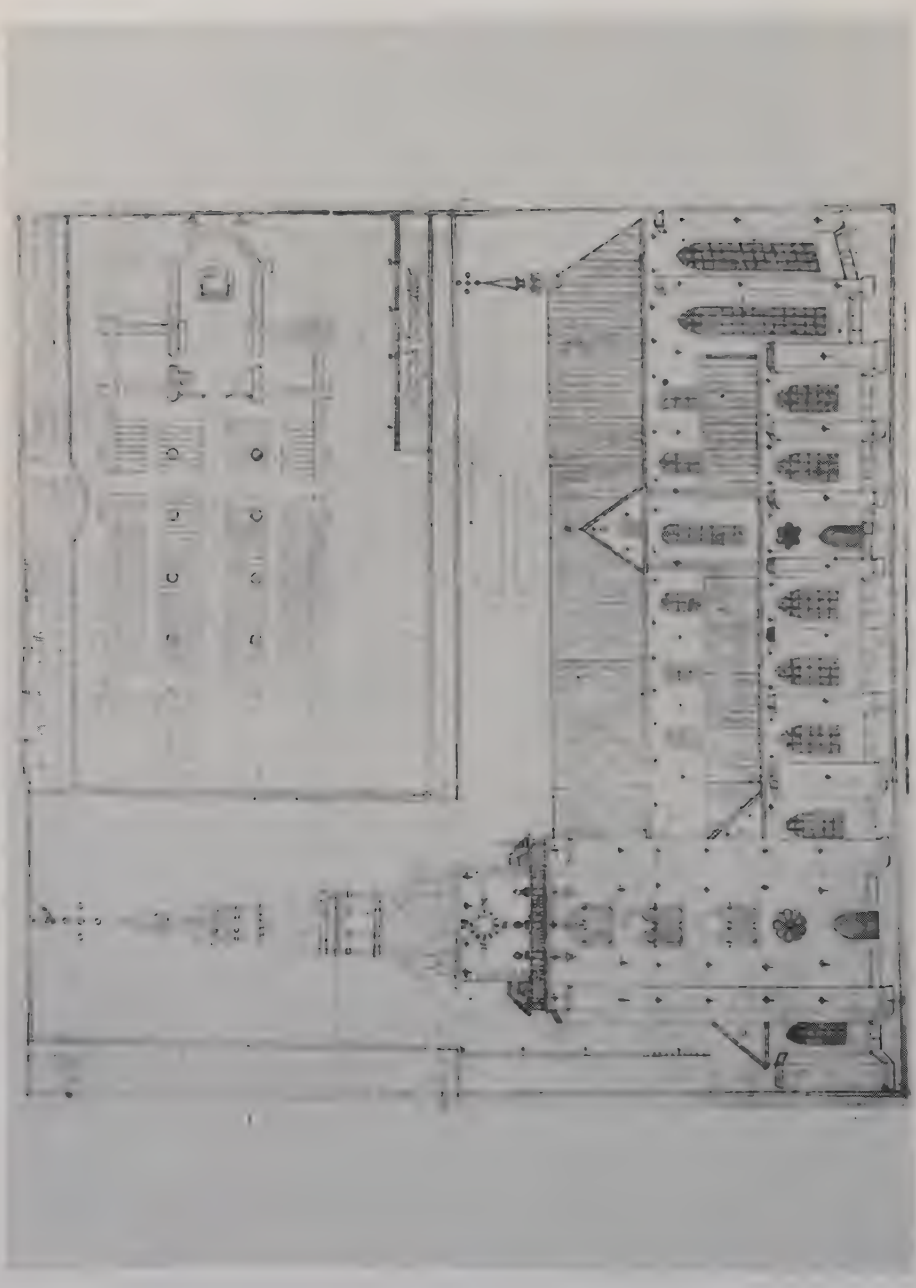

19 Kristine kyrka, Falun. Kopia av den ursprungliga ritningen 1668

21 Kristine kyrka, Falun

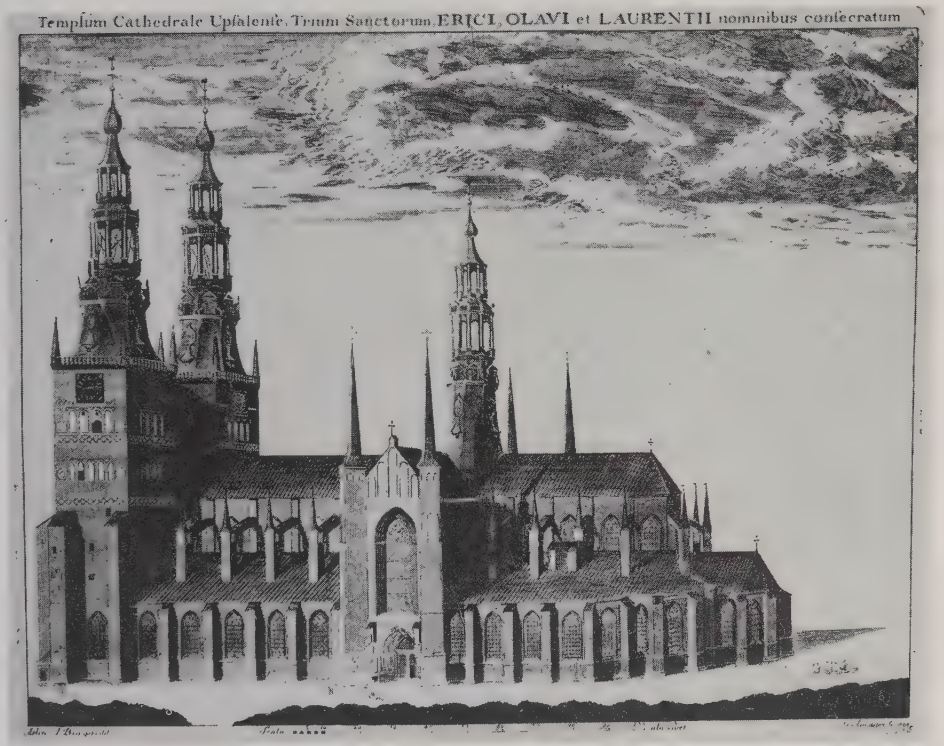

20 Uppsala domkyrka. Teckning 1699. Ur Peringsköld

22 Kristine kyrka, Falun. Valv i koret mot öster

23 Kristine kyrka, Falun. Valv i norra sidoskeppet

24 Österåkers kyrka, Uppland

25 Österåkers kyrka, Uppland. Interiör mot öster

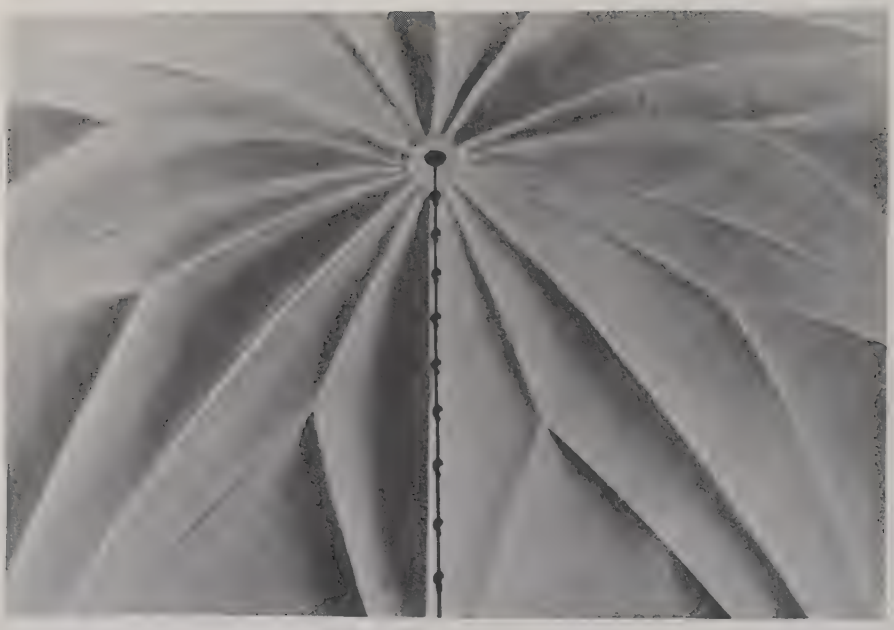

26 Österåkers kyrka, Uppland. Valv

27 Österåkers kyrka, Uppland. Valv från vinden, samma som på bild 26

28 Detalj av bild 27

29 Österåkers kyrka, Uppland. Valv från vinden

30 Österåkers kyrka, Uppland. Valv från vinden

31 Tyresö kyrka. Valv från vinden. Sprickbildning mellan två valvkappor

32 Österåkers kyrka, Uppland. Sydportalen

33 Berndeska gravkoret, Sollentuna kyrka

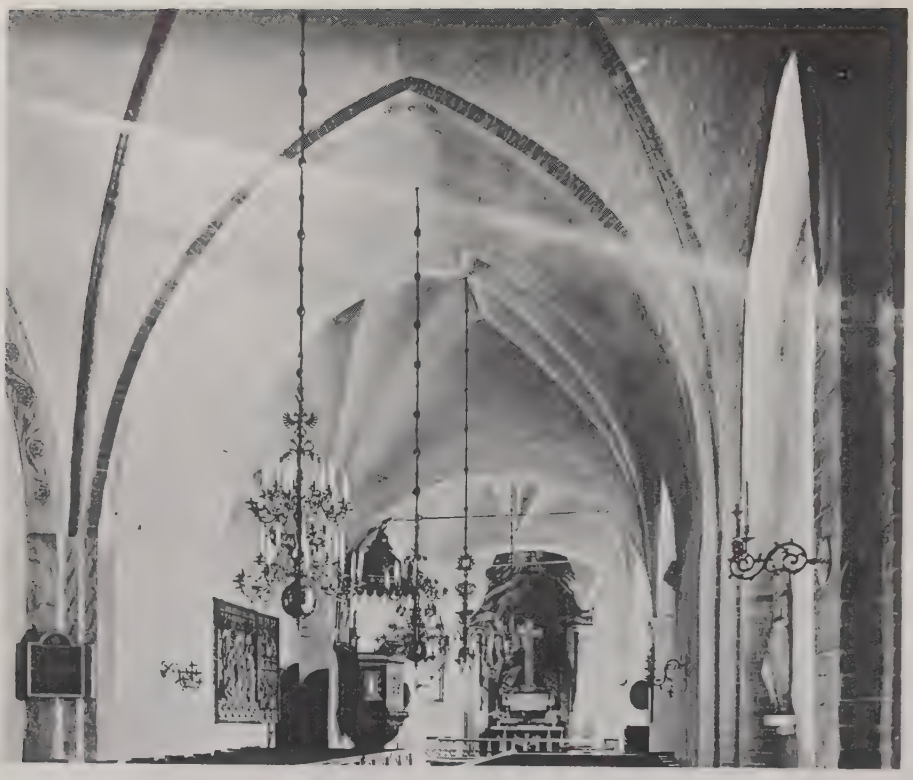

34 Sollentuna kyrka. Interiör mot öster

35 Sollentuna kyrka. Valv i koret

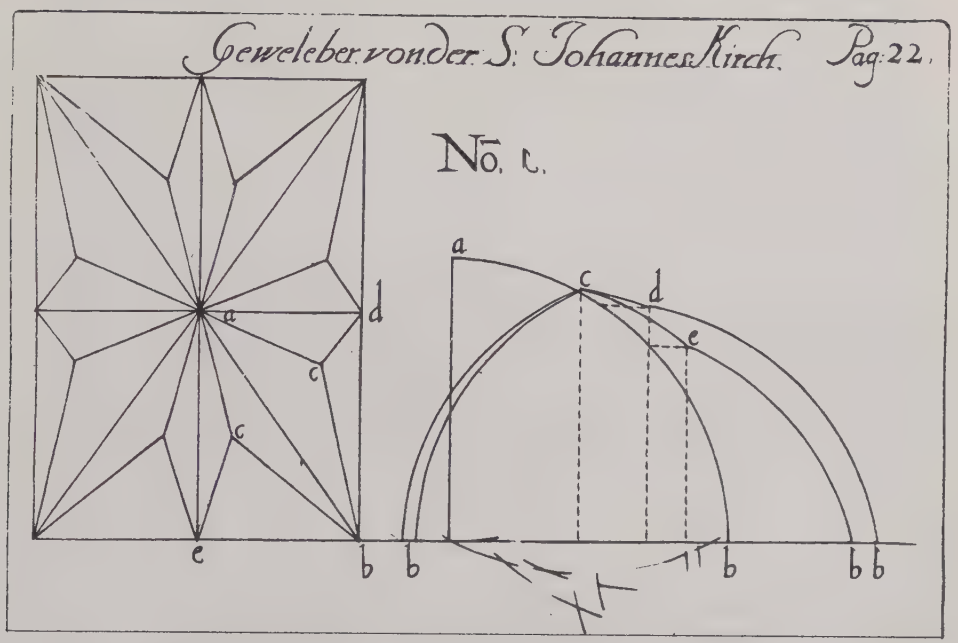

36 Projicering av valvmönster från horisontalplanet till vertikalplanet. Exempel ur Ranisch.

Tillvägagångssätt enligt Ranisch' beskrivning:

1. Slå en cirkelkvadrant med radien ab. Avsätt a och b på axlarna.
2. Avsätt avståndet ac på cirkelkvadranten och på b-axeln. Dra en lodrät linje från den senare punkten. Där denna linje och en vågrät linje från punkten på cirkelkvadranten möts får man punkten c. Slå små cirkelbågar med radien ab från punkterna a och c. Skärningspunkten mellan dessa sammanfaller i stort sett med origo. Från skärningspunkten slås bågen ac. Denna blir i det närmaste densamma som den avsatta sträckan ac på cirkelkvadranten.
3. Avsätt avståndet cd på b-axeln och ad på cirkelkvadranten. Den lodräta resp. vågräta linjen från dessa punkter möts i punkten d. Slå små cirkelbågar med radien ab från punkterna c och d. Från skärningspunkten slås bågen cd.
4. Avsätt abståndet db på b-axeln. Från denna punkt samt från punkten d slås små cirkelbågar med radien ab. Från skärningspunkten slås bågen db.
5. Avsätt avståndet ce på b-axeln och ae på cirkelkvadranten. Den lodräta resp. vågräta linjen från dessa punkter möts i punkten e. Slå små cirkelbågar med radien ab från punkterna c och e. Från skärningspunkten slås bågen ce.
6. Avsätt avståndet eb på b-axeln. Från denna punkt samt från punkten e slås små cirkelbågar med radien ab. Från skärningspunkten slås bågen eb.
7. Avsätt de båda avstånden cb på den åt vänster förlängda b-axeln. Från dessa punkter samt från punkten c slås små cirkelbågar med radien ab. Från skärningspunkterna slås bågarna cb.

Konstruktionen gjordes i naturlig storlek på platsen. Av vertikalprojektionen framgår direkt höjden på stöden och bågarnas storlek. Samtliga bågar har samma krökning.

37 Karta över cellvalvens utbredning. Efter Brykowska, Meuche och Radovi. De streckade linjerna anger gränserna för Sachsen och forna Ostpreussen

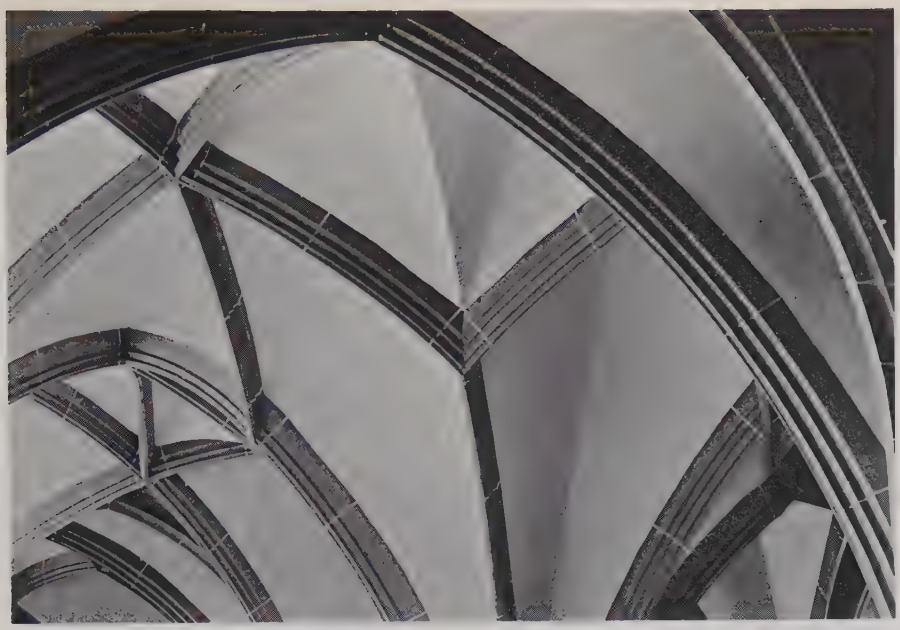

38 Albrechtsburg, Meissen. Remtern, cellvalv

39 Albrechtsburg, Meissen. Stora spiraltrappan, cellvalv

40 Albrechtsburg, Meissen. Sal i tredje våningen, cellvalv

41 Meissen, Markt 9. Cellvalv ovanifrån

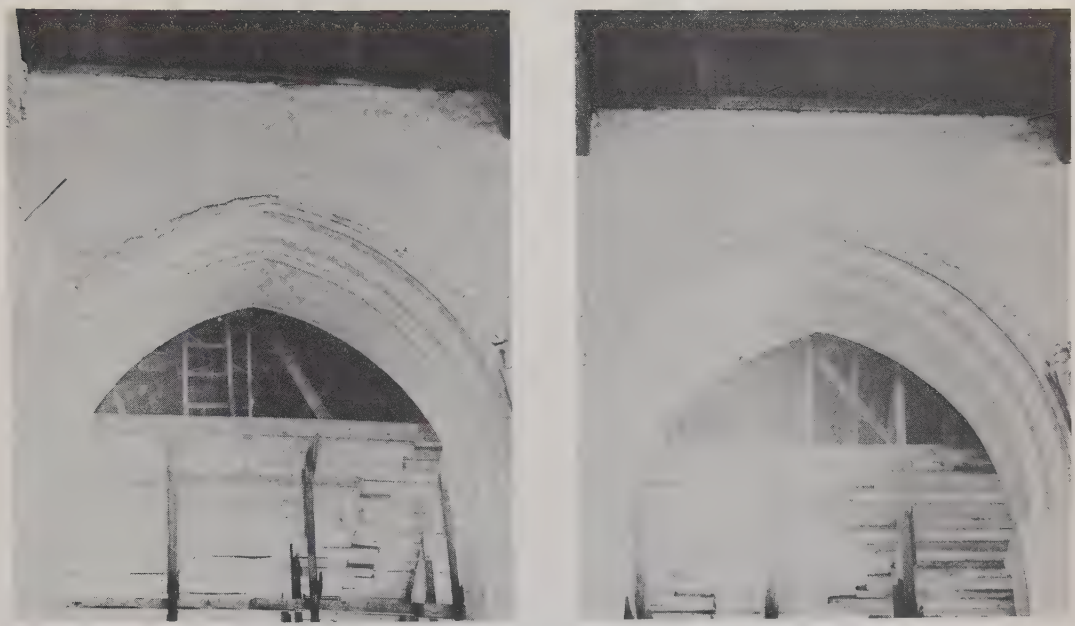

42 Gdansk (Danzig), Katarinakyrkan, södra sidoskeppet. Ställningar med bågar och stöd för valvslagning

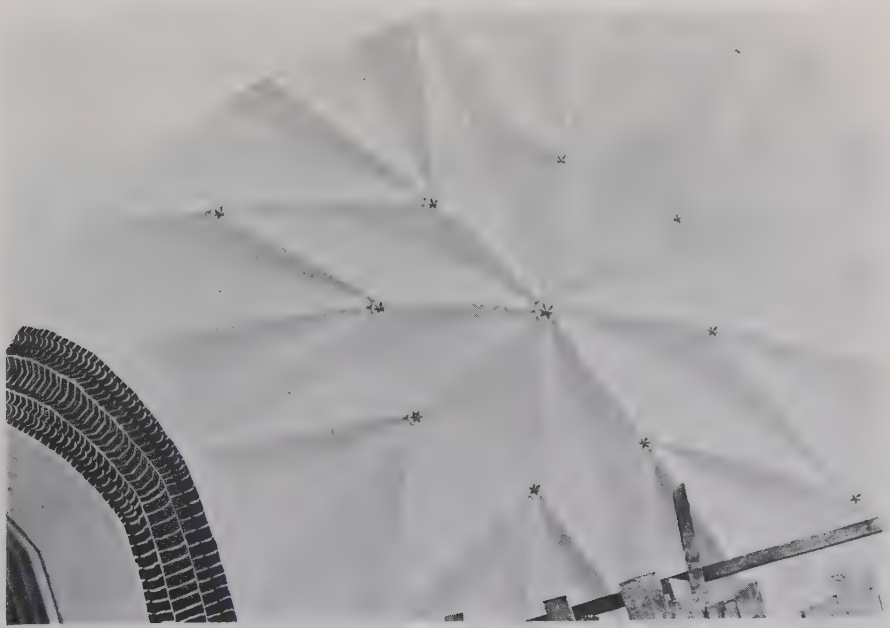

43 Gdansk (Danzig), Katarinakyrkan, norra sidoskeppet. Cellvalv (rest. 1972)

44 Gdansk (Danzig), Mariakyrkan, södra sidoskeppet. Cellvalv och ribbvalv (rest.)

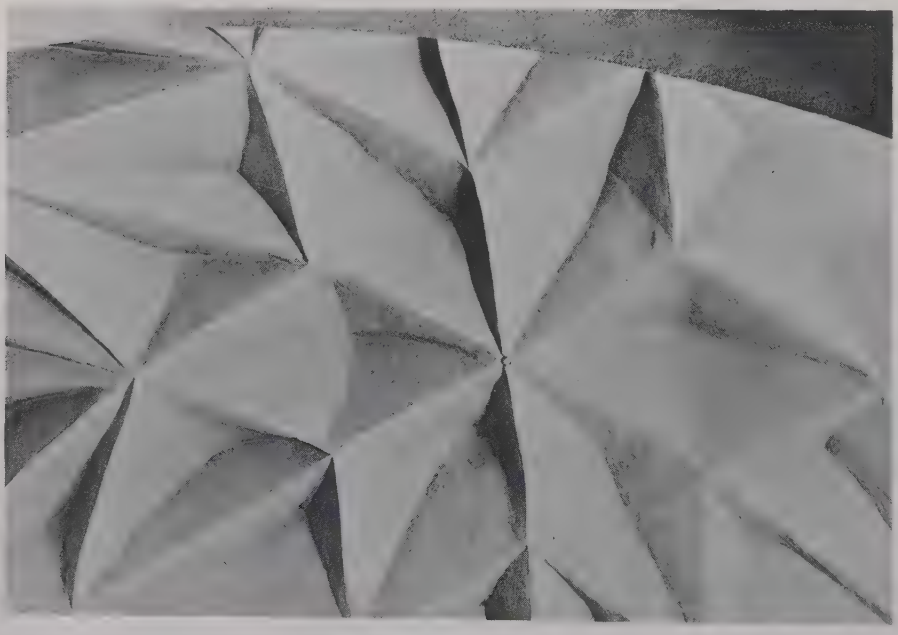

45 Olztyn (Allenstein), slottet. Remtern, cellvalv

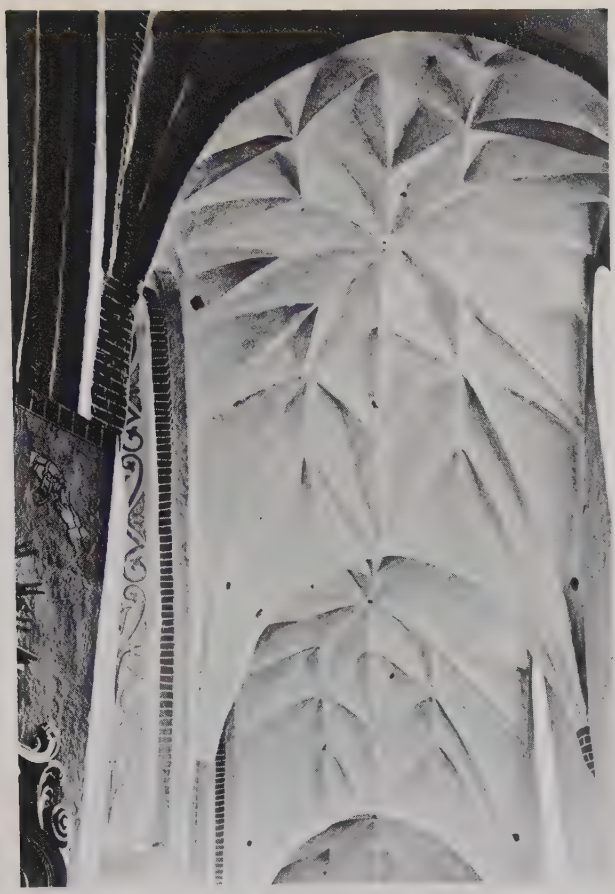

46 Barszewo (Wartenburg). Södra sidoskeppet, cellvalv

47 Ketrzyn (Rastenburg). Mittskeppet, cellvalv

48 Olztyn (Allenstein), St.Jakob. Södra sidoskeppet, cellvalv

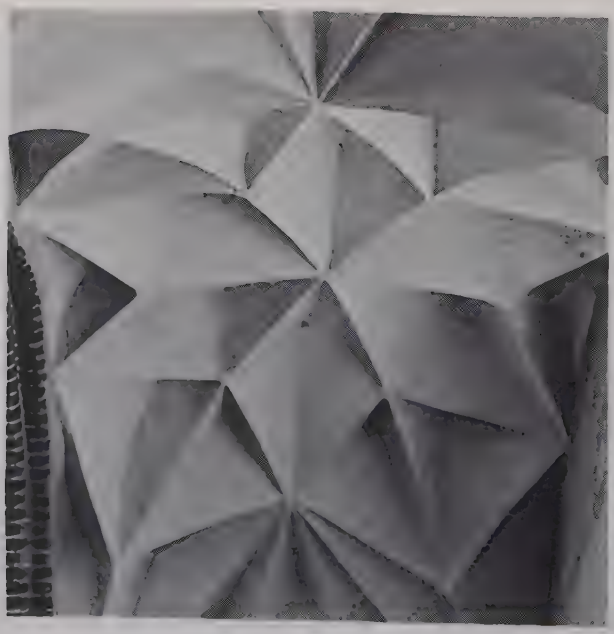

49 Mohrag (Mohrungen). Södra sidoskeppet, cellvalv

50 Gdansk (Danzig), Zlota (Langgasser Tor). Valv i mittgången

51 Detalj av valvet på bild 50

52 Wegerzewo (Angerburg). Valv

53 Gurnen (ruin). Valv

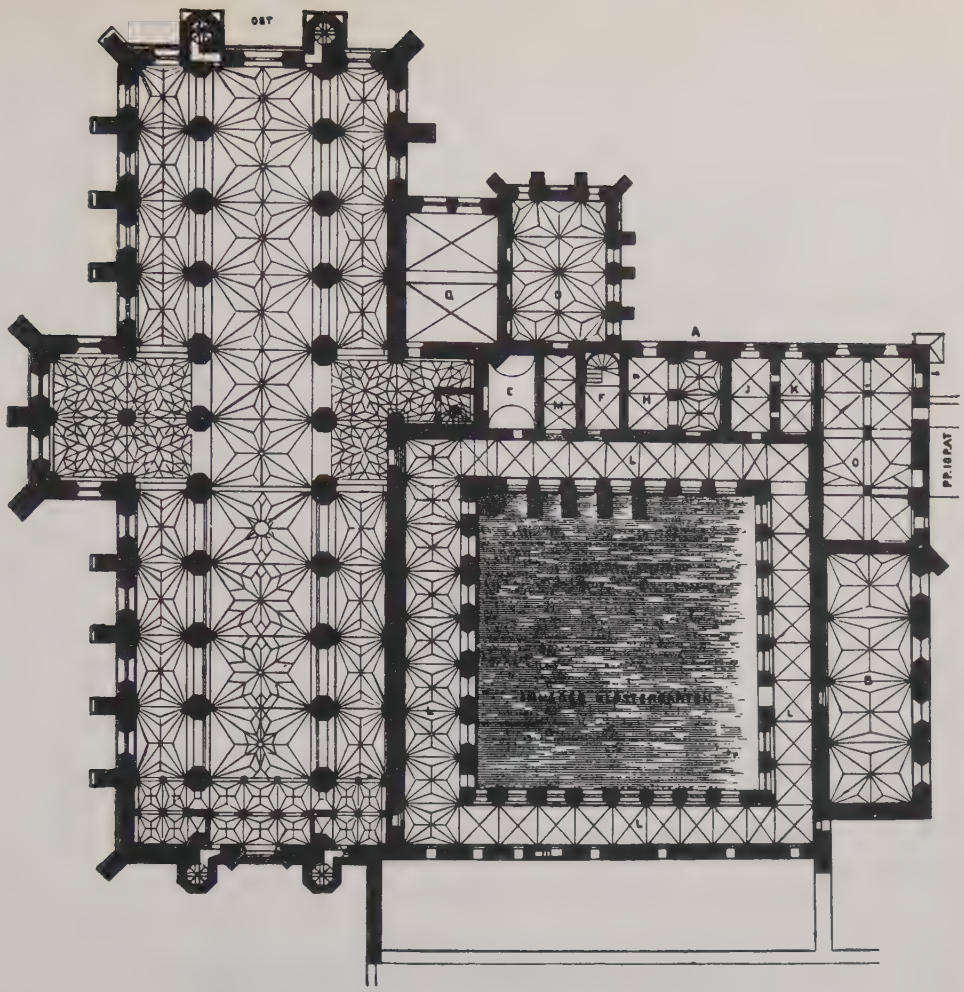

54 Pelplin. Efter Clasen

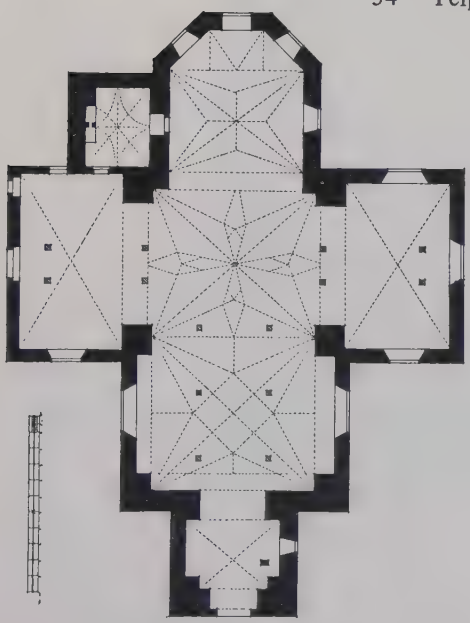

55 Wegerzewo (Angerburg). Efter Bau- und Kunstdenkmäler

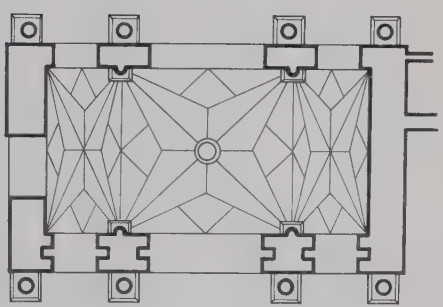

56 Gdansk (Danzig), Zlota (Langgasser Tor). Efter Cuny

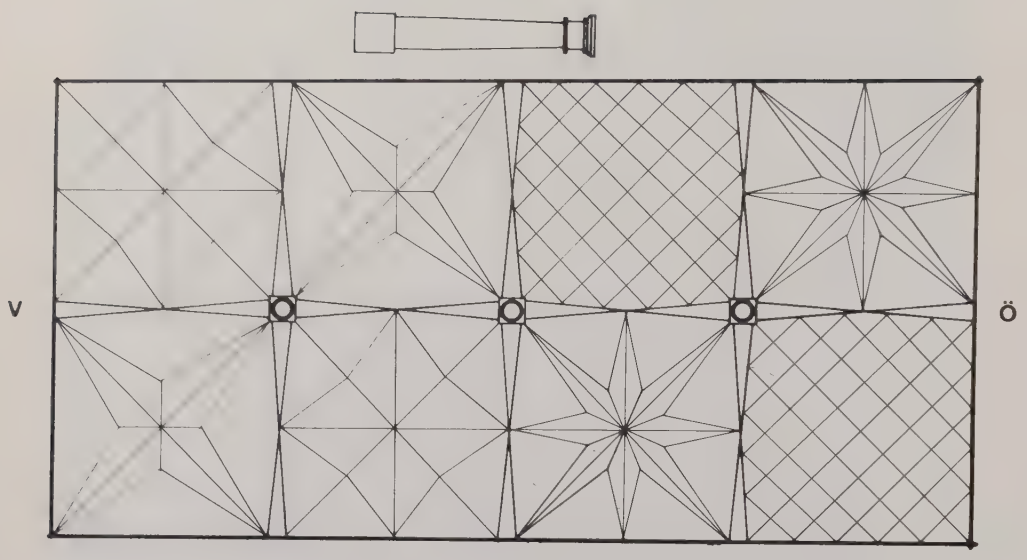

57 Avesta kyrka. Förslag till valvplan omkr. 1650

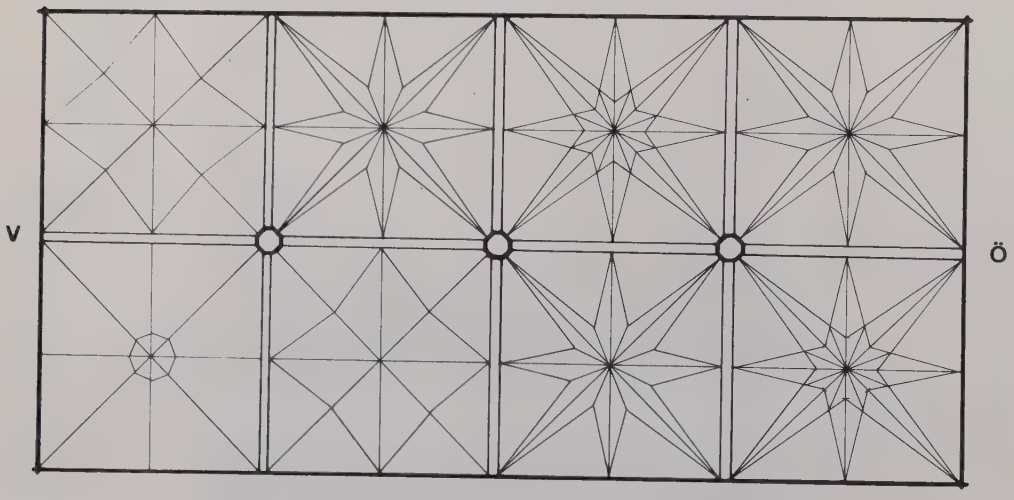

58 Avesta kyrka. Valvplan

59 Avesta kyrka. Interiör mot öster

60 Avesta kyrka. Valv

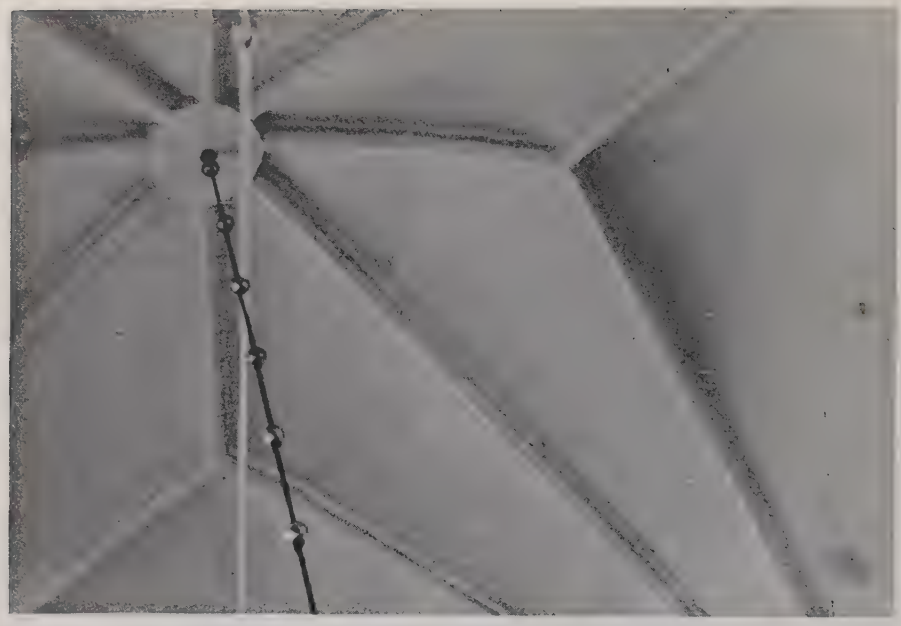

61 Gävle. Heliga trefaldighets kyrka. Valv i mittskeppet

62 Borgå domkyrka. Valv i mittskeppet

63 Askersunds landsförsamlings kyrka. Teckning till Suecia antiqua et hodierna.

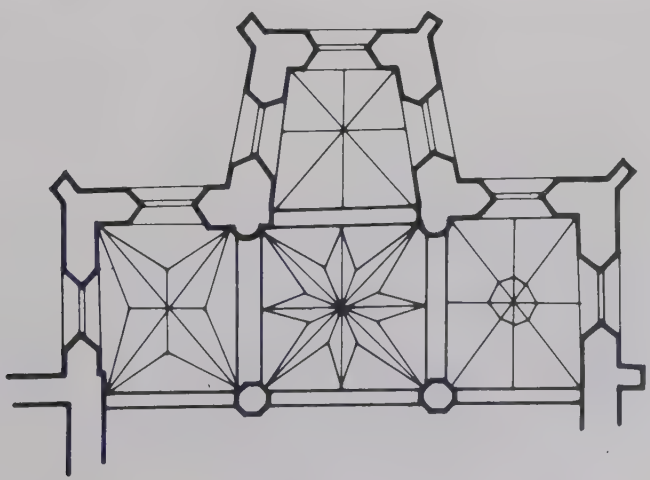

64 Stora Kopparbergs kyrka, Falun. Plan av koret

65 Askersunds landsförsamlings kyrka. Valv i mittskeppet

66 Askersunds landsförsamlings kyrka. Valv i södra koret

67 Gdansk (Danzig), gamla rådhuset

68 Tallinn. Rådhustornet

69 Lars Sparres palats. Detalj ur Vogel 1648

70 Greifswald, Nicolaikyrkan

71 Drottning Kristina. Målning av Jakob Elbfas 1637

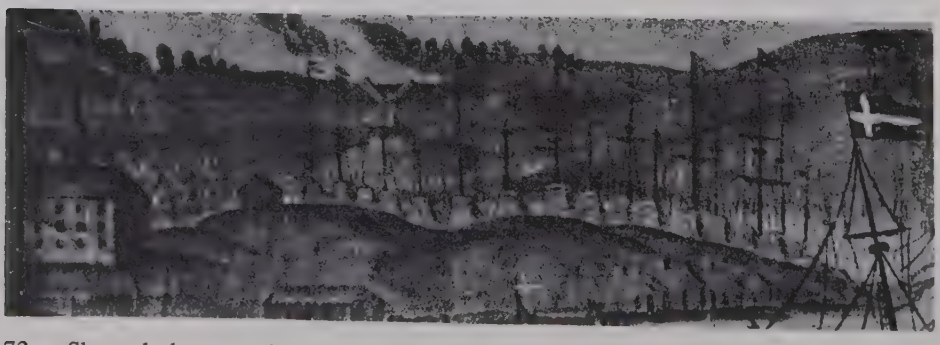

72 Skeppsholmen med Amiralitetshuset. Detalj av bild 71

73 Wachtmeisterska palatset (f.d. Amiralitetshuset). Teckning till Suecia antiqua et hodierna

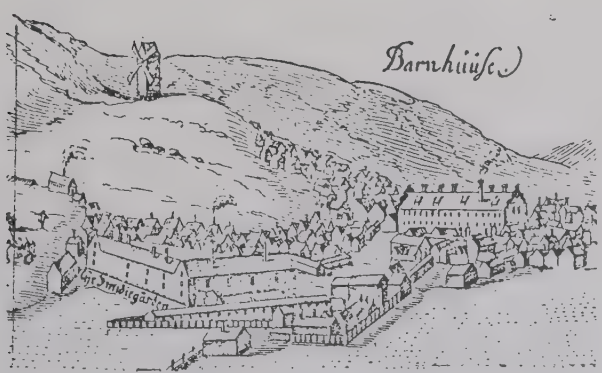

74 Barn- och Tukthuset. Detalj ur Vogel 1648

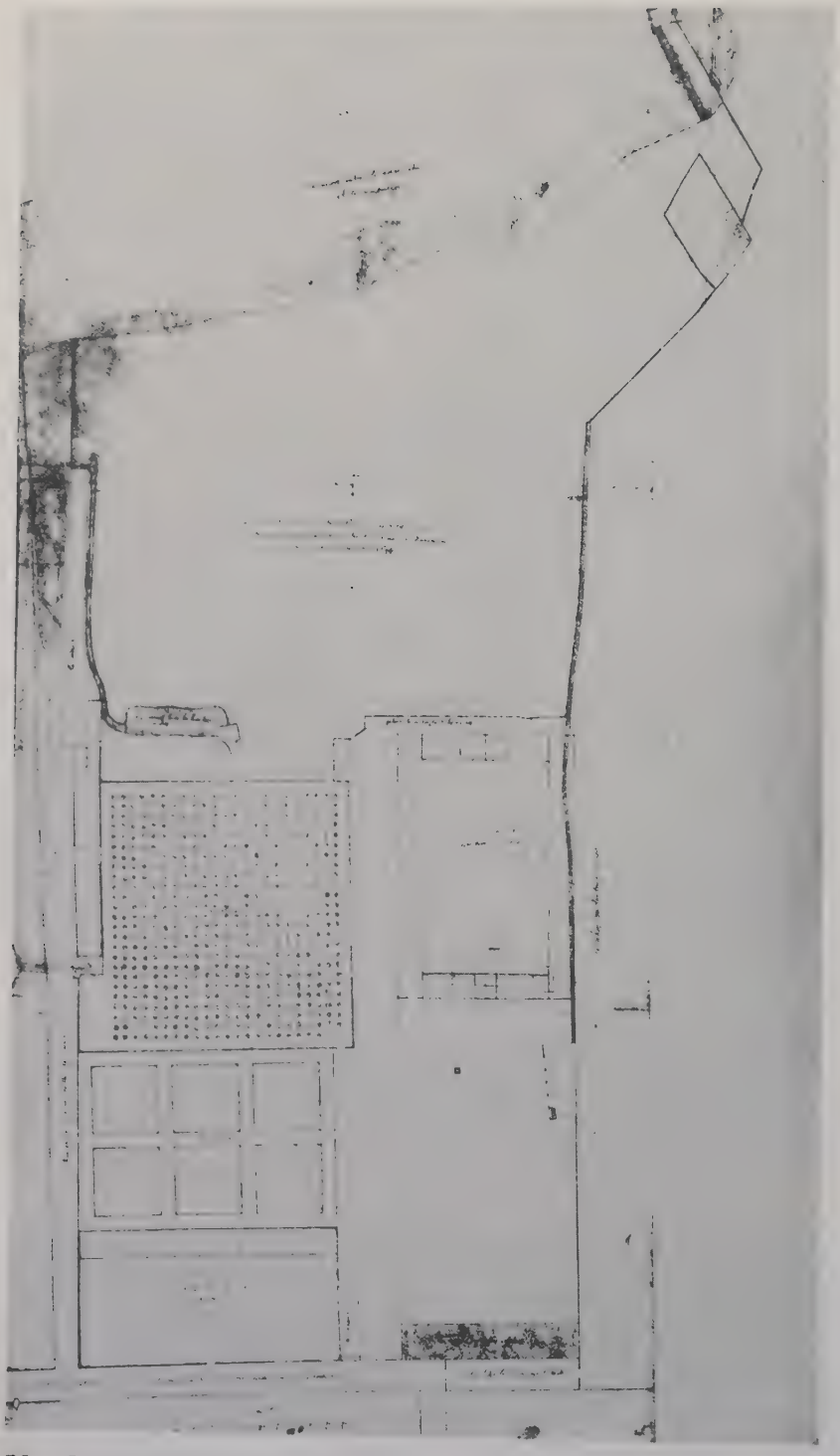

75 Barn- och Tukthuset. Plan över området. Ritn. av Jean de la Vallée 1644

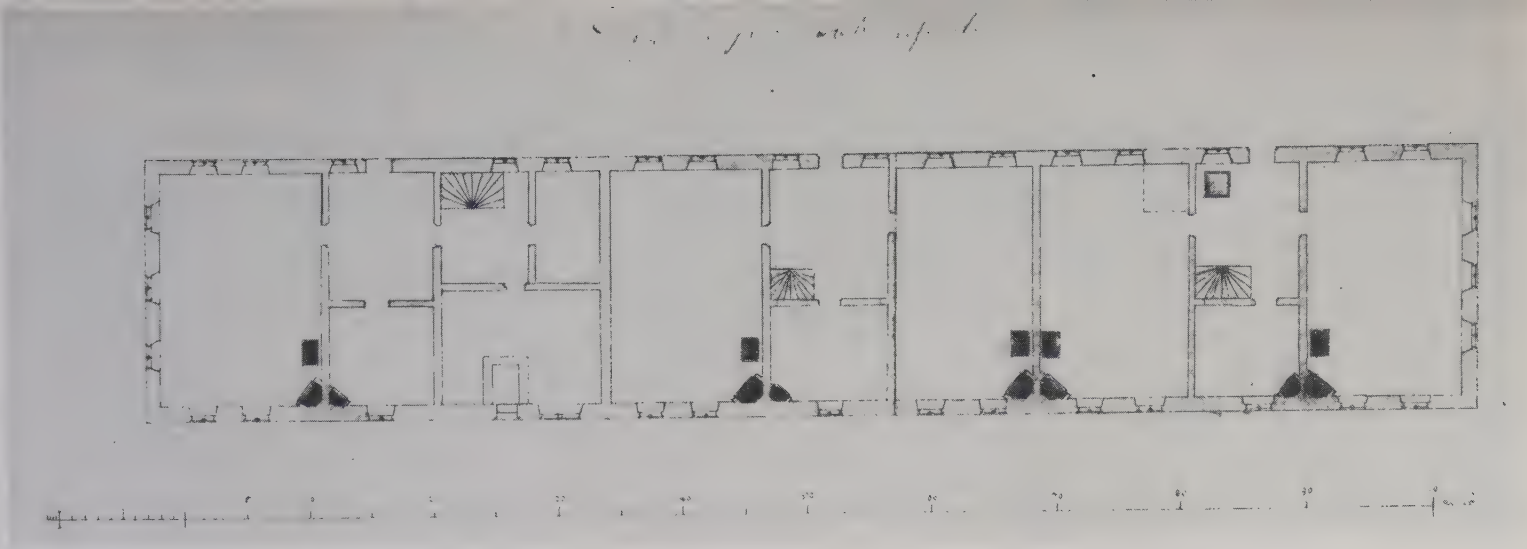

76 Barnhuset. Plan av bottenvåningen. Ritn. omkr. 1660

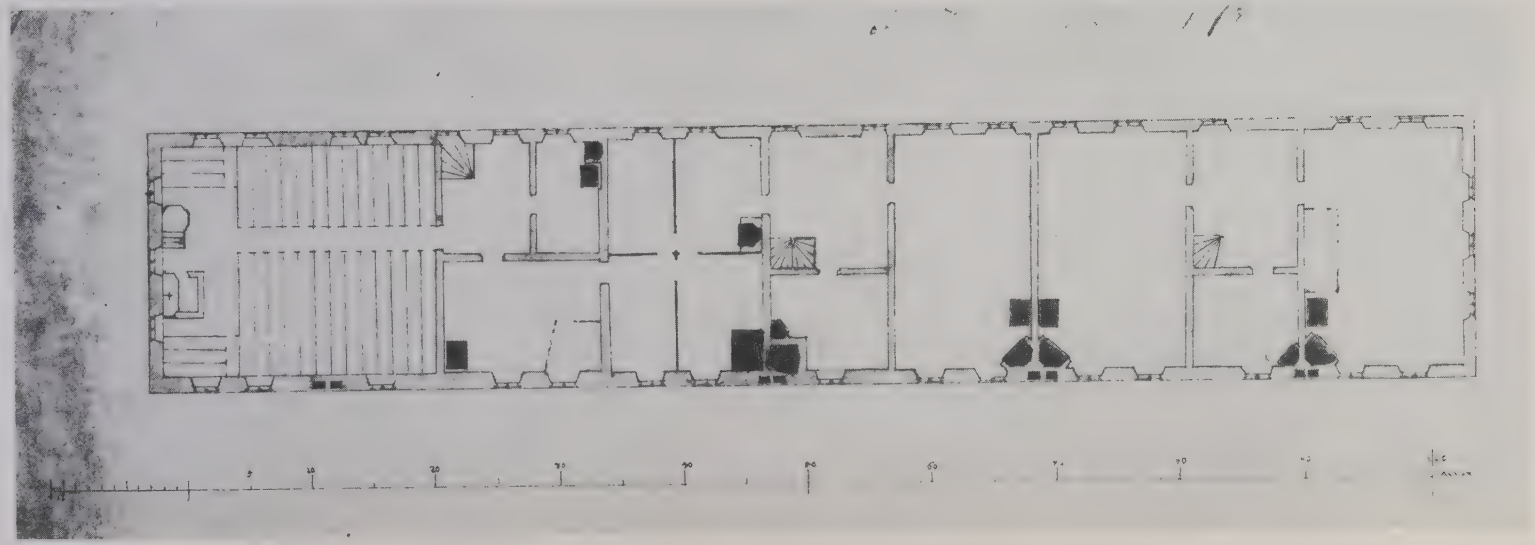

77 Barnhuset. Plan av andra våningen. Ritn. omkr. 1660

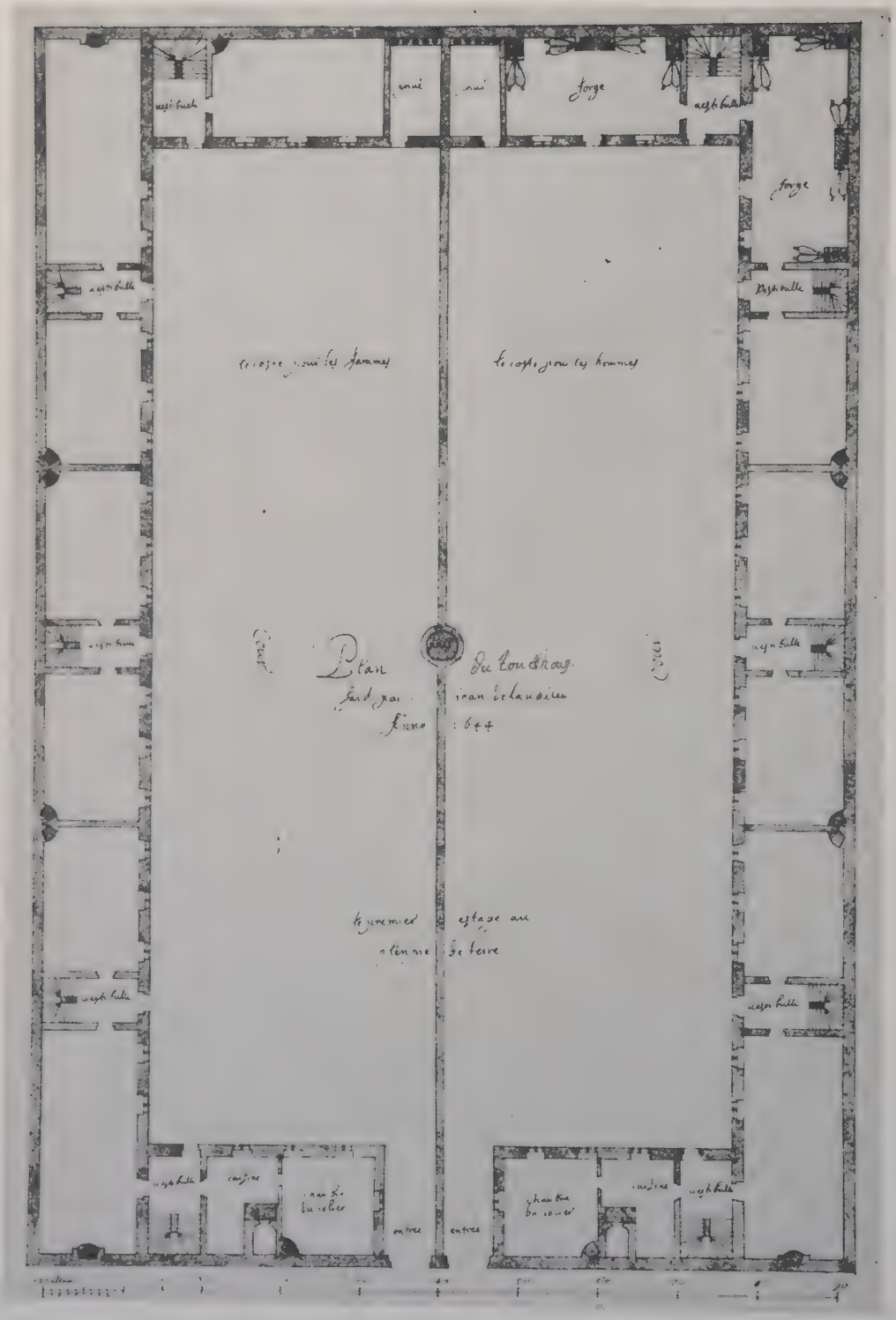

78. Tukthuset. Ritn. av Jean de la Vallée 1644. Ej utfört förslag

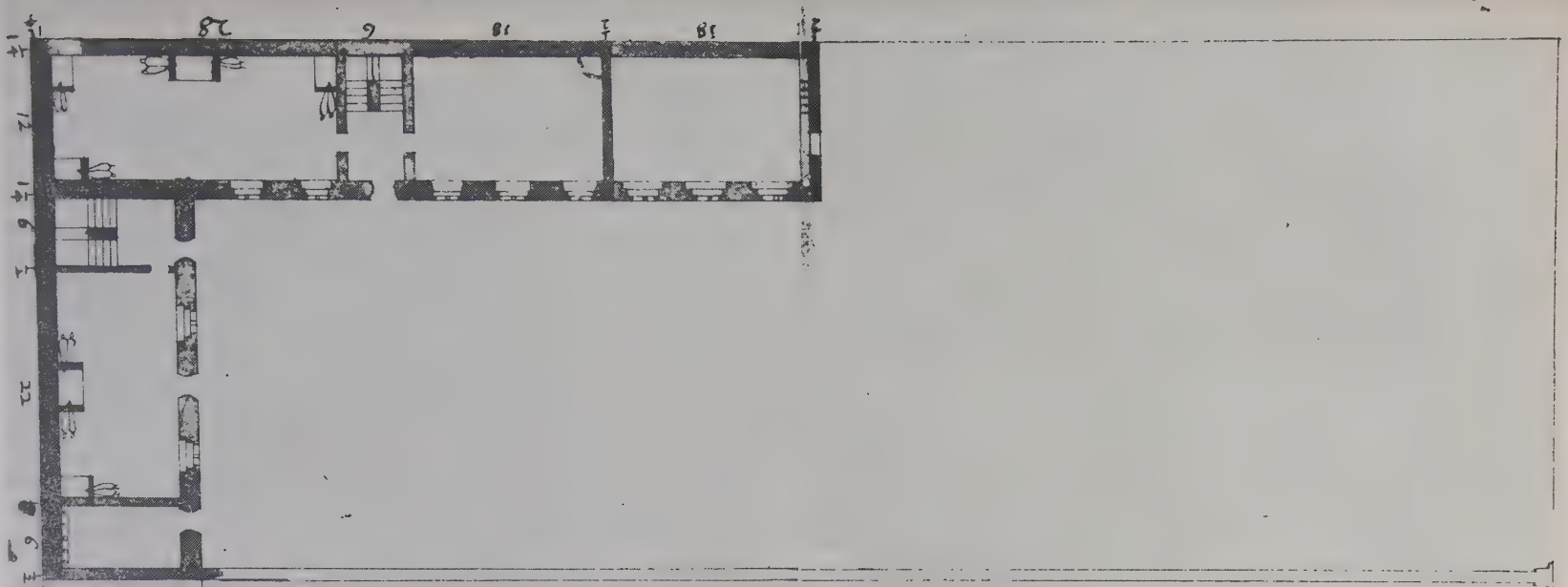

Aar wedkiendt, at mon Fersters Accorderat, med Mes[ter] Hans Fersters om Arbeit
som skal Anlegges ved Kiøbmandem neden for Raadhuset, som Arbeit
efterfølger Afskrifft, med gemelte mon, hvad Materiale gaar,
Affem Rinckelen Arne med Kalck saa mangen Lemen, gaar eller ligger, Corner at Arbeit skal
saaledes Kundskab, Hvor vit Kalck gaar til Murstenen, Item hvor mange Lemen
Kalck med anlegges endelig Leiemaal, Item hvor mange Lemen
Fastens Lød Summa, saaledes Arbeit Arbeidsløn Summa
ydes termines vaffet Lød Lemen Afgang ved Lemen

Signatum Hafniæ 30 Aprilis Anno

Anno 36 Martij 2646.

Hans Fersters

84 Karta över området söder om Riddarholmskyrkan 1635

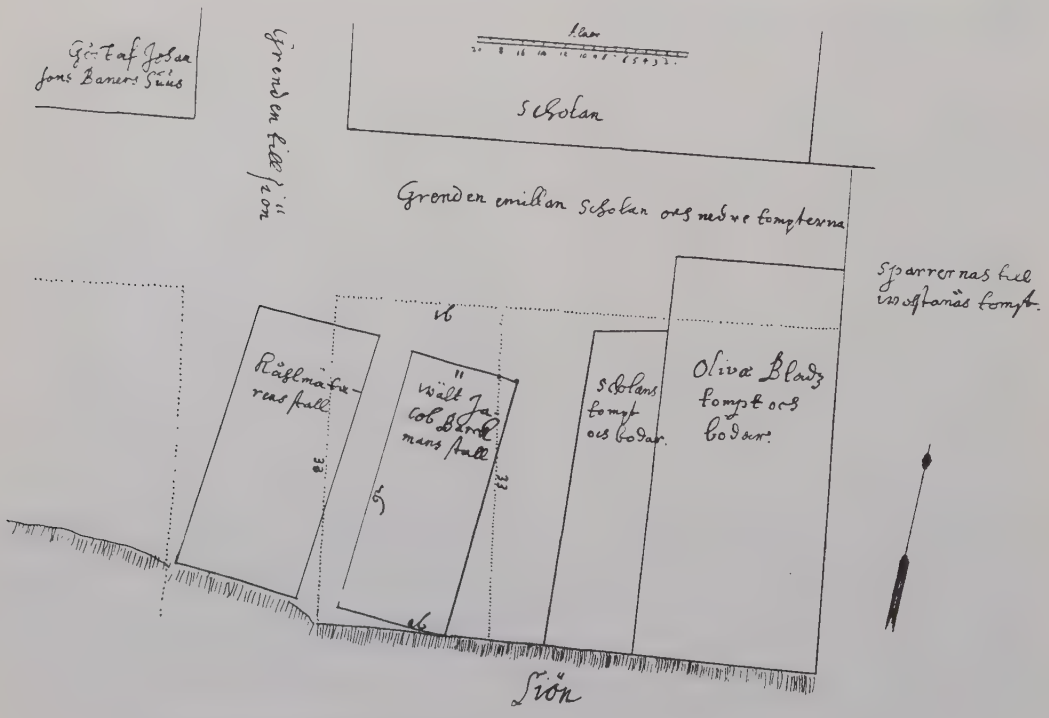

85 Karta över tomterna söder om Riddarholmskyrkan 1664

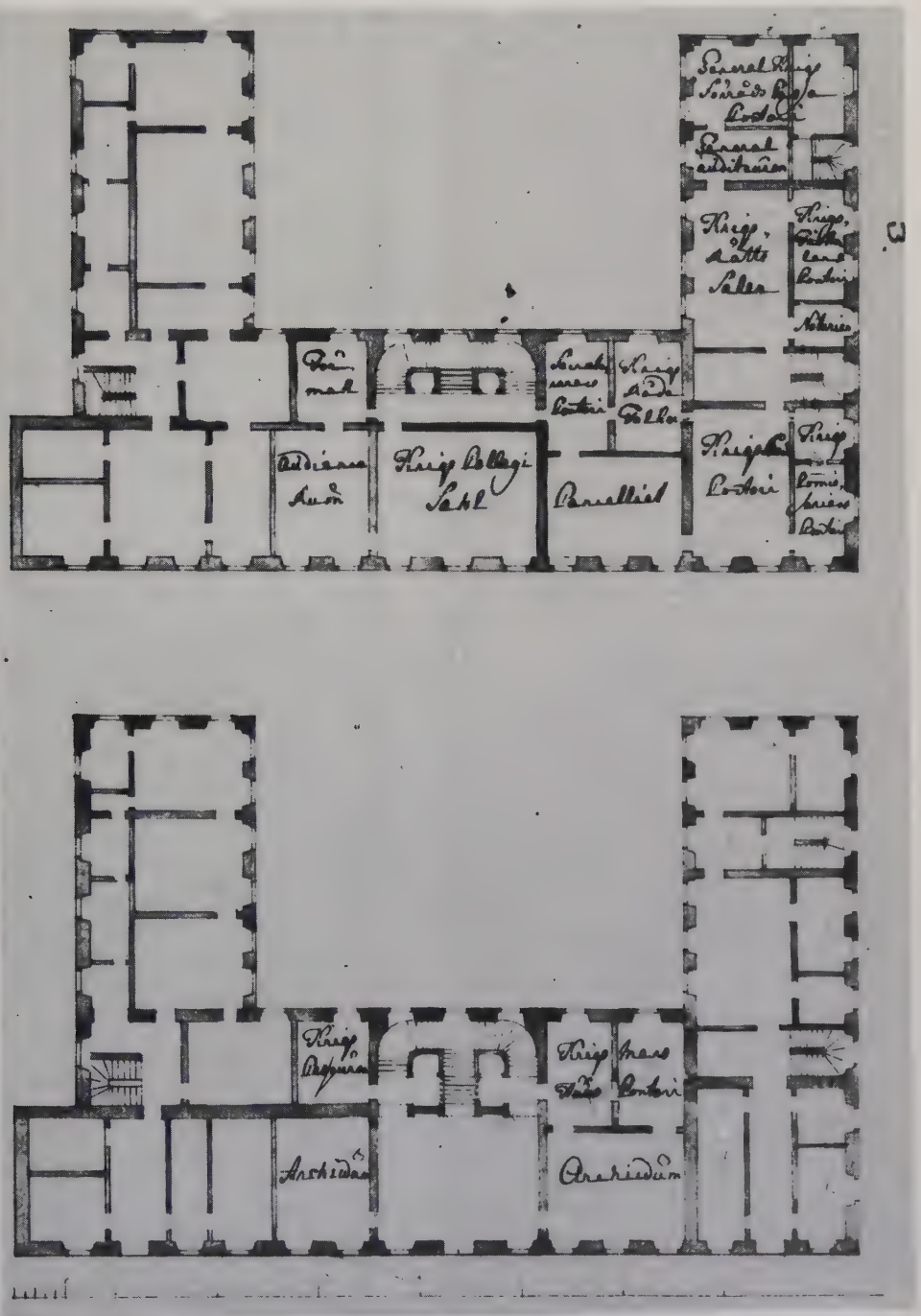

86 Pontus de la Gardies hus (f.d. skolhuset), Riddarholmen. Plan av andra våningen och bottenvåningen. Ritn. från 1760-talet

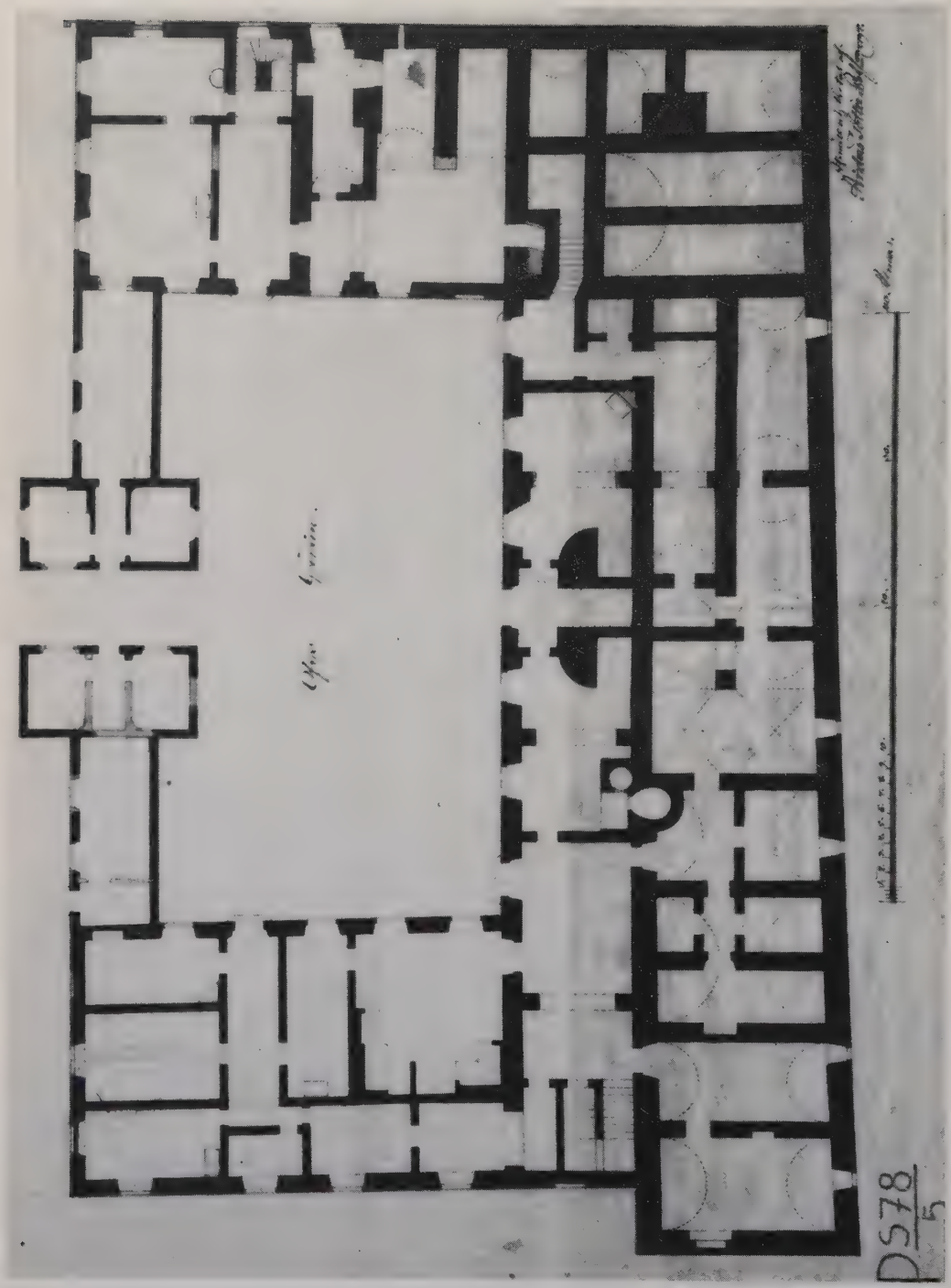

87 Riksgäldskontorets hus (f.d. skolhuset), Riddarholmen. Plan av källarvåningen. Ritn. av Anders Tottie Pet-son 1797

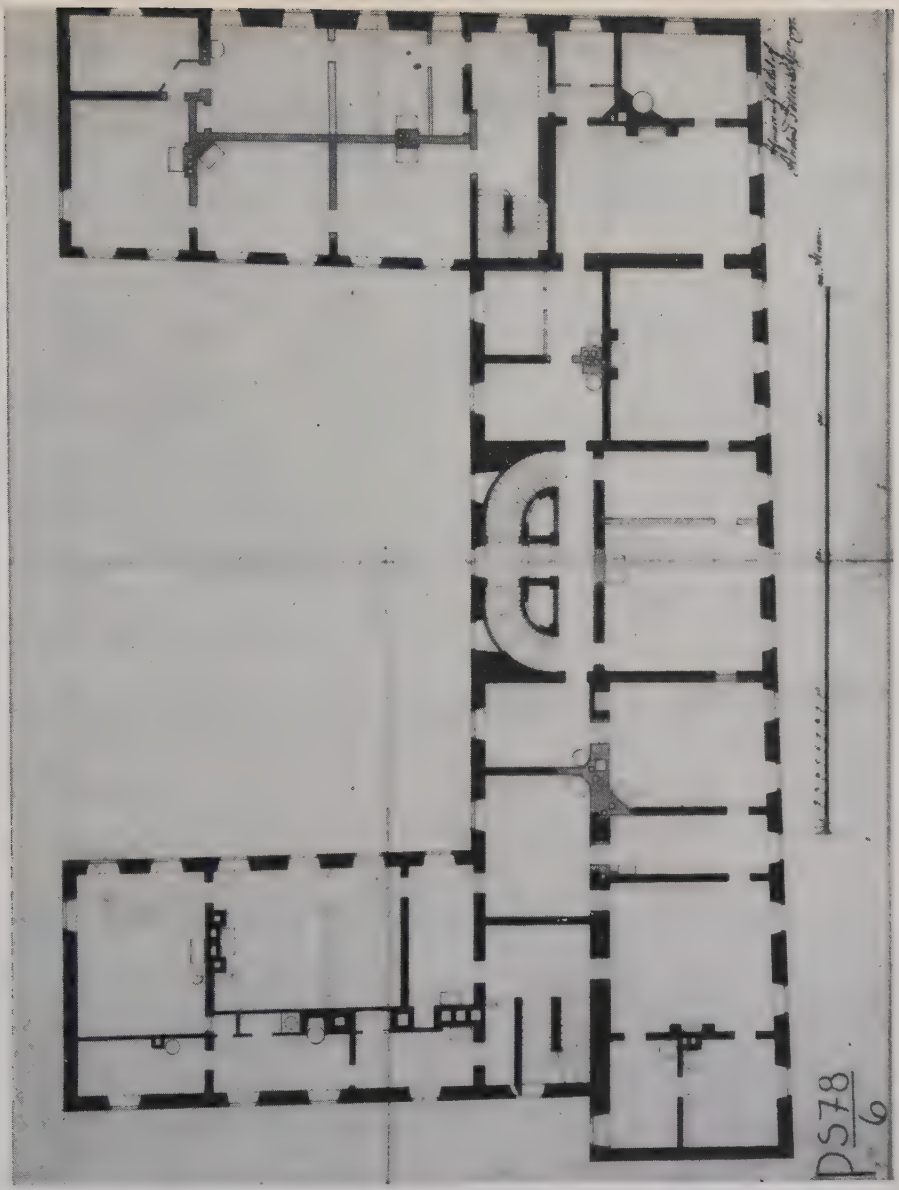

88 Riksgäldskontorets hus (f.d. skolhuset), Riddarholmen. Plan av andra våningen. Ritn. av Anders Tottie Pet-son 1797

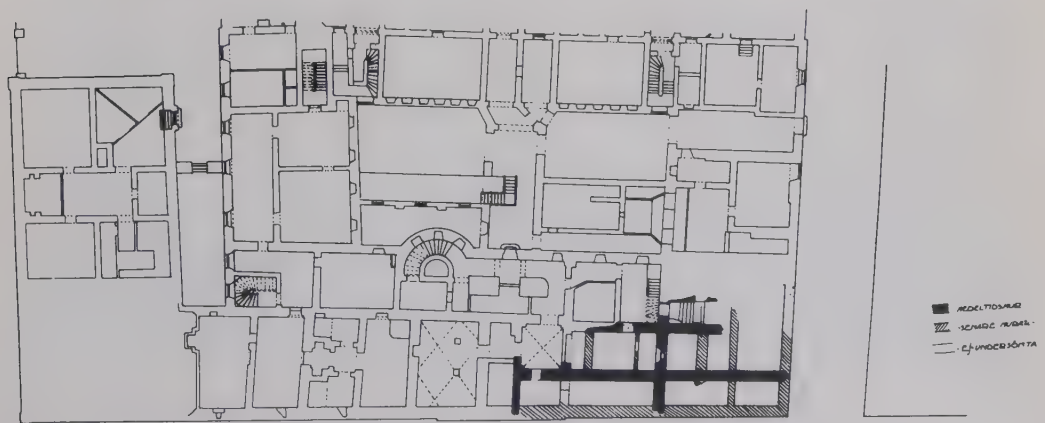

89 Gamla Riksdagshuset (f.d. skolhuset), Riddarholmen. Jordvåningen. Ritn. av Anders Roland 1912

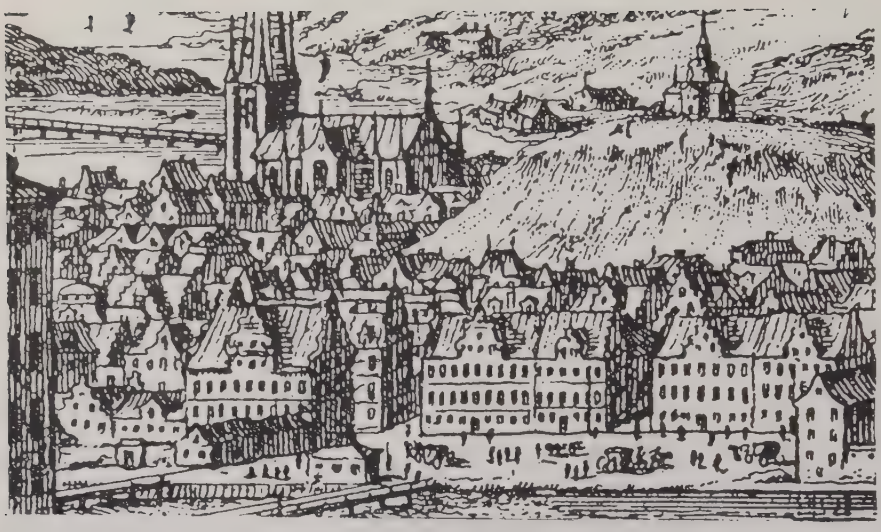

90 Norra Malmtorget (nuv. Gustaf Adolfstorg) med bl.a. Norra Kämnärshuset och Torstenssonska palatset t.v. Suecia antiqua et hodierna

91 Norra Kämnärshuset. Ritn. av J.E. Carlberg 1760

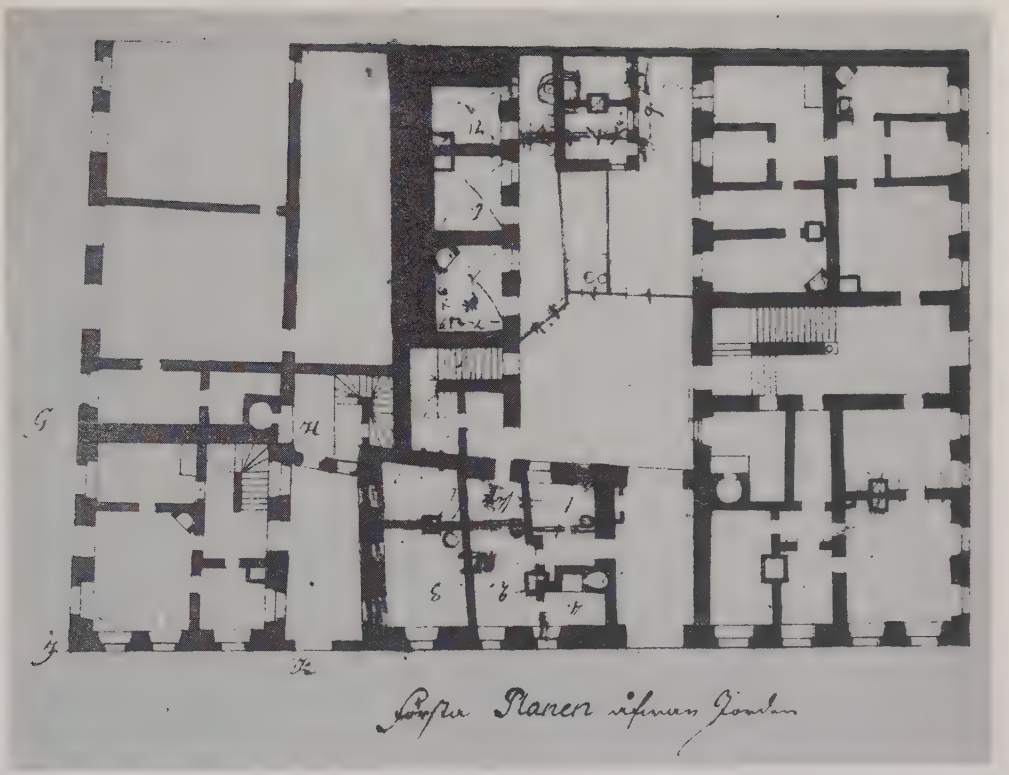

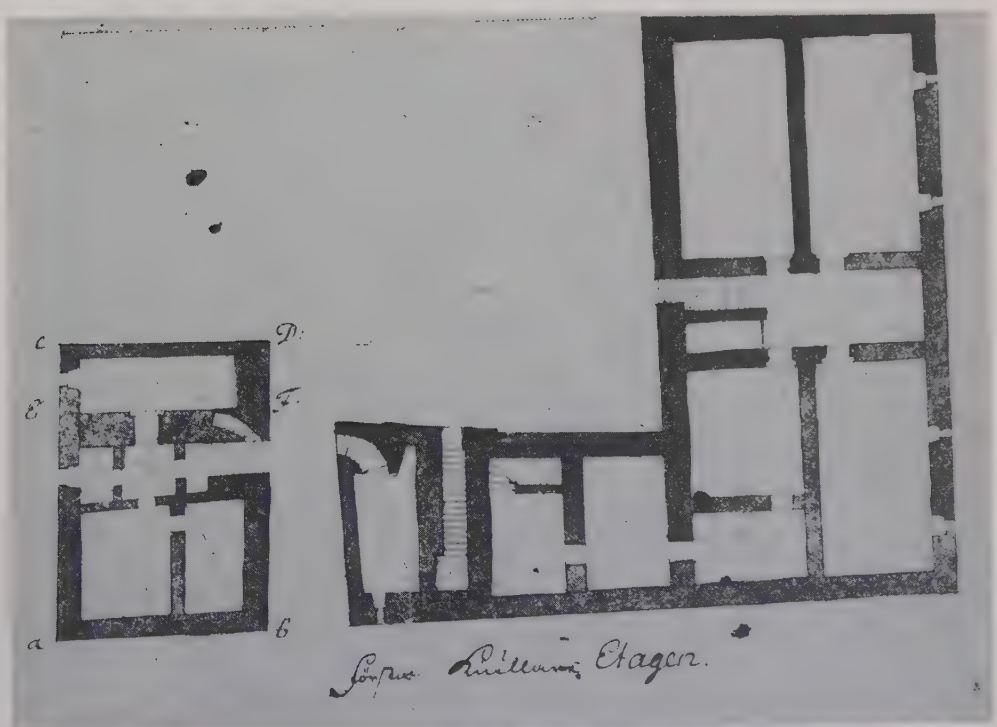

92 Norra Kämnärshuset. Plan av bottenvåningen och första källarplanet.
Ritn. av J.E. Carlberg 1760

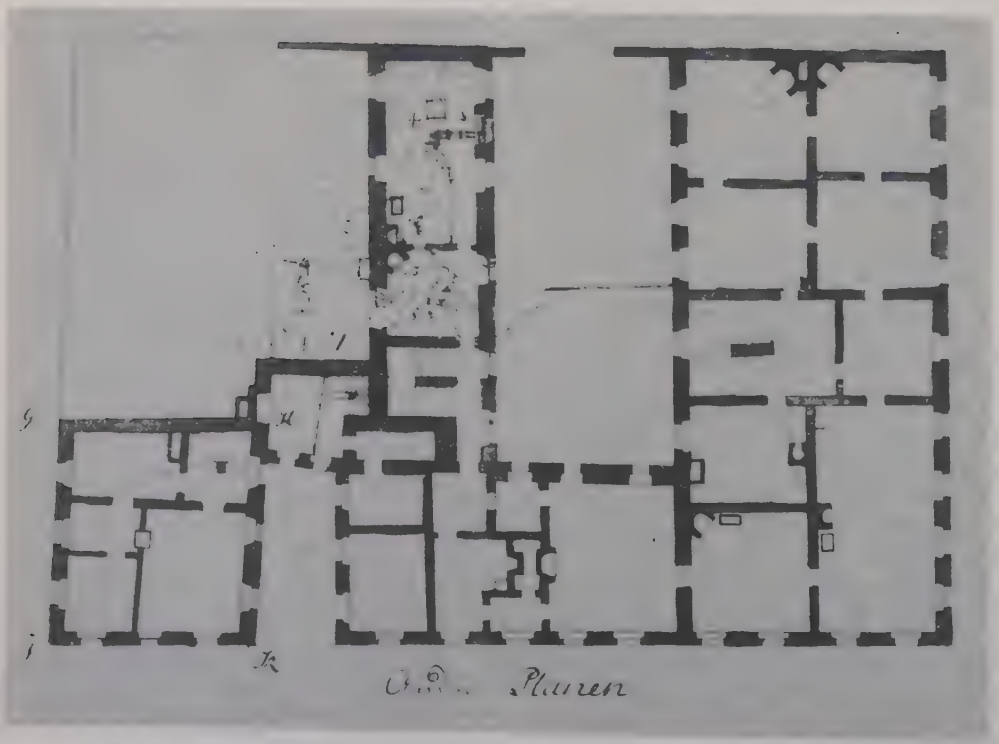

93 Norra Kämnärshuset. Plan av tredje våningen och andra våningen.
Ritn. av J.E. Carlberg 1760

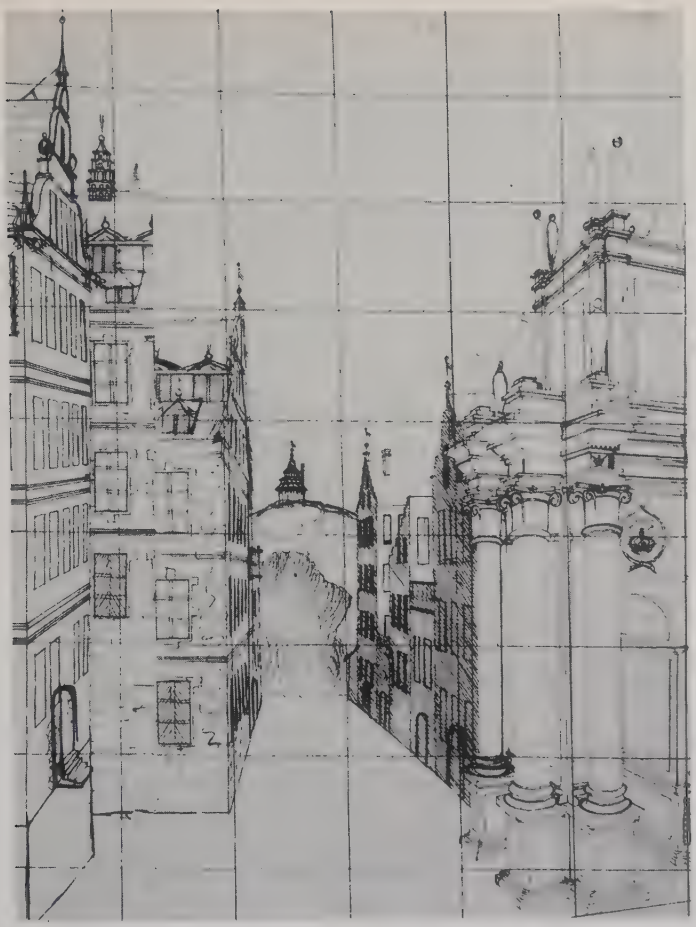

94 Bebyggelse vid Norra Malmtorget. Norra Kämnärshuset t.h. i bakgrunden och Torstenssonska palatset t.v.

95 Kv. Atlas 8, huset Lejonet

96 Kv. Milon 6 (t.v.) och 5, Hans Fersters hus. Detalj ur Le Pautres stick 1660

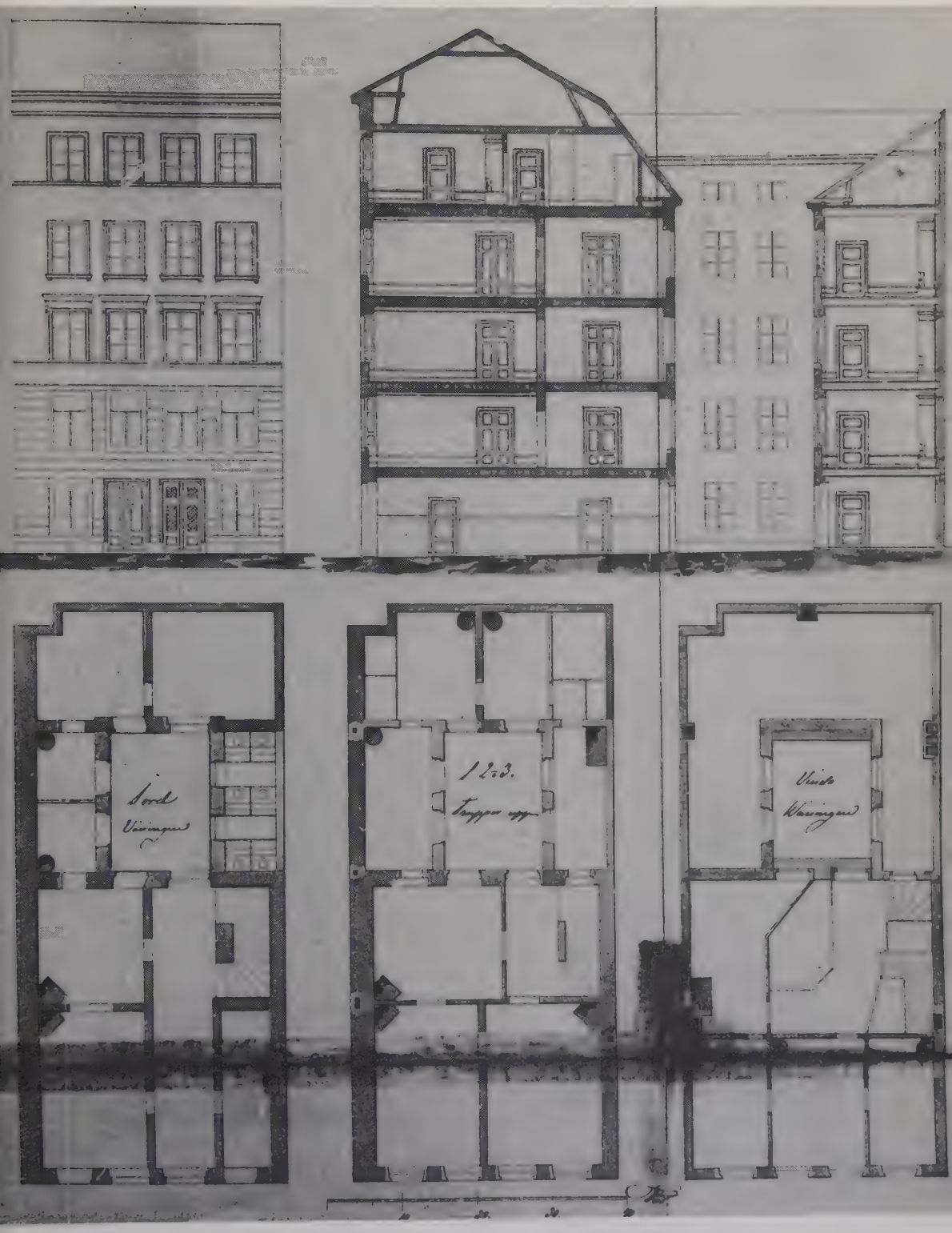

97 Kv. Milon 5. Fasad, sektion och planer. Ritn. från 1864

98 Jakobsdal. Teckning till Suecia antiqua et hodierna 1661

99 Ulriksdal (Jakobsdal). Plan av bottenvåningen. Ritn. av Gunnar Mattsson 1949

100 Jakobsdal. Grottan t.v. och lusthuset i bakgrunden. Teckning till Suecia antiqua et hodierna 1661

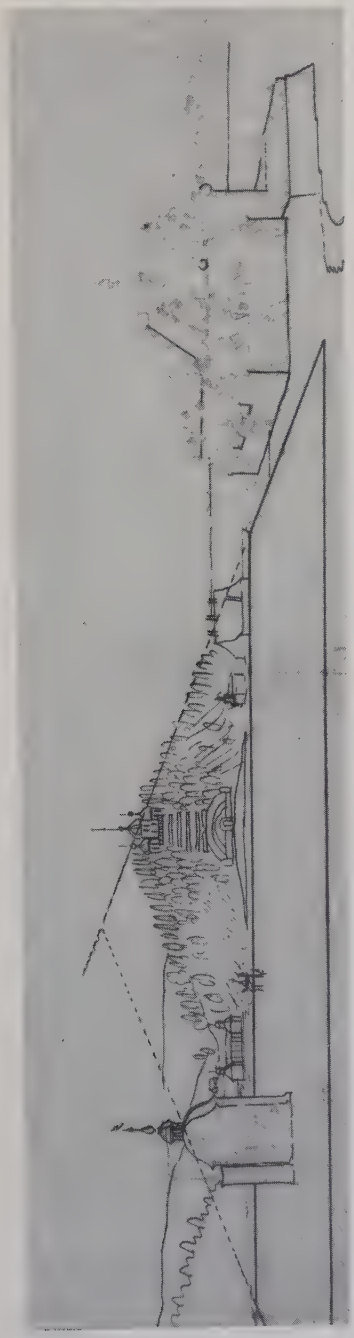

101 Jakobsdal. Grottan i trädgården. Detalj ur teckning till Suecia antiqua et hodierna

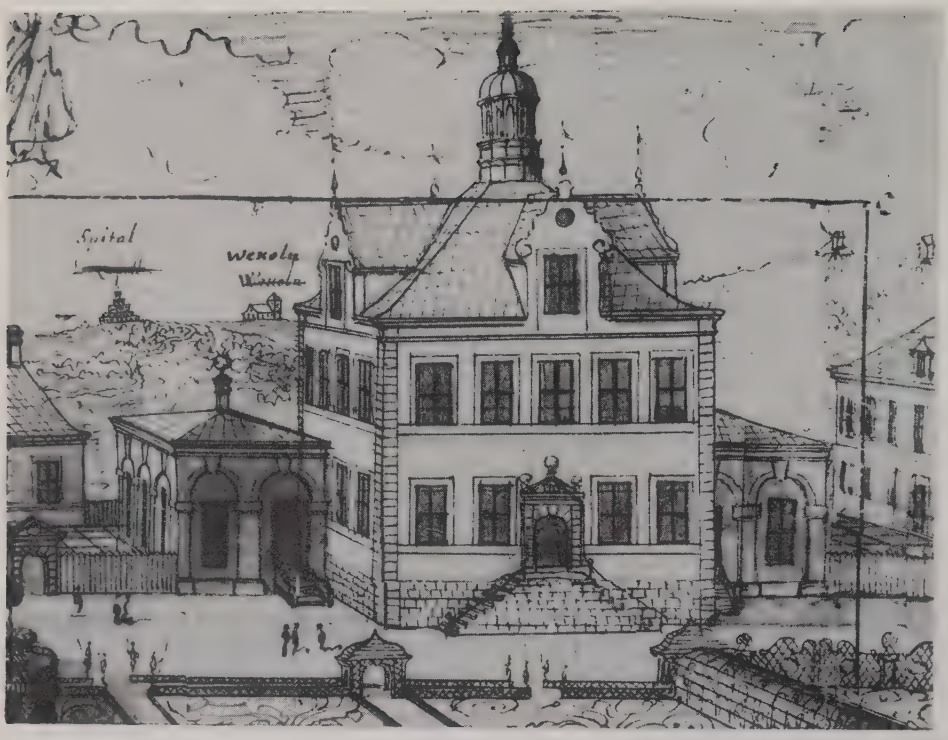

102 Ekholmen. Teckning till Suecia antiqua et hodierna

103 Finska kyrkan (f.d. lilla Bollhuset)

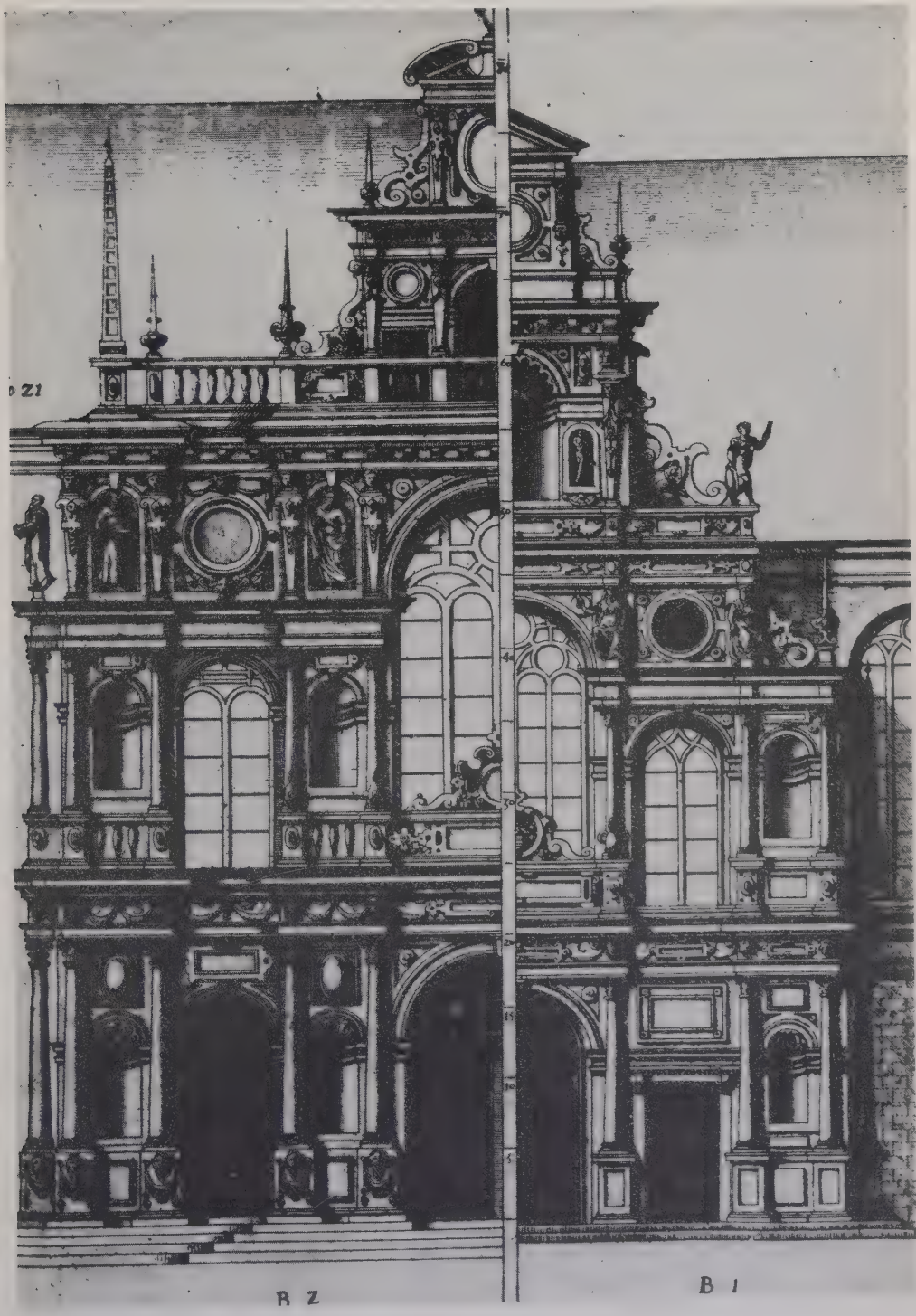

104 Förlaga av Vredeman de Vries 1577

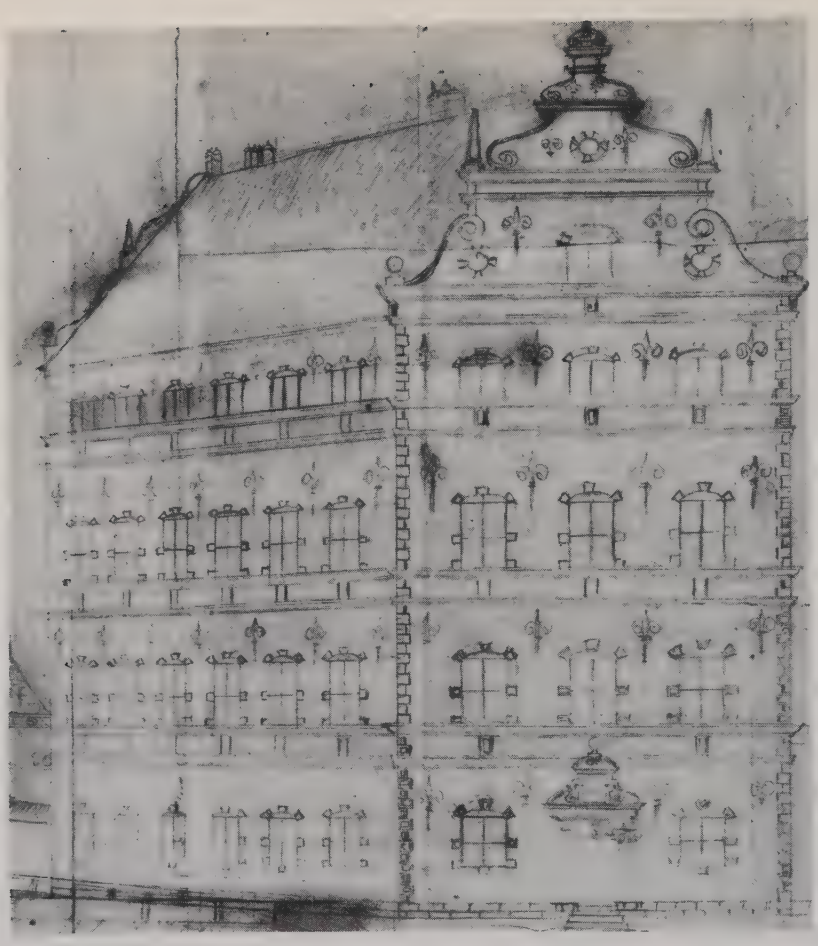

105 Per Brahes hus (f.d. Anders Gyldenclous palats). Teckning till Suecia antiqua et hodierna

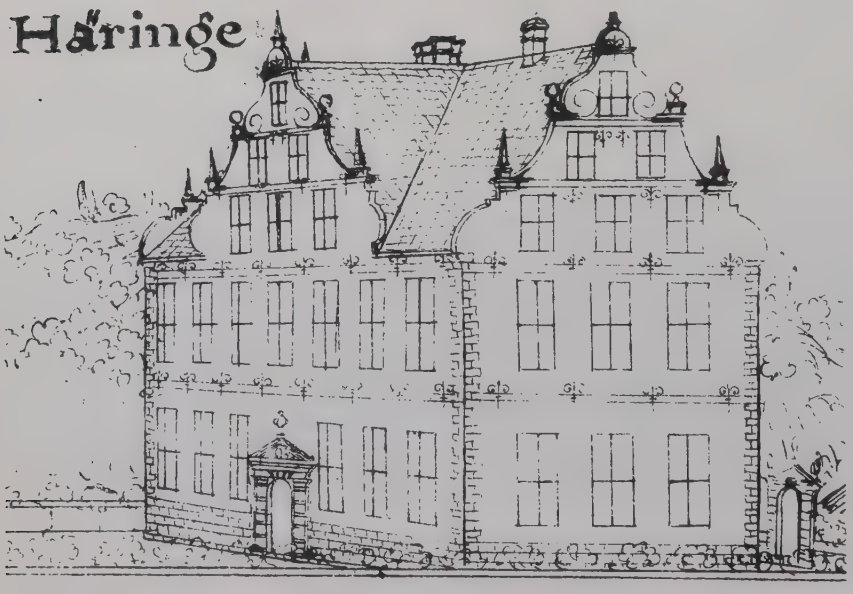

106 Häringe slott. Teckning till Suecia antiqua et hodierna

107 Tungels palats. Teckning till Suecia antiqua et hodierna

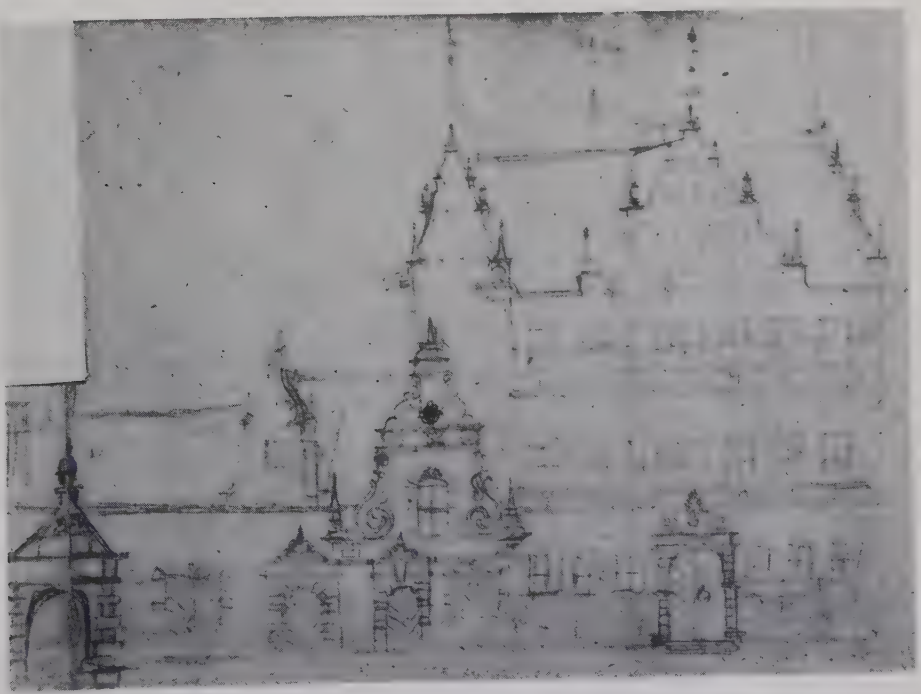

108 Wijnblads palats. Teckning till Suecia antiqua et hodierna

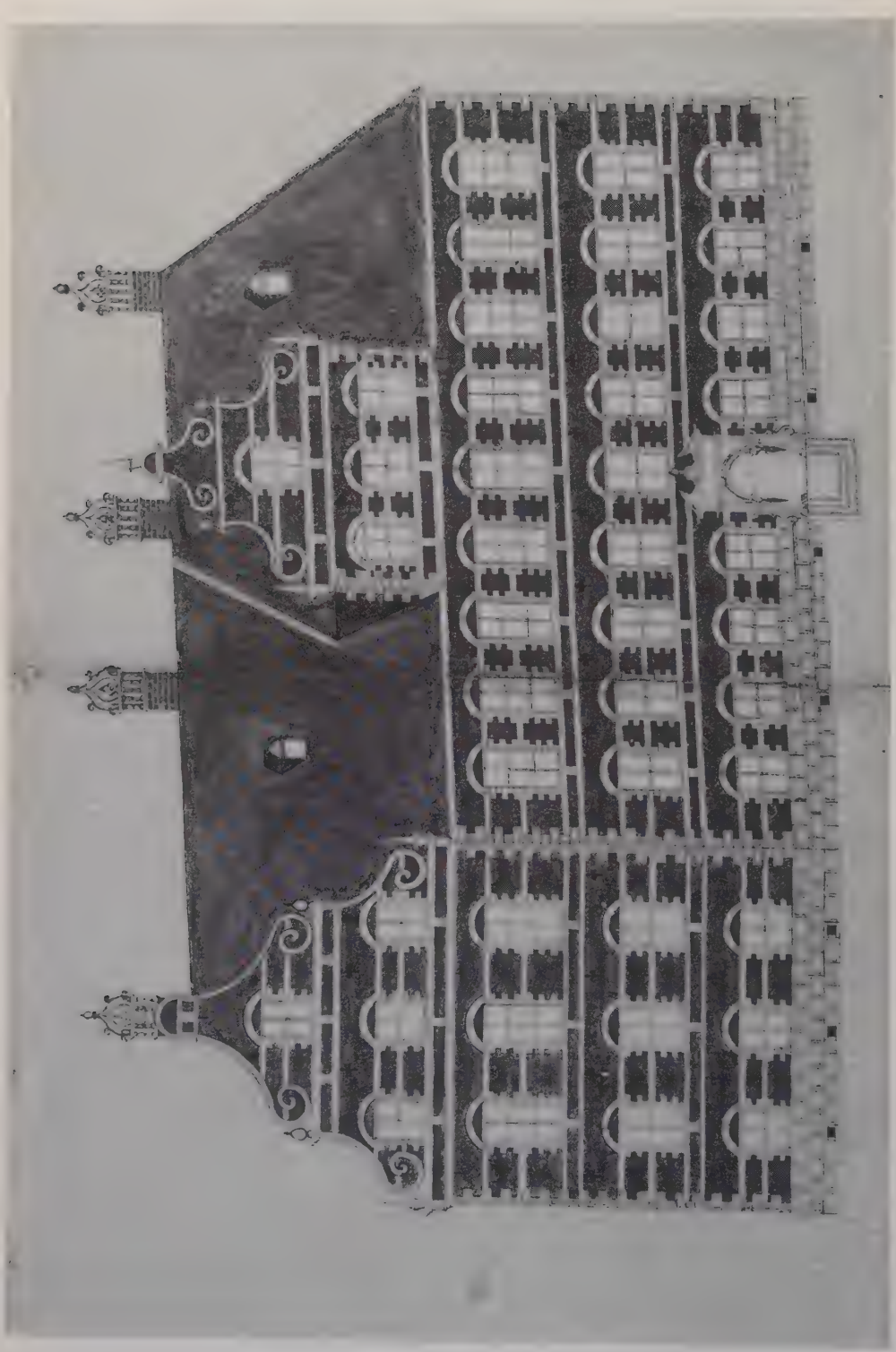

109 Berndt Perssons mästerstycke 1648

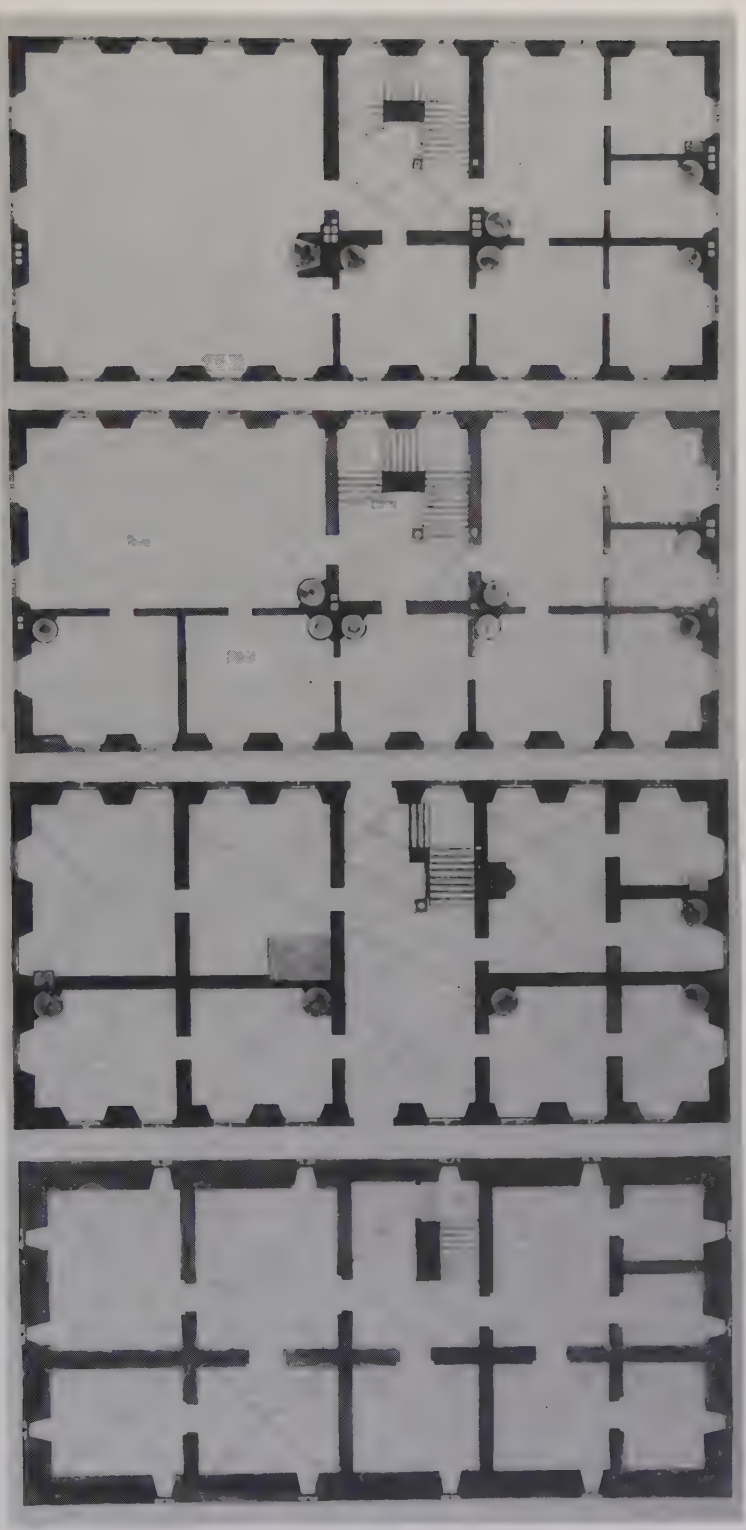

110 Berndt Perssons mästerstycke 1648, planer

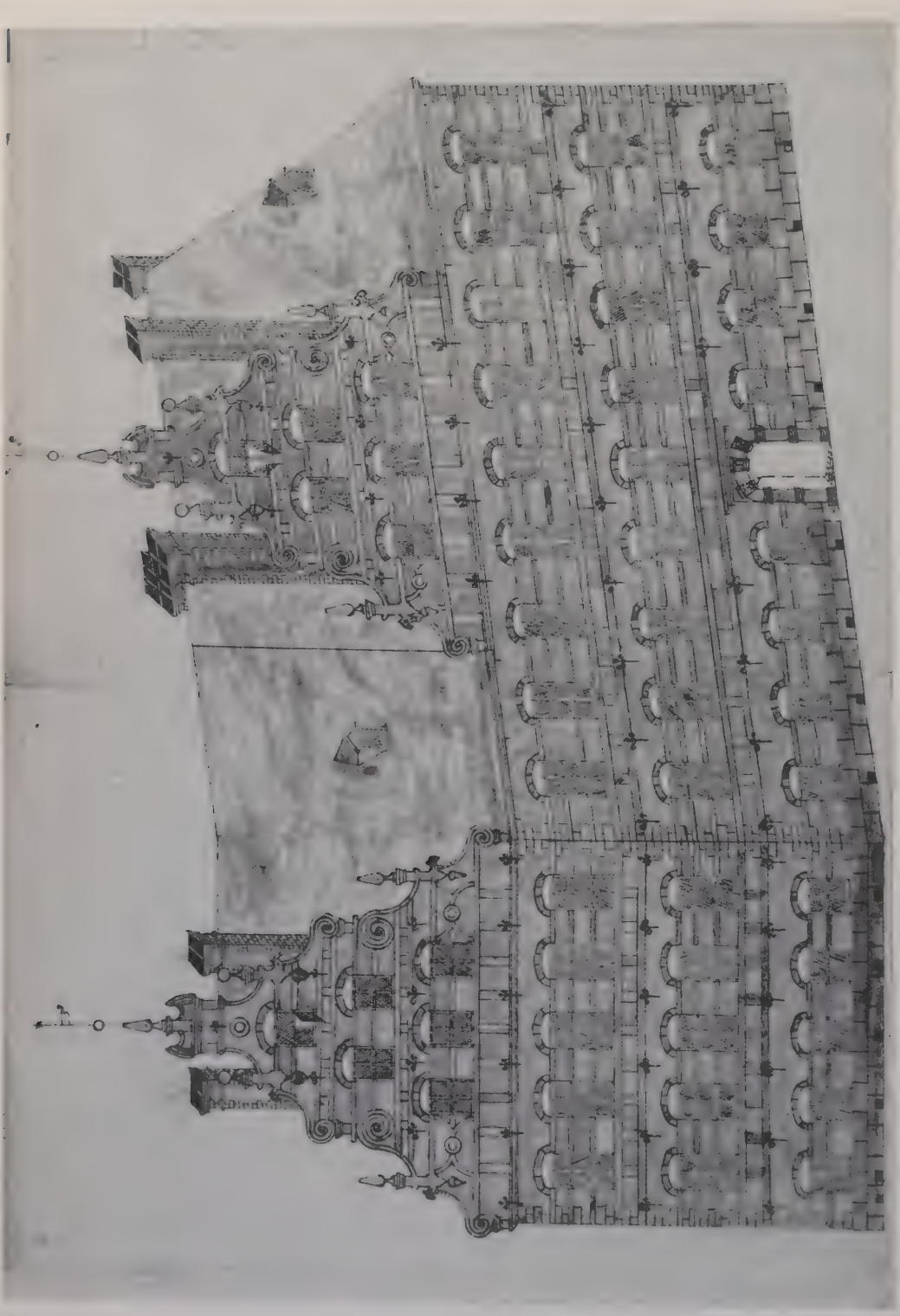

111 Jörgen Fischers mästerstycke 1655

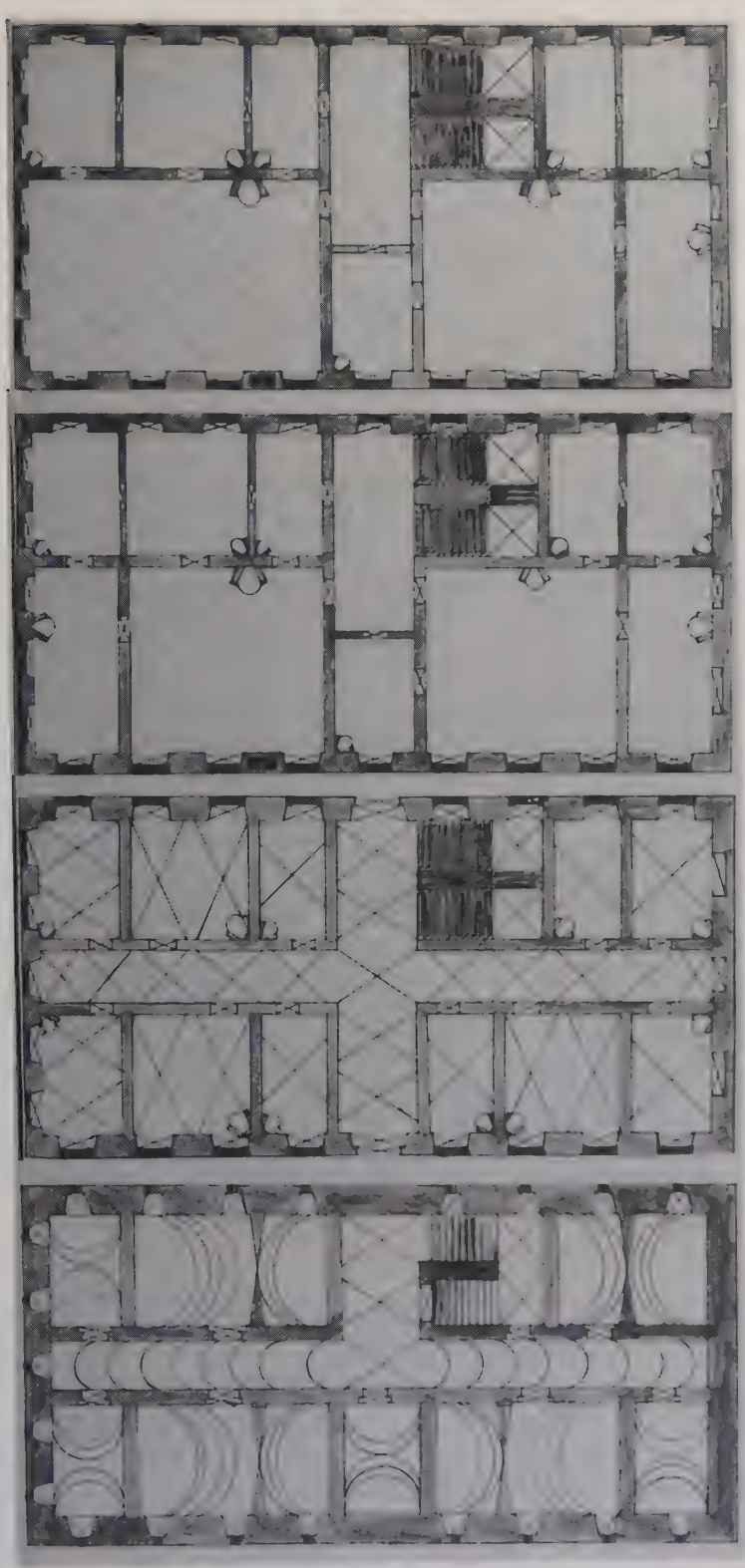

112 Jörgen Fischers mästerstycke 1655, planer

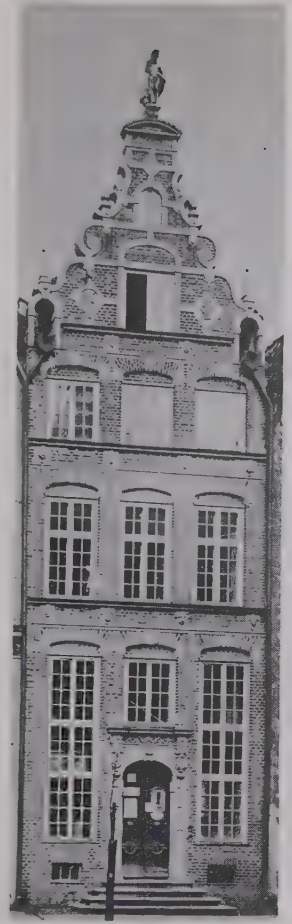

113 Gdansk (Danzig), Brotbänkengasse 36 (rest.)

114 Gdansk (Danzig), Langgasse 28–30 (t.v.). Teckning av T.K.Schultz 1846-59

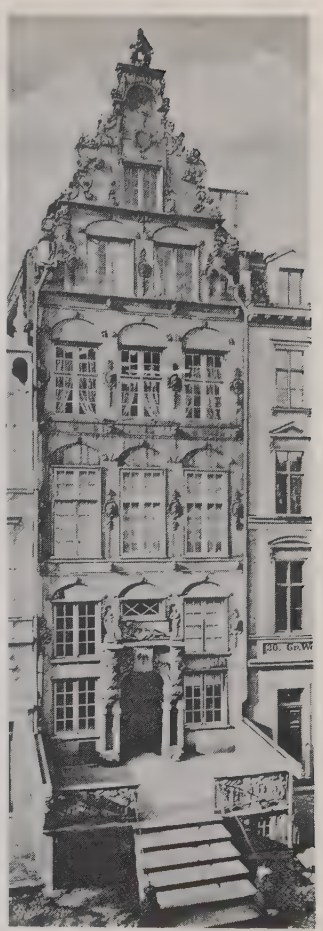

115 Gdansk (Danzig), Jopengasse 1

ISBN 91–7222–102–X